

ISSN-02-06-41-62

MAX

or

7
'00

НАША ЭПОХА

Журнал выходит с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ - АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар Кодзати

Редколлегия:

Гастан Агнаев
Руслан Бзаров
Борис Гусалов (отв. секр.)
Анатолий Дзантиев
Елизавета Кочиева
Анатолий Кусраев
Давид Темирязев
Камал Ходов
Сергей Хугаев

Техн. редактор
Корректор

Раиса Кудзиева
Заира Карацева

Владикавказ, 2000

MAX DUR

7
'00

Журнал цæуын райдыдта 1934 азы майы

ЦÆГАТ ИРЫСТОН - АЛАНЫ РЕСПУБЛИКÆЙЫ ФЫСДЖЫТЫ
ЦÆДИСЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор — Хъодзаты Æхсар

Редколлеги:

Агънаты Гæстæн
Бзарты Руслан
Гусалты Барис (бæрн. секр.)
Дзантиаты Анатоли
Косты Лизæ
Къусраты Анатоли
Темыраты Давид
Ходы Камал
Хуыгаты Сергей

Техн. редактор
Корректор

Куыдзиаты Раисæ
Хъæрæцаты Зæирæ

НОМЫРЫ ИС:

ДЗЕСТЫ КУЫДЗÆГ: 95 АЗЫ

<i>ДЗЕСТЫ Куыдзæг. Лæг нæ дæ...</i>	6
<i>КЪАДЗАТЫ Станислав. Мæ къона— Ир. Æмдзæвгæтæ.</i>	51
<i>СИТОХАТЫ Саламджери. Уацау æмæ радзырдтæ.</i>	58
<i>СКЪОДТАТИ Эльбрус. Сау хъурройти рæнгъæ. Æмдзæвгитæ.</i>	86

ГÆЛУАТЫ АКИМ: 80 АЗЫ

<i>ГÆЛУАТЫ Аким. Худæг æмæ Дудæг.</i>	95
<i>ТЫДЖЫТЫ Юри. Сырддонцъиу æмæ мыст.</i>	99
<i>БАЛАТЫ Альберт. Мæлæты размæ ныхас. Æмдзæвгæ.</i>	101
<i>АЙЛАРТЫ Чермен. Æртæ сонеты.</i>	103
<i>ХОЗИТЫ Макар. Дыууæ æмдзæвгæйы.</i>	105

ДОЙЙАТЫ САХАНДЖЕРИ: 100 АЗЫ

<i>ДОЙЙАТЫ Саханджери. Мысинæгтæ.</i>	107
---------------------------------------	-----

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

<i>ХЪАЗИТЫ Мелитон. Ирон хæзна. Разныхас.</i>	112
<i>Æмбисæндтæ.</i>	118

УИДÆГТÆ

<i>ХЪАЙТЫХЪТЫ Азæмæт. Æнæуд ныхасы тых нæй.</i>	133
<i>ДЗИЦЦОЙТЫ Юри. Æртæ дзуары.</i>	140

ПУБЛИЦИСТИКÆ

<i>ГЛАТТЫ Æмзор. Ирон национ идейæйы тыххæй.</i>	145
--	-----

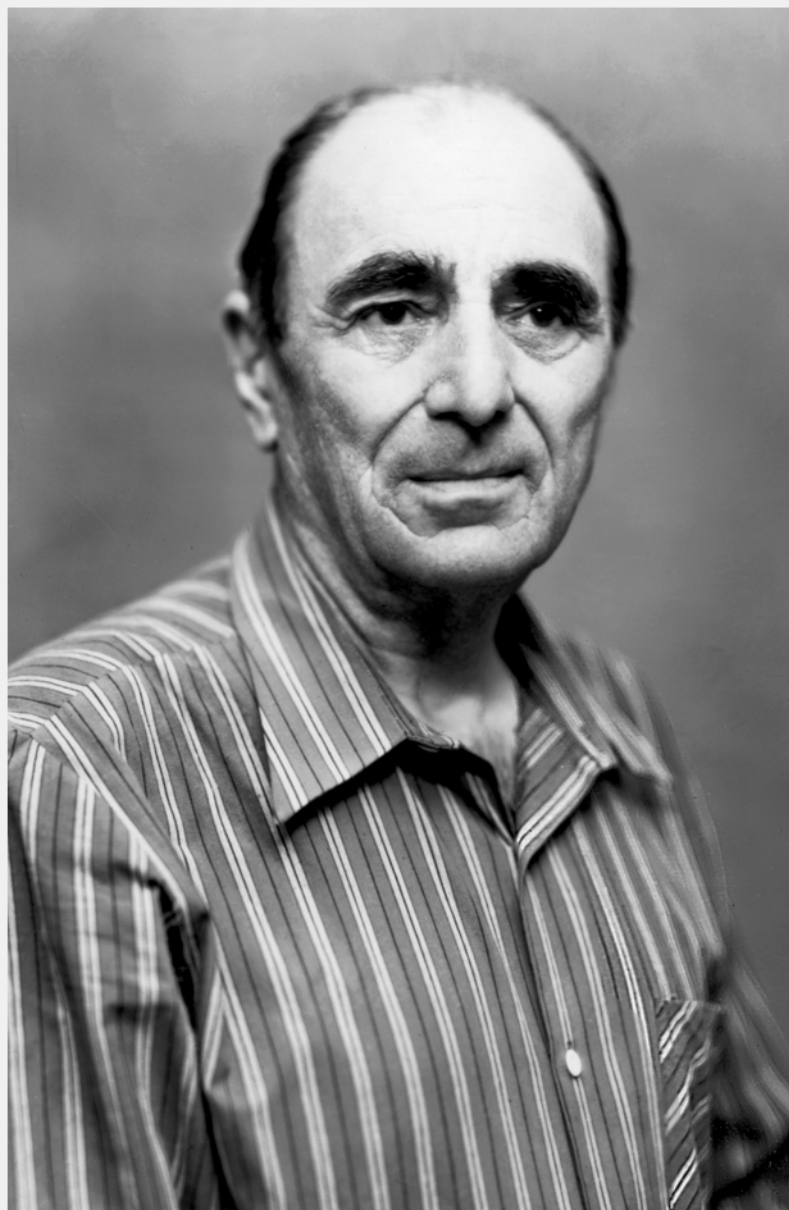
АИВАД, КУЛЬТУРÆ

<i>БАТÆГАТЫ Татьяна. Музыкайы уацары.</i>	152
---	-----

АРВИСТОН

<i>Сергей ДОВЛАТОВ. Алы хабæрттæ.</i>	158
---------------------------------------	-----

ӨДЗЕСТЫ КУЫДЗÆГ: 95 АЗЫ

Агъдау куыд сфидар, уымæ гæсгæ 95 азы юбилей уæрæх бæраггонд нæ фæцæуы, фæлæ мах Куыдзæджы фæхъулон кодтам.

Абон ын цы радзырд уадзæм джиппы, уый фыццаг хатт — æмæ фæстаг хатт! — мыхуыры рацыд 1935 азы йæ чиныг «Адæймаг рæзыйы». Йæ аивадон æууæлтæм гæсгæ дæр æмæ, цы дуджы цардæн ирд æвдисæн у, уымæ гæсгæ дæр бæргæ у биноныг ныхасы аккаг ацы уацмыс, фæлæ уал æй æндæр хатмæ аргъæвæм. Ныр та йæ, аив дзырды ад чи æнкъары, уыдон æхсызгонæй кæй бакæсдзысты, уый нæ уырны.

ЛÆГ НÆ ДÆ...

Радзырд

Æртулы хур рæгътыл. Хуыссæг æртыхст йæ цæстыл, тавс дзы нал ис, мынæг кæны йæ урс зынг. Абон райсомæй уæртæ скæсæн рæгътæй сбырыд, йæ цæст æууæрдгæ, хуыссæгхæлдзæгæй æмæ та ныр дæр далæ йæ уæнг амард, цæуылдæр смæсты, фæлмаст мæсты, цæсгом туджы разылд, уæддæр ма худы, сывæллонау æнæ хинæй. Фенхæлдзынæ — ныртæккæ æрынцайдзæн рагъыл, пиллон фестдзæн хъæд, æмгуыпп ныккæндзæн ныгуыдæны зæхх.

Быдырæй нал цæуы хъæр. Æрсабыр æрдз. Фехъуысы ма кæцæйдæр, даргъ фæлмæн саумæр фæндагæй чырæдзауы уæрдонны къæр-къæр, æмæ уый халы æрдзы улæфт... Ацæуы уæрдон дарддæр æмæ та уæд быдыр баззайы йæ мидхъуыдыты. Сабыр у æрдз. Хæхты цъититæй рацæуы гæзæмæ ирдгæ, рахæссы йæхи нартхоры хуымтыл. Базмæлынц уæд нартхоры бæлæстæ, сæ сæртæ кæрæдзимæ баввахс кæнынц æмæ та быдыр байдзаг ваййы уайсадæг чындзыты сыбар-сыбурай...

Æвиппайды ма хъустыл ауад топпы хъæртæ, адæмы цъæхахст.

«Цы хабар уа? Цы 'рцыдис? Бæлвырд, ме 'мбалыл цыдæр бæллæх сæмбæлд», — ахъуыды кодтон мæхицæн æмæ уайтагъд фæцæуæг дæн.

«Кæд, мыййаг, фæндаггонтæй искæимæ дзурыныл фæци, кæд

сын загъдмæ ацыд... Бирæ хъæуы фыдбылызæн? Бæлвырд цыдæр бæллæх сæмбæлд ме 'мбалыл».

Цæуын нартхоры хуымты астæувæндагыл. Фæндаг нарæг. Бæрзонд фæцыдысты нартхæрттæ. Ницы мæм зыны: мæ фæйна фарс нартхоры æмгуыдын хъæд, мæ разæй нучы хуызæн нарæг фæндаг æмæ цъæх арв мæ сæрмæ. Бахæццæ дæн цæугæдоны былмæ. Мæнæ дын уый та ме 'мбалы лæууæн. Бынат афтид. Мусонгмæ бакастæн. Дыууæ зæрондгомау цъæх фæсмын зæнгойы мусонджы къасæрыл ауыгъд, хуыссæн куыд конд ваййы, афтæмæй: лыстæны уæлæ цъæх нымæт тыд. Кæс ма, мæнæ йæ зæронд уæлæфтау дæр ам куы ис!

Уæдæ кæм ис йæхæдæг? Анхъæлмæ кастæн иу дзæвгар. Ныхъхъæр æм кодтон. Нæй, никуыцæй зыны. Мæ цæст ахастон доны былтыл. Кæд йæхи найы. Змæлæг нæй уым дæр.

Бар-анæбары та зæрдæ ахæцыд хъуыдытыл. Иу бон æрæджы не 'мбæлттæй иу рацыд сæхимæ. Рацыд анæмæт, æдасæй. Бирæ ма уыд изæрмæ. Цæмæй тарстаид? Раст куыддæриддæр донмæ ныххизæны лæнкмæ æрбахæццæ, афтæ йыл уым æвзæргæнджытæ хæрхæмбæлд фесты. Цы ма сын акодтаид? Уыдон уыдысты ссæдзæй дæр фылдæр, уайтагъд уæрдоны алыварс æрбатыгуыр сты. Раргъæвтой лæппуйы уырдыгæй, йæ топп ын байстой, стæй йæм æй радтой æнæ сампалæй. Æд уæрдон æй сæ разæй скодтой æмæ доны фалæ фесты. Суанг талынгтæм фæцыдысты, лæппу дæр семæ, афтæмæй. Æмбисæхсæв ма кæуылдæрты тыхæй-фыдæй раирвæст.

Кæд ыл ахæм исты бæллæх æрцыд? Уæдæ хъæумæ куы ацыдаид, уæд та йæ дзаумæттæ ам куыд ныууагътаид?

Уæддæр азилын, ацагурын хъæуы, чи зоны, нартхæртты астæу искуы...

Аныгъуылдтæн нартхоры хуымы. Цæуын хъавгæ, сындаггай. Ауайын иу дзæвгар æмæ æрлæууын, айхъусын фæйнæрдæм. Цæуын дарддæр. Нартхоры цæнгтæ лæбурынц мæ цæсгоммæ, сæхи æппарынц цæстытæм, æхгæнынц развæндаг. Иу ран хуымы астæу чысыл обаугонд. «Акæсон ардыгæй, кæд мæ цæст истæуыл фæхæцид». Слæууыдтæн. Æмæ æниу цы фенæн ис уыцы тар хъæды астæу? Нартхоры хуымтæ афтæ бæрзонд сты, æмæ дзы бæхджын лæгæн йæ худы тенка дæр нæ фæзындзæн.

Æнцæд. Дымгæйы уддзæф дæр никацæй.

Цымæ уый та цы уа? Æви цæстытыл дæр æууæнк нал ис? Мæ фалæ иу ран нартхоры хъæдтæ уæлдай змæлд кæнынц. Ныхас дæр ыл нæй — бæлвырд у. Нæ! Уæртæ та фалдæр фезмæлыдысты нартхоры хъæды сæртæ. Топп æркæпп æввонг акодтон.

— Кæцы дæ уый?

Змæлд нал, мæ хъæрмæ дзуапп дæр нæй. «Мыййаг, кæд ме 'мбал у æмæ мын мæ хъæлæс нæ рахатыдта». — Йæ номæй йæм адзырдтон. Дзуапп та нæй. Топп æргъæвдæй дарын. Нартхæрттæ истугмæ нал сызмæлыдысты, фæлæ та чысыл фæстæдæр се змæлын ацахста цæст. Фæхъуызы, цыдæриддæр у, уæддæр.

— Ёрлауу, цæвын дæ! — фæхъæр кодтон фæстаг хатт æмæ уыцы хъæрмæ лæуд нæ, фæлæ нартхæртты сыф-сыф ссыд. Бæрæг у: фæлидзы. Дзыхæй дзурыны сæр дзы ницæмæн уал хъуыд.

«Дæнг»!

Топпы гæрахы хъæр хъустæй нæма фæхицæн, афтæ æрбай-хъуыст цъæхснаг хъæлæсы æрдиаг.

« Мæ хæдзар куыд фехæлд!.. »

Кæсын нартхоры бæлæсты ауонæй: змæлд дæр дзы нал, уынæр дæр. «Æмæ уæдæ цæф фæуыдаид? Æмæ йæ уынгæ дæр куы нæ кодтон. Куыд ыл сæмбæлдаид?» Рауырдыг кодтон обауæй. Фæцæуын арæхстгай. «Кæд фæлывд хъæр уыд, кæд мæ сайгæ кæны». Цæугæ нал — фылдæр быргæ, нартхæрттæ тæнæгдæр æвзæрд кæм сты, уымыты.

«Уæддæр цы уыдаид уыцы цъæхахст? Уæдæ топпæй дæр ахæм рæстдзæвин куы нукуы уыдтæн. Нæ! Сайд у уый. Ау, куыд æдзæм мард фæуыдаид? Æмæ ныр афтæ гуымиры цыд куы бакæнон, æдылйы сæфт куы фæкæнон, — цæй лæгдзинад ис уæд уымæй? Кæнæ цы зæгъдзысты ме 'мбæлтæ? «Кæмдæр æй иу цъаммар дзæгъæл мард ныккодта». Нæй! Раст дын куы зæгъон, уæд мæ нæ фæнды мæлын».

«Йех, цы уа, уый уæд!» Топп æруадзын æввонгæй, смидæг дæн, нартхæрттæ кæм змæлыдысты, уыцы тæккæ ран. «Кæцы дæ?» — дзурын нал сфæрæзтон, «цæвын дæ!» — зæгъгæ, дæр нал схаудта мæ дзыхæй.

— Ёдт! Цæй худинаг фæдæн, цæ! — æваст сирвæзт мæ хъæлæсæй æмæ йæм мæхи баппæрстон. Топп ахаудта фæрсырдæм. Зæххыл фæдзуццæзæг дæн. Фæлæбурдтон æм. Схæцыдтæн ыл. Нал уыромы йæхи. Цæстытæ бацъынды сты. «Удæгас ма у? Кæм ын сæмбæлд нæмыг?» Ёрбадтæн йæ фарсмæ. Мæхи быцæу дарын. Сæр бæрзонддæрæн мæ хъæбысы, мæ цæнгтыл.

Мæ разы дæргъæй лæууы урс кофтæ æмæ морæ ипкæйы чындз-дзон чызг. Дзыккутæ спыхцыл сты, цæсгом мæрдон фæлурс. Нæма амард. Сындæггай улафы. Ёнгом æвæрд кофтæйы риу къуыбыртæ адары улафгæйæ. Сау зæлдаг кæлмæрзæн ауыгъдæй

баззад нартхоры бәласыл. «Ныр куыд бадын?» Аѳсәрмы кәнын райдыттон. Фәлә куыд? «Уәдә кәм фәцәф?» Бадын әнцәд, цавдаурау, әдылы бадт, зәгъән кәд ис, уәд афтә. «Нәмыг кәм сәмбәлд, уый уәддәр куы зонин, туг әгәр куы фәцәуа». Бавналын нә уәндын. «Мыййаг куы 'рчѳица, уәд цы зәгъдзән?» Зыны мәм дзәбәх йә цәсгом. Мәнә кәмисәныл ныхъхәбәр туг, уадултә рәдывстытә. Дыууә цәстәй әрләсән кодтой цәстысыгтә цәсгомыл. Иу дзы суанг әрхәццә дзыхмә, уым фәцәхгәр кодта әмә дыууә былы астәу банцәд, иннә цәсты кәронәй цәхгәрмә ацыд, хъусы бынмә бачызт.

«Уәд та мә дон куы уайд, кәд ма исты мадзалай әрчѳицид». Дон нәй. «Уәдә нәмыг кәмисәны дәр нә сәмбәлдәид, әндәра ма уләфгә та куыд кәнид?» Мә иу къух аивәзтон әмә цылә кәлмәрзән әрбайстон. Сыджытән йә уәллаг цъар асәрфтон, ме 'нгуылдзәй зәхх әркәхтон. Аеркодтон дзы цалдәр армыдзаджы кәлмәрзәны, әмә йә афтәмәй чызджы ныхыл әрәвәрдтон.

Талынгәрәттә кәнын байдыдта. «Куыд уыздән ныр? Бәх нәй, уәрдон нәй, кәдәм әй фәхәццә кәндзынән? Рычын адәймаг мә къухы куы амәла»...

«Кәцәй әрцыд ацы чызг? Цы фыдбылыз әй әрхаста ме 'намондән? Уәдә дзәгъәлдзу чи кәны, ахәмы хуызән дәр нәу. Йә дарәс дзәбәх, кәрзәвдылд. Морә сатинәй кәрзконд ипкә. Дыууә сау цындайы әмвәтәнәг бадынц зәнгтыл. Иу дзы чысыл әрбырыд дәләмә, зәнг разынд зәнджы хәцъәфы цур. Сындәггай, әнәзмәлгәйә авнәлдтон цындамә, схәцыдтән ыл уәлдәр, әрәмбәрзтон әй йә ипкәйы фәдджийә, «мыййаг, әй афтәмәй куы фена, уәд фәфсәрмы уыздән».

Авәццәгән, сыджыты узал бандәвта цәсгоммә. Чызг арфдәр ныууәфыд, йә цәнгтә базмәлын кодта. Ссырддзаст дән. Аңхәлмә кәсын. Сындәггай цәсты уәлтыфәлттә райгом сты.

Ракаст чызг. Чызгмә кастән уәды онг дәр, уыдтон рәсугъд цәсгом, сау әрфгуйтә, суанг ма фындзы фәрстә уләфгәйә куыд змәлыдысты, уый дәр. Фәлә ныр? Ныр дәр кәсын цәсгоммә, фәлә ма дзы уынын әрмәст дыууә тарст цәсты, хъоппәг дыууә цәсты, тарст адәймаджы уыциу ныхъуыр чы акәндзән, ахәм дыууә цәсты. Чызг мәм тарстхуызәй скаст, стәй уыциу тынд акодта йәхи әмә йә къәхтыл аләууыд.

— Цы дæ?

Æз бадгæйæ баззаттæн. Æвиппайды сдзурын ницыуал сфæрæзтон. Куыддæр æгъдауæй цыллæ кæлмæрзæн мæ къухы аззæд æмæ уыимæ архайын. Чызг дæр уыцы сæнтфарст акодта æмæ æндæр ныхас кæнын йæ къухы нал бафтыд.

— Æз... ницы... Мæнæ ам куыддæр... — зæгъгæ, цыдæртæ гуым-гуым кодтон æмæ æрæджиау иу нывыл ныхас зæгъын бафтыд мæ къухы.

— Тæрсгæ ма кæн, ма тæрс!

Чызг кæсы дзæгъырзастæй. Цæсты сыгтæ фемæхстысты, уайынц æнæвгъау. Ноджы ныффæлурсдæр. Дæллаг был, суанг роцъо дæр ризынц. Æмбарын æй, — тыххæй-фыдæй уромы чызг йæхи нырдиаг кæнынæй.

Рабаттæн. Бакъæхдзæфтæ кодтон чызджы 'рдæм. Чызг фæстæдæр айста йæхи æмæ фæххæр кодта:

— Æввахс мæм ма цу, ныхххæр кæндзынæн!..

Ныллæууыдтæн мæ бынаты. Бæрæг нæ уыд, фыццаг куы фембæлдыстæм, уæд — чи тынгдæр фæтарст: чызг æви æз, фæлæ ныр мæ разы лæугæ уынын, мæнæ хъазты мидæг лæппутæ хъазты æгъдау æвæрæгæн цы чызджы тыххæй фæлæхстæ кæнынц, уыимæ мæ ракафын кæн, зæгъгæ, ахæм нарæг астæу, уалдзыгон фатхæды хуызæн — рæхснæг чызджы; йæ дарæс æртти-ваг нæу, фæлæ у аив конд. Æрсабыр дæн мæхæдæг, æвзаг комы арынджы дзæгъæлы цоппай нал кæны, мæ коммæ кæсын та байдыдта. Чызг æнцæд лæууы, акæстытæ кæны фæйнæрдæм, ризы йæ мидбынаты. Сабыргай йæм дзурын:

— Тæрсгæ ма кæн, ххæр кæныны сæр дæ ницæмæн ххæуы! — æмæ та куыддæр мæ ххуыдыйы нал æрцыд, æмæ йæм бакъæхдзæф кодтон.

— Ма мæм цу, дæндагæй дæ бахæрдзынæн!

Уыцы ныхæстæ чызг ахæм ххæлæсæй загъта æмæ, раст зæгъын ххæуы, уырныдта мæ, йæ лыстæг урс дæндагтæ ахæм ххуыддагмæ кæй сарæхсдзысты, уый. Ныхас кæнын мæ фæндыд йемæ, фæлæ куыд? Æввахс бацæуæн нæй. Тæрсгæ кæны чызг. «Афæрсон æй, уæддæр, мыййаг, ноджы куы фæтæрса, лидзыныл куы сбæндæн уа. Цы йын сараздзынæн уæд? Искуы куы ныдздзæгъæл уа — бабын уыдзæн. Стæй цы у, уæддæр цы мæрддæг у, цы ми кæны ам, дзæгъæл быдыры? Æрæууæндын æй кæнын ххæуы, нæй гæнæн». Зæххыл æрбаттæн. Кæд мæ бадгæйæ нæ тæрсид.

— Чызг, дæ цæрæнбонты адæймагыл никуы фембæлдтæ? Æз дæуæн фæтарстæн, ды та мæнæй тæрсыс?

ама цыма аһабары февналы йа цасгомма, афта йа цастыта асарфы.

— Кæуга ма кæн! Æз цин канын, топпы нæмыг дын да рæсугд цасгомма амгарон дæр кæй нæ бацыд, ууыл, ды та кæуга каны!

Загътон уыцы ныхас, фæла фæфсармы дæн: «Æдылы ныхас загътон рæсугды тыххæй».

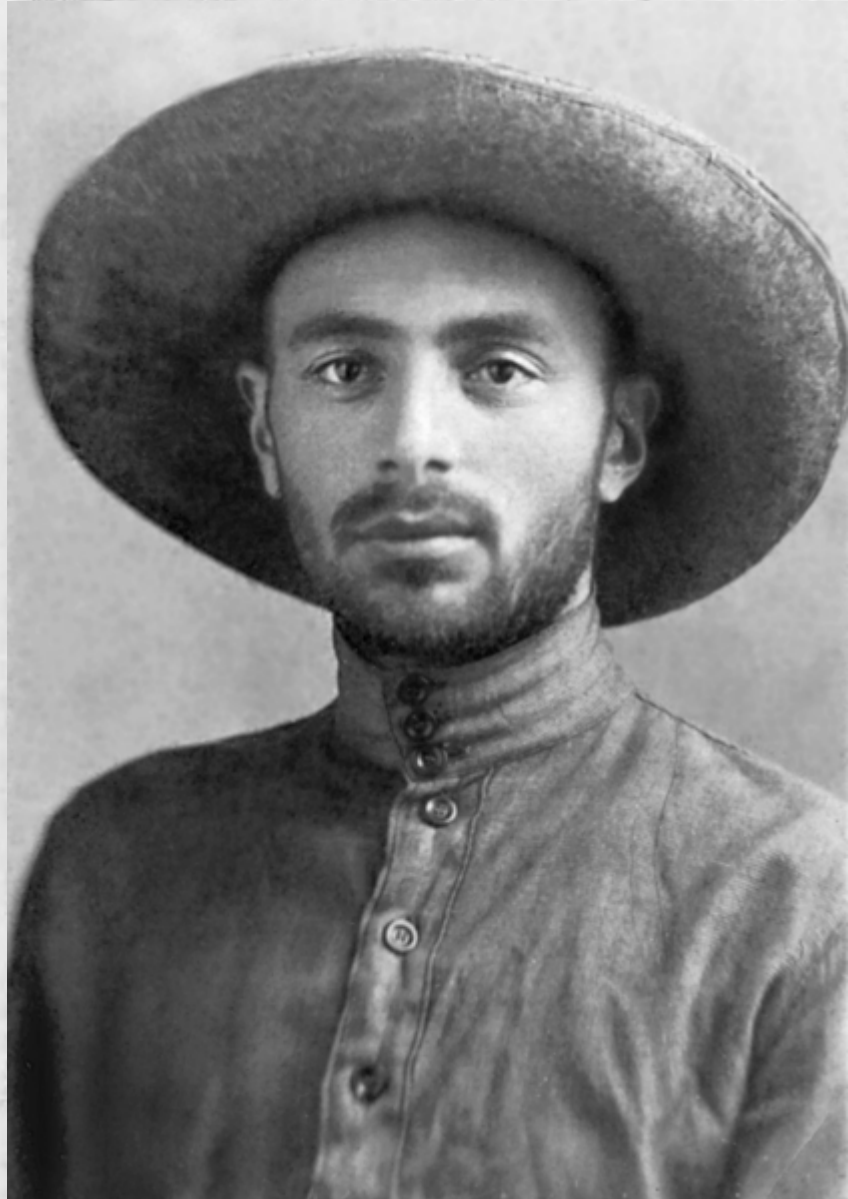
Чызг йахимæ касыныл фæци. Къухта цыма хæрдмæ сæхи æгъдауæй фæхыл сты, афта февналдта чызг йа цасгомма, йа сарма, æрсарфтыта сæ кодта. Къухта афæстиат сты йа къæмисантыл, туг кæцæй зынд, уым. Иннæ фарсырдыгæй дзыккутæй иу бындзыг рахицæн, æбулæй аздад. Чызг æм йа цасты зул сдардта, стæй мæнмæ аһæдзургæйæ æрбакаст.

Йæхи та дзæбæхтæ каны, мæнмæ нæ, фæла йа кофтæйы дысмæ нымдзаст, архайы йема, цыма йыл бумбулитæ, йе æрдута ныххæцыд, уыйау. Æз бадын зæххыл. «Уæу, мæна мард æрцыд! Ныр куыд бадын! Уæд та лидзæд, кæдæм æй фæнды, уырдаæм. Сывæллонау зæххы тæпæнæй кæдмæ баддзынæн». Сыстадтæн. Топп ма къухы райстон. Чызгæн та йа хуыз фæцыд. Срызтис. Æхсызгон уыд мæнæн, чызг аһæ аиппæй кæй баззад, уый. Чындздон чызгæн йа дзыккуты фæлыг дæр чысыл маст нæу, фæла буары зианы цур дзыккуты бындзыг цы у,— зæгъгæ, мæхи сраст кодтон уымæй. Фæхæлдзæг дæн. Схудтæн. Чызгыл нæ, фæла мæхиуыл, ме 'нæрхъуыды гæрахыл. Гæе, ныр бынтон старст чызг.

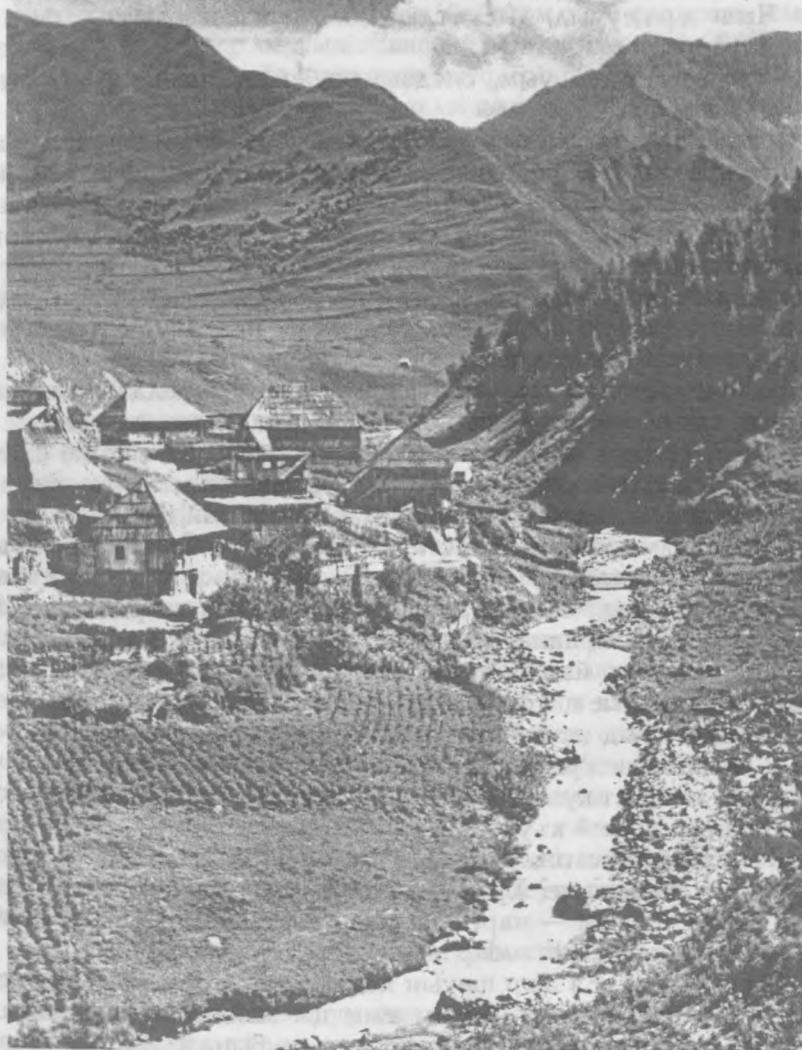
— Стыр хатыр дæ курын, хæстæг мæм ма цу, кæннод ма дзыхи дзаг ныххæр кæндзынæн... Уæртæ чындзхæссæг фæцæйцыдыстæм, ама нæ бæхтæ фæтарстысты... Сæ иу уæрдонæй феуæгд ама æз дæр йа фæдыл нартхоры рацыдтæн ама ардаæм æрбадзæгъæл дæн. Ме 'мбæлттæ дæр агурынмæ рацыдысты, ныртæккæ сæ ардаæм хъæуы...

Уæндон хъæлæсæй бæргæ райдыдта дзурын чызг, фæла куыд фæстæмæ æрхæцгæ фæцис йа ныхас. Арастис ама уæртæ фæцæуы, фæстæмæ фæкæс-фæкæсгæнгæ. Рауадтæн йа фæстæ. Чызг тындзы размæ. «Ныр кæдæм фæцæудзæн æхсæвыгон?» Рахызти хуымы æхсæнты фæндагмæ, дыууæрдæм акастыта кодта ама фæраст цæхгæрмæ.

— Гæе, хорз чызг, фæлауу ма, æххæст ма мæм иу ныхасмæ байхъус! Бирæгъ куы уаин, уæд дæ афонмæ аныхъуырдаин. Кæдæм тындзыс æхсæвыгон иунæгæй? Кæд дæ исты æххуыс, мыййаг, хъæуы...

Куыдзæг 1934 азы.

Куыздæджы райгуырæн хъæу Едыс.

— Ёз дæ уый бæрц хатыр курын... æмæ мæ мæхи бар ныу-
уадз, ныртæккæ ме 'мбæлттыл сæмбæлдзынæн...

— Цæй, уæдæ, фæндараст фæу. Гъа, мæнæ дæ кæлмæрзæн
ахæсс, фæндагыл суазал уыдзынæ.

Чызг æрлæууыд, лыстæгдæр мæм æркæстытæ кодта æмæ
та дзуры:

— Ёрæвæр æй уым, сисдзынæн æй, дæхæдæг фæстæмæ
аздæх.

Чысыл та йæм фæхæстæгдæр дæн. Кæсын æм æз дæр. Та-
лынгтæрæттæ. Йæ цæсгом мæм дзæбæх дæр нал зыны. «Мый-
йаг та куы фæцæуæг уа». Ёрлæууыдтæн мæ бынаты.
Кæлмæрзæн атымбылтæ кодтон æмæ йæ чызгмæ фехстон.
Æххæст нæ бахауд кæлмæрзæн. Чызг æм раздæхт, цæугæ
кæлмæрзæнмæ кæны, кæстæ мæнмæ. Ёз æнцад лæууын. Уыцы
тарстхуызæй куы цыд чызг, уæд мæхи нал баурæдтон æмæ
ныххудтæн. Чызг фæлæууыд.

— Ма тæрс, ма, мæ бынатæй дæр нæ фезмæлдзынæн, ца-
лынмæ кæлмæрзæн сисай, уæдмæ. Фæлæ ма дын ноджы
зæгъын: æз дæу иунæгæй нæ ауадздзынæн, мæ сæрмæ ахæм
хъуыддаг не 'рхæсдзынæн. Цу мæ разæй, кæд мæ хæстæгмæ
тæрсгæ кæныс, уæд. Ёз дæ фæстæ сындæггай цæудзынæн.

Чызг кæлмæрзæн сиса, стæй та фæцæуæг. Фыццаджы хуы-
зæн нал тындзы, цæуы сындæгдæр. Цæмæй зонын, цы хъуы-
дытæ æрцыдаид чызгмæ, фæлæ бынтондæр ссырддзаст. Иу
каст размæ кæны, иннæ фæстæмæ. Цæуын мæ нæ фæнды, фæлæ
уæддæр хилын йæ фæстæ. Зонын. Тас ран цæудзыстæм,
æвзæргæнджытæ цы фæндагыл бахизынц, уым, фæлæ уæддæр
мæ сæрмæ куыд æрхæссон чызджы иунæгæй ауадзын?

— Мыййаг, искуы фæндагыл барджытыл кæнæ фистæг цæу-
джытыл дæ цæст куы фæхæца, уæд-иу мын хъусын кæн, кæннод
æвиппайды искæй къухтæм куы бахауæм.

Куыд раиртæстон, афтæмæй ме 'мбал сдызæрдыг. Цæмæй
зоны уый фæндæгтæ? Хуыздæр ма ран куыд ваййы, ирон зарæ-
гау: размæ цæуæм — маргæ нæ кæндзысты, фæстæмæ здæхæм
— худинаг кæндзыстæм!

Чызг цæуы. Ёз дæр цæуын йæ фæстæ, мæ ныхас кæнын:

— Тæккæ тас ран цæуæм æмæ цы ваййы, куыд ваййы...
æвгъау стæм нæ дыууæ дæр дзæгъæлы сæфынæн. Ёппын мацы,
фæлæ раст цæуæгыл куы фембæлæм, уæддæр нæ йæхицæн
фæтæрсдзæн æмæ нын исты зиан скæндзæн.

Чызг йæ цыд ноджы фæсындæгдæр кодта. Ёххæст æм нæма

бахæццæ дæн. Æрлæуудтæн æмæ йæм афтæмæй дзурын, бынтон мыл дызæрдыг куыд нæ уал кæна, афтæ:

Цæй, таггдæр ацу, æгæр сындæг цæуыс æмæ дæ фæцæйæййа-фын, айрох мæ вæййы, куыд бадзырдтам, уый.

Уыцы ныхасмæ чызг æрлæууыд, йе 'ргом мæм раздæхта æмæ зæхмæ кæсы. Æз дæр лæууын. Æвиппайды чызг йæ сæр фæбæрзонд кодта, уæндон каст æрбакодта æмæ мæ фæрсы:

— Аипп ма уæд, цы дæ,— ам цы ми кæныс?

— Зæхгæс дæн, мæнæ хуымтæ хъахъхъæнын. — Нал та фæлæу-уыдтæн, сындæггай фæцæуын.

— Рацу ма æввахсдæр! — ноджы уæндондæрæй сдзырдта чызг.

Бацыдтæн йæ цурмæ.

— Цæй, ныр де 'зæртæ хорз! — Мæ къух фæдаргъ кодтон чызгмæ. Уый дгууæ къахдæфы акодта фæстæмæ. Æнцад æнæдзургæйæ лæууын.

Чызг дæр. Дзургæ нал, фæлæ йæ цæст рахаста мæныл сæрæй къæхтæм. Æз дæр æркæстытæ кодтон мæхимæ. Федта чызг мæ сæрыл зæронд цæрмын худ, кæм лæгуын, кæм та хъуынджындæр, гæмæх рæтты саулагъз, заддæр бынæтты бургомау, тенка фæсмынæй. Уымæй дæлдæр цухъхъа уыд æви куырæт, уымæн мæхæдæг дæр ницы бæрæг зыдтон, цыбыр фæсмын цыдæр, рæмбыныкхæдзтæ æмпыызт. Уырдыгæй дæлдæр, кæд зæнгæйттæ зæгъын тæригъæд нæу, уæд хурæй чи сбур, ахæм фæсмын зæнгæйттæ. Дæлфадбæстæ сын рагæй нал ис. Зæнгæйттæ бынæй баихсыдысты, къахыртæй баззадысты, иу дзы даргъдæр. Уый дын мæ дарæс. Нæ зонын, уыцы фæлысты 'хсæн ма, хæрæджы саргъæн æвзист æргъæвæгджын базæлвасæн æхтонг куы скæнай, уыйау мæ астæуыл рæсугъд æвзист рон кæцæй февзæрди! Чызг биноныгдæр каст æркодта мæ зæнгæйттæм, стæй йæ цæстытæ мæ цæсгоммыл андæгъта, цыма стыр дзуапп райсын æнхъæл уыд, афтæ. Фæлæ уæддæр бæрæг уыд — циндзинады лыстæг таг арф кæмдæр фæзынд йæ цæсгоммыл.

Кæсæм, фæлæ уымæй цы? «Фæндаджы бæстастæу цы дзæнгæда цæггæм æмбисæхсæв? Исты сæрфат хъæуы, кæдмæ ам джиудзыстæм?»

— Ныхæстæ дардыл цæуынц, чызг, фæлæ æгæр æрæджы кæны.. Чи дæ, кæдæм цæуыс?

Чызг мын загъта мæ хъæуы ном. Мæхи нал баурæдтон æмæ мæ дзыхы дзаг ныккæл-кæл кодтон. Нал æнцайын мæ худынай. Чызг та стыхст, старст æмæ мæм джихæй кæсы.

— Цæуыл худыс?

— Куыд нæ худон, нæ хъæу уæртæ иннæ 'рдыгæй ис, ды та мæ зыгъуыммæ фæндагтыл рахуыдтай...

— Сайгæ ма ма кæн...

— Сайгæ дæ цæмай кæнын, фæлæ цымæ радзур-бадзур кæнынæн æгъгæд нæу?..

— Цы зæгъынмæ хъавыс? Дарддæр мæм лæуу!— зæгъгæ, мын ма ныхас аскъæфта чызг æмæ та йæхи фæстæмæ айста.

— Ард дæ хæдзары, ницы зæгъынмæ хъавын! Ам цы джиуæм, сæлхæртæ, мыййаг, куы нæ стæм? Исты сæрфат скæнæм, кæнæ цæугæ кæнæм, кæнæ искуы æрбынат кæнæм!..

— Уæу, мæнæ мыл цæй уынгæджы бон æркодта!— нырдиаг кодта чызг æмæ йæ цæсгом йæ кæлмæрзæнæй бамбæрзта. Æз æм хæстæгдæр балæууыдтæн æмæ, куыд ма бон уыд, афтæ тæригъæдгæнæг хъæлæсæй загътон:

— Æгъгæд æфхæр дæхи, ахсæв хъæумæ ацæуын æдылы-дзинад у. Искуы ныл фæндагыл исты бæллæх сæмбæлдзæн. Цом, мемæ рацу, дæлæ чысыл фалдæр мæнæн ис халагъуд æмæ ахсæв уым æрфысым кæндзыстæм... Чи зоны, ме 'мбал дæр уым уа... Уæдмæ кæд дæуæн дæр де 'мбæлттæ зыникой...

Чызг ницы дзуры.

— Цæй, куыд дæ фæнды?

Уæддæр дзуапп нæй.

— Уæд та мын дæхæдæг исты бацамон!

Ницы та дзуры чызг. Ныр æм æввахс дæн, хъусын йæ сусæг куыд. «Ай мард æрцыд нæу!»

— Мад дын ис?— зæгъгæ, ма афарста æвиппайды. Ахæм фарст æнхъæл нæ уыдтæн. Æмбаргæ дæр æй нæ бакодтон, цæмæ гæсгæ фæрсы, уый. Фæлæ мын кæд ныхас бацайдагъ уайд, уый охыл загътон:

— Амард ма мад, фараств азы мыл куы цыд. — Дæ мадæй мын расомы кæн.

«Рухсаг у, ма мад! Ныр хосдзау лæг стæн, 12 азы рацыд дæ амардæй æмæ мын нырма дæуæй расомы кæнын ацы æнæзонгæ чызджы хуызæн кадыл ничи дары»,— хъуыдытыл фæдæн. Уыцы сахат мæнæй чызджы ныхас айрох, ма мæгуыр мад ма цæсты-ты раз æрлæууыд. Бамбæрстон, чызг ма цæй тыххæй сомы кæнын кæны, уый. Ма мад æрымысыны хъуыдытæ ма цæсгомыл æнкъард хуыз ахæлиу кодтой. «Уыцы хуыз, мыййаг, чызг зыгъуымырдæм куы бамбара, ома ма сомы кæнын нæ фæнды», зæгъгæ, фæхъæлдзæг кодтон мæхи.

— Ма мадыстæн, хорз дæ суазæг кæндзынæн.

— Суазæг кæнын та цы хоныс?

— Цы куы зæгъай, уæд ма халагъуды нартхоры кæрдзын ис, иу харбызы 'рдæг — минас кæн, цас дæ хъæуы, уыййас.-

Хуыссæнтæй уыйбæрц рæвдз не стæм, фæлæ мын дуртæй ахæм сынтæг ис, уымæн йæ уæлæ ахæм хъæмпын лыстæн, æмæ цы-
фæнды цъæтджын сынтæгæй дæр хуыздæр у... Цæй уæдæ цауæм,
кæннод нæ хайрæджытæ куы феной ам, уæд фæтæрсдзысты
сæхицæн.

Чызг ма иу цъусдуг ахъуыды кодта, стæй æнæбары къахдзæфтæ
ракодта, куы мæнмæ, куы та фæстæмæ кæсгæйæ.

Раздæхтыстæм фæстæмæ. Цæуæм. Ме 'мбал рацæуы иу
дзæвгар ме 'мцыд, стæй фæсындæгдæр кæны йæ цыд, хаттæй-
хатт йæ мидбынаты дæр алæууы, стæй та рацæуы. Æз æй цыма
нæ хъуыды кæнын, афтæ дарын мæхи. Æргомæй бакæсын нæ
уæндын чызгмæ. Дзурын дæр. Мыййаг, та мын лидзыныл куы
ныххæца. Чызг дæр хаттæй-хатт йæ кæлмæрзæны бынæй æрба-
кæсы, æмæ нæ цæстæнгас кæрæдзийыл куы аныдзæвы, уæд та
йæ цæстытæ зæххы ацæвы.

— Цæй, «чызгайæ» дæм кæдмæ дзурдзынæн, дæ ном мын
уæддæр бацамон.

— Бобо мæ ном.

— Нæ, раст нæ зæгъыс. Бобо ном дæуыл нæ фидауы.

— Цæмæн дæм афтæ кæсы?

— Уæлæ нæ сыхæгты ус дæр Бобо хуыйны, æмæ уый афтæ
дынджыр у, æмæ устытæ мæрддзыгойы куы фæцæуынц, уæд
уымæн хицæн уæрдон сифтындзынц, гуыффæйы æндæрæн
æрбадæн нал ваййы. Ды та æцæг ирон чызг, нарæг астæу
хъæстæлвæст.

— Нæ зонын, мæ ном æвæрæг мæхæдæг нæ уыдтæн.

Ныхас ууыл ахицæн. Цæуæм. Цæст развæндаг дзæбæх нал
æвзары. Цæуæм фæрсæй фæрстæм. Фæндагæй уæддæр
фæиртæсæн нæй. Чысыл нæ иувæрсты чи бауайы, уый та йæхи
скъуыры нартхоры бæлæстыл æмæ та уæд фæндагмæ æрбахи-
зы. Цас ма фæцыдаиккам афтæ гобийæ, чи йæ зоны, фæлæ
чызг æвиппайды размæ бахаудта. Фæлæбурдтон æм æз, йæ
цонгыл ын фæхæцыдтæн.

— Исты ныццавтай?

Бобо æнæсдзургæйæ йæ цонг атыдта мæ къухæй æмæ
æрæджиау сдзырдта:

— Ницы мын уыд.

Йæ кофтæ асæрфтытæ кодта æмæ та цауæм. Бахæццæ стæм,
мæ халагъуд кæм уыд, уыцы обаумæ.

— Уæлæ дын уый та мæ хæдзар. Дæ хуызæн уазджытæ йæм
никуы фæцæуы æмæ дæм æлхынцъæрфыгæй куы ракæса, уæд-
иу хъаст ма ракæн.

Уыцы ныхасмæ чызг йæ мидбынаты фæлæууыд æмæ мæм æрбакаст.

— Цæй, куы та нылæууыдтæ!

Бобо уыцы ныхасмæ йæ цæстытæ доны разылдта, цæсты сыгтæ мæм æрттивтой арвы рухсмæ. Æрхæндæг хъалæсæй йæ цæсгом хъæуырдаæм здæхтæй сдзырдта Бобо:

— Уæ бур рондз фæкалат мæ фондз æфсымæры, кæд уæ иунæг хойы!..

Чызг дзурын нал сфæрæзта. Мæн фæндыд тагъддæр куы 'рсабыр уыдаид, уый, æмæ ме 'взагыл цы ныхас æрбабадт, уый сдзырдтон.

— Цæмæн æфхæрыс де 'фсымæрты! Фондз æфсымæры кæмæн ис, уый амондджын у. Чысылæй ахæм хабар фехъуыстон: фондз æфсымæрæн сæ иунæг хойы иу лæппу æвæндонæй аскъæфта. Уыдон æй фæстейы асырдтой. Æрцахстой йæ æмæ йæ ныргæвстой; сæр æмæ гуыр хистæр æфсымæры фесты, йæ дыууæ къахы æмæ къухы та йын иннæ цыппар æфсымæры бадихтæ кодтой.

Æрлæууыдыстæм халагъуды раз. Æз топп æддейы фæуагътон, мæхæдæг уым смидæг дæн. Бацагуырдтон донхæссæн авг æмæ фæстæмæ рабырыдтæн.

Кæсыс мæ нæуæндаг чызгмæ? Топп райста æмæ йемæ архайы. Æвиппайды фæгуырыско дæн:

«Цыма цы кæнынмæ хъавы: Мацы сфæнд кæнæд! Топпы дзых зæхмæ къулæй ме 'рдæм арæзт. Ныр мæ ам куыдзы мард куы ныккæна, уæд ууыл кады зарæг скæндзысты, мæныл та худинаджы цагъд. Чи бæрæг кæндзæн, æз хуыцауы рæстæй бабын дæн, уый? Ау, æвзæрæй йын куы ницы фæдæн, уæд цæмæн? Нæй, ахæм ми æрра адæймаг бакæндзæн!» Авг мæ къухы, афтæмæй халагъудæй куыд зæрдæйæ рацыдтæн, афтæ нал, фæлæ ма сындæггай змæлын кæнын мæ къæхтæ. Кæсын æм æдзынæг, уый дæр мæ йæ цæсгом не 'здахы. Нæй, дзæгъæлы сты мæ хъуыдытæ, куыд бакæндзæн уый?»

— Кæд дæ, мыййаг, дæхи æрæхсын фæнды?

Уыцы ныхас загътон, чызг зæронд уазæгмæ цы хъалæсæй фæдзуры, ахæмæй. Авг æм бадаргъ кодтон. Иу каст чызгæн йæ цæсгоммæ кæнын, иннæ каст топпы дзыхмæ.

— Ниууадз уый, дзæгъæл гæрах, мыййаг, фæкæндзæн æмæ дæ хъарæг кæнын бахъæудзæн!..

Чызг топп халагъуды æнцоймæ баппæрста, йæхæдæг йæ цæсгомыл фæхæцыд æмæ «уæу, мæнæ мыл цы бон æркодта»,— зæгъгæ, йæхи ныццавта зæххыл æмæ йæ дзыхы дзаг нык-

куыдта. «Мардæрцыд нæу ныр аимæ архайын». Авг иуварс æрæвæрдтон, чызджы цур æрбадтæн, йæ сæрыл ын схæцыдтæн. Хæккыуырццæй кæуы чызг. Хатын æм «банцай!», фæрсын æй «цы кодтай?» — ницы мæм дзуры. Рабадын æй кодтон. Фæндыд мæ, йæ цуры йæ хæдбуар куы 'рбадтаин, хъомыл адæймаг сывæллоны куыд фæрæвдауы, афтæ йын мæ кхухтæ куы рахастаин йæ сæрыл, мæ риумæ йæ куы 'рбахæстæг кодтаин, йæ маст кæмæй айрох кæна, ахæм ныхæстæ йын афтæмæй куы ракодтаин, фæлæ нæ бауæндыдтæн. Чызг йæ роцъо йæ уæрджытыл æрæвæрдта, цæсгом кхухтæй бамбæрзта æмæ афтæмæй бады.

— Цæй, æггъгæд фыдæбонæй мар дæхи. Сыст, æз дын дæ кхухтыл дон æркæндзынæн... Æмæ цæмæй ма фæфсæрмы уа, уый тыххæй ма мæ ныхæстыл афтыдтон: — Дон нæм зынаргъ у, æмæ афтæмæй къаддæр бахардз уыдзæн.

Чызг æнæдзургæйæ йæ кхух æрбадаргъ кодта авгмæ æмæ та куы загътон, — дон æз æркæндзынæн, — уæд фестад.

— Мæхимæ мын æри, сывæллон, мыййаг куы нæ дæ, куыд мын лæггад кæнай?

Радтон æм авг. Æрæхсадта йæхи.

— Хисæрфæнæй нæ ма рахъаст кæн, Бобо, иу кæддаджы бызгъуыр мæм уыди æмæ мын уый дæр уырытæ кæдæмдæр фæластой...

Чызг систа фындзыкæлмæрзæн æмæ уымæй йæхи уæлæнгай сæрфтытæ акодта. Мæ ныхæстæн сæ арæзт худæджырæм ваййы, кæд чызг фæхæлдзæгдæр уайд, зæггæ, фæлæ, раст зæгъын хъæуы, цалынмæ-иу сæ нæма загътон, уæдмæ мæм дзæбæх кастысты, фæлæ-иу иугæр дзыхæй куы скаудтой, уæд та-иу мæм фæсмон дæр æрцыд, зæрдæмæ цæугæ нæ уыдысты.

— Кæд æххормаг дæ, уæд нартхоры кæрдзын æмæ харбызы æрдæг... йеблагуæ, мидæмæ!

— Бузныг, ницы мæ хъæуы.

— Æфсæрмы ма кæн, кæд дын стонджы у, уæд. Æз дæр ма дын аххуыс кæндзынæн.

Нæ бакуымтта хæрын. Æз та бацыдтæн халагъудмæ Архайын. Лыстæн бадзæбæхтæ кодтон, нымæт рацагътон. Кæрц хъæмпæйдзæгтæ. Уый дæр асæрфтон.

— Бобо, мæнæ дын, мæ хур, хæдзар, сæрмагонд сынтæгимæ: гобаны бæсты лыстæн, хуыссæн æмбæрзæнæн дын цъæх кхуымбилæй нымæт, кæрц дын хъæццулы бæсты, базæн та дын нартхоры хъæдты куырис. Хуыссæнтæ чъизи сты, фæлæ æнæуи, мæнæ адæймаджы чи фæкхæмдзæстыг кæна, ахæм фосæй дзы нывондæн дæр иу не ссардзынæ.

Чызг уыцы ныхасмæ схудт, фæлæ уайтагъд йæхи фæурæдта.
— Ам мæ уадз, ницы мын у, сæрдыгон æхсæв бирæ нæу, стæй кæд нæхионтæ искæцæй зыникой..

— Куыд дæ ныууадзон, узалæй амæлдзынæ ам, дымгæмæ. Бацу, бацу, æфсæрмы ма кæн, сылгоймæгтæ лæгты æфснайдыл нæ фервæссынц, фæлæ мæ къух куыд амыдта, афтæ дын хорз уат бакодтон. Бацу æмæ æнæмæтæй фынай кæн, æз ам æддейæ баддзынæн æмæ кæд искæцæй, дæу чи агура, ахæмты хъæр фехъусон, уæд дæм бæрæг кæндзынæн.

Бараст чызг халагъудырæм, цыма ахæстонмæ цæуы, уыйау. Рахизæны раз фæстæмæ фездæхт, уынгæг хъалæсæй лæхстæгæнагау сдзырдта:

— Æз дæ мад, дæ фыды уазæг..

— Ма тæрс, æз æй кой дæр никæмæн скæндзынæн..

— Цы не ской кæндзынæ? — Сонт фарст мæ акодта чызг.

— Ахсæв ам баззадтæ, уый..

Кæд æндæр истытæ ахъуыды кодта чызг, зæгъгæ, стæй мæм мæхи ныхас дæр æгæр сæртæг фæкаст æмæ сабыргай дзурын райдыдтон:

— Уый та уый ныхас у, æмæ ахæм адæмтæ бирæ ис, æмæ сын æз кæнæ дæхæдæг куы радзурикам, æхсæв бонмæ дзæгъæл быдыры чызг æмæ лæппу иумæ баззадысты, зæгъгæ, уæд уыдинæ уыди, уæддæр хъуыддаг сыцæг кæникой æмæ сæ цъаммар æвзæгтæн сæ бар сæхи суадзиккой. Æмæ дæ кæд афтæ фæнды, уæд ам уыдтæ, уый æз никæмæн зæгъдзынæн... афтæ нæ зæгъыс?..

Бобо ницы сдзырдта...

— Цæй уæдæ, бахатыр кæн, дæ хæдзарæй дæ фæсырдтон.

Чызг бацыд халагъудмæ. Цæйдæртимæ архайы. Чи зоны, йæ ног «хæдзар» йæ зæрдæмæ нæ фæцыд. Æз æрбадтæн халагъуды раз, чызгмæ мæ чъылдым сыздæхтон — мыййаг, æфсæрмы куы кæна.

— Дæ хæдзар чысыл у, фæлæ дзы лæг йæхи дæр не ссардзæн, — дзуры чызг, цæимæдæртимæ архайгæйæ. Æз фестадтæн, халагъуды къæсæрмæ бакъахдзæф кодтон. Æхсызгон мын уыди, чызг мæм йæхи хъæппæрисæй уыцы иу ныхас дæр кæй скодта. уый.

Чызг ныцъæхахст кодта. Халагъудæй йæхи раппæрста æмæ мæ хъæбысмæ æрбахаудта.

Раджы, хæхбæсты ма куы цардыстæм, уæд нæхи хъæуы æрцыд-ис иу æбуалгъы хабар, æмæ ныр уый ма зæрдыл æрбалæууыд. Мад æмæ чызг — бинонтæ. Иунаг хъуджы хицау. Хъуг изæры хæдзармæ не 'рцыд, кæмдæр хъæды баззад. Цæуын æм хъуыд агурынмæ. Фæлæ чи? Мад æмæ чызг ацæуой? — æмæ уæд хæдзары ничиуал баззайдзæн, æмæ хæдзар дæр... цы ваййы, куыд ваййы — бирæ æнæцæстуарзон адæм хаттæй-хатт фыддæрагæн митæ дæр кæнынц. Ацыд чызг агурæг хъугмæ. Бирæ магуыр æмæ хъæздыг не 'взары, — искуы хъугыл куы рабæла, уæд ма мад æмæ чызгмæ цыппæркæхыгæй баззайдзæн хъулон гæды æмæ уый дæр сылйы хъæстæ нал фæуыдзæн.

Изæрыгон нæ, фæлæ æмбисбон дæр нæ фæцæуы чызг хъæдмæ иунагæй. Чызг хъæдмæ иунагæй? Уанцон нæу! Хæхбæсты æгас ком кæрæдзи зонынц лæгæй, усæй, æнæ зонгæ адæймагыл дзы нæ сæмбæлдзынæ хъæды дæр. Фæлæ кæцыфæнды нæлгоймаг уæд, иу йæ хæрзхæстæг ма уæд, æндæр нæлгоймагтæй цы уæлдай ис?

Чызг ацыд хъæдмæ — хъуг агурæг. Æмбалæн кæй акодтаид? Дард цæуынмæ дæр нæ хъавыд. Фæлæ иугæр хъæуæй куы ахызт, хъæдгæрæтты куы асгæрста æмæ уым куы ницы ссардта, уæд «æххæст ма уым дæр куы басгарин» — зæгъгæ, афтæмæй адард. Æрталынг. Мад æнхъæлмæ каст хæдзары. Хъуджы маты æдде ма дзы тас бацыд йæ чызгæн. Фæлæ цы бакæна? Йæ хуыздæр хос — дзыназын. Йæ сыхаг — хъæуы æхсæн фыййау, искæй фосы фæстæ бирæ чи фæхатт, ахæм, æрцæуæггаг, 29-аздыд лæппу. Усы кæуынмæ хъусын куы нæ уал фæрæзта, уæд ацыд уый дæр агурæг. Хъæуæй иу дзæвгар куы рауад, уæд федта хъуджы хъæумæ æрбацæйцæугæ. Фæлæ фæстæмæ нал раздæхт — чызг искуы куы фæтæрса, мыййаг, зæгъгæ.

Чызг истугмæ хъуджы маты адæргæй ницæмæй тарст йæхицæн. Фæлæ æгæр куы адард, уæд нал уæндыдис. Фæстæмæ раздæхт æмæ цæугæ нал, фæлæ йæ тых, йæ бонæй цы уыд, уымæй тындзын байдыдта. Цалдæр хатты ахауд пыхсыты, бæласы къалиутæ йын йæ цæсгом ныттыдтой. Удаистæй уад чызг, цалынмæ йæм чидæр йæ номæй 'сзырдта, уæдмæ. Базыдта фыййауы. Сæмбæлдысты. Фыййау ын загъта, хъуг хъæумæ кæй бацыд, уый. Чызг бацин кодта æмæ сæ дыууæ дæр хъæумæ æрбацыдысты.

Уый дын мад æмæ чызджы хабар. Диссагæй дзы цы ис? Разур ацы хабар иу нырыккон скъоладзауæн. Кæронмæ дæм

хъусгæ дæр нæ бакæндзæн, чи зоны, афонмæ дæр хъуджы дыууæ догъ æхсырæй чысыл къуымыхчытæ ахсид мад, чызг дæр ма иу къорд бонты кæстытæ кодтаид дзæбæх лæппутæм йæ цæсты зулæй (мæгуыр чызгæн дæр зæрдæ), стæй чындзы дæр фæцыдаид. Уæд ма гæды дæр къонайыл сылы басдæрыны фæстæ йæ былтæ сдæрдтаид...

Фæлæ уыцы æхсæвæн йæ райсомы сыхаг ус йæ фондз хъуджы куы раскъæрдта хъомгæсмæ, уæд фыййауыл фембæлд æмæ йæ афарста:

— Дысон та дæ дыгæрддыджы ц'афон æрбаскъæрдтай? — æмæ йæ къух йæ дзыхмæ быцæу фæцаразгæйæ, ныччыр-чыр кодта.

— Дыгæрдыг нæ уид, Кæрионы хъуг æддæ баззад æмæ йæ ссардтон, — загъта фыййау.

— Туг ныууара ныры чызджытыл... æз та афтæ æнхæлдтон, ныр ма дыгæрдыг у!..

Фыййау ын фыццаг йæ ныхæстæ нæ бамбæрста, стæй фæгуырысхо, фæстæмæ йæм фездæхт:

— Цæй дыгæрддыджы кой мын кæныс, цæ?

— Æ, гæды рувас, йæхи æнæмбарæг куыд скодта! Цæй дыгæрдыг? Кæрионы дыкъахыг дыгæрдыг, дысон æмбисæхсæв хъæдæй кæй æрбакодтай, уыцы сырх уадул дыгæрдыг, йæ рустæ дæр ма ныттыдта, мæгуыр.

Фыййауæн уыцы сахат йæ рахиз къух уыцы койгæнæджы æфсæры къæдзыл куы асастаид, уæд «уæу» дæр нæ загътаид, — йæ галиу цонгæй ма цырт самадтаид рахиз къухæн... Фæлæ уымæй цы рауайдзæн?

— Мардæй, æгасæй кæй уарзыс, уыдон хатыр бакæн æмæ ахæм æбуалгъ ныхас ма айтау. Уый мæнæн мæхи хойæ уæлдай куы нæ у... Ды хъызгæ кæныс, фæлæ иугæр адæмы дзыхы куы бафта, уæд... — загъгæ, лæгъстæгæнæгау фæци йæ ныхас фыййау.

— Мæнæй ма тæрс... Налат стут сыхах, хорз фæнд ын æрымысыдтæ!

Фыййауæн йæ бон нал баци дарддæр уыцы ныхæстæм хъусын. Усы уым фæуагъта æмæ фосы фæстæ рацыд.

Изæры хъæумæ æххæст нæма æрбахæццæ, афтæ йæм уырдыгæй хабар райхъуыст, радзырдтой йын æй сывæллæттæ. Хъæуæй та ма йæ чи нæ зыдта.

Чызг æрцыд йæхи марыны онг. Куыдта, дзынæзта.. Мад иннæ ахæм. Лæппу сомы кодта зæххæй, хохы карздæр дзуæрттæй, Хуыцауæй. Нæй! — никай уырны. Уæдæ цæмæй равдыстаид йæ рæстдзинад? Æппын фæстаг бацыд дзуары лæгмæ æмæ йæм бахатыд:

— Цы дзуарæн кувыс, уый хатырæй дæ курын: æвдисæн лæгты цур мын дзуары хуылфы ард бахæрын кæн... Уыцы сидзæр чызджы ма сæнамонд кæн...

Дзуары лæг фыццаг йæ мидбылты сылваз худт бакодта, стæй йæ 'рфгуытæ фелхынцъ сты.

— Дзуар, мæ хуры чысыл, дзæгъæл хъæдты цы чъизи-дзинæдтæ æрцæуы, уыдон æхсыны тыххæй нæу, фæлæ ахæм уынаффæтимæ мæнмæ ма цу.

Цы 'рцыд уый фæстæ? Номы диссæгтæ. Чызг йæхи къæдзæхæй аппæрста æмæ йæ æхсæрдзæны дон кæцы дуры бын баныгæдта, — ацу æмæ йæ ды агур! Йæ мард дæр ын нал ссардтой. Мад дæр ацыд йæ чызджы фæстæ. Уый къæдзæхмæ нал фæцыди. Иу райсом иннæ бонты хуызæн раджы нал фестад. Хъуг æнæдыгъдæй уасыд кæрты. Чидæртæ куы бацыдысты хæдзармæ, уæд федтой: ацы хатт Кæрионы сау сæрбæттæн сæрыл нал уыд, хурхы нарегыл æртыхст...

Æрвадæлтæй чидæртæ загъд самадтой фыййаумæ. Мад æмæ чызгæн тæригъæд кæныны тыххæй уый бæрц нæ, мæгуыр усы зæххы гæбаз сын кæй баззад, уый æвзæр, мыййаг, куы нæ у, фæлæ— ау! — «мыггаг сты æмæ сæм исджи уайдзæф куы 'рбаппара, уæд та?»

Фыййау иу бон йæ фосы дзуг аскъæрдта, чызг йæхи кæцæй аппæрста, уыцырдæм. Уым къæдзæхы рындзыл фæбадти, бирæ фæсæрфта йæ нымæт худæй йæ цæстысыг. Изæры æрбаскъæрдта йæ фос, фæлæ æххæст нал бахæццæ хъæумæ. Фембæлд хъæугæрон дзуары лæгыл, æрлæууыд йæ разы, æруырæдта йæ. Раскъуыдта йæ уайлаг нымæты хъуырбос, лæджы къæхты бын æрæппæрста нымæт æмæ мæстыйæ, фæлæ сабыр хъалæсæй бадзырдта:

— Гъа мæрдты бирæгъ, айс мæнæ уæ нымæт. Мызд уæ нæ агурын. Мæ бæгъæввад дурæфхæлд къæхты, дыууæ æрчыйæ кæй фæсайдтат, уыдон тæригъæдæй, æмæ уыцы чызджы раст уды тæригъæдæй уæм цæргæ цæрæнбонты лæг размæ мауал рацæуæд, уе скъæттæй уæрыччы уасын мауал ссæуæд, фæндыры цагъд æмæ уæ зарæджы хъæр макуы уал райхъуысæд æмæ уын мæнæ ацы дзуг хист æмæ хæрнæгæн бахъæуæд!..

Дзуары лæг лидзынмæ фæци. Фæлæ ма уæддæр йæ хъустыл уади фыййауы æлгыст... «Зæхх уæ быны скъуыйæд, зæхх!» «Уазæг уæ къæсæрæй ма бахизæд!..» Суанг хъæумæ куы бахæццæ дзуары лæг, уырдыгæй ма иу каст куы фæкодта фæстæмæ, уæддæр уыдта: фыййау лæууы йæ бынаты, йæ лæдзæг тилы æмæ дзыхыдзагæй хъæр кæны: «Лидз, мæрдты бирæгъ,-

лидз, æмæ-иу куыдзы цармы хæрæджы игæрæй скув дæ дзуарæн!..»

Дзуары лæг фæаууон. Нæмынæй мыййаг нæ фæтарст фыййауæй, фæлæ æгъгæд уыд фыййауæн йæ цæстæнгас, цæсты-сыг згъæлгæйæ, æгъгæд уыд йæ æнахуыр диссаджы хъæлæс.

Фыс фос æдылы хонынц. Фæлæ уыцы сахат дзугмæ чи кастайд, уый къададæр диссаг нæ федтаид... никуы фехъуыстой фос ахæм хъæлæсы уаг, фыййауы никуы федтой афтæ мастыйæ. Сæ хизын ныууагътой фос, уый дæр ма цы? — фæлæ фыййау-мæ æввахсдæр цы къорд уыди, уыдон ныууагътой сынæр цæгъдын дæр. Кæсынц фыййаумæ. Дзургæ нал кæны фыййау дæр, æдзынæг кæсы зæхмæ. Йæ сæгъ, кæрдызын ахуыр ын цы сæгъ уыдис, уый йæм сындæггай æрбацыд æмæ фыццаг чысыл дæрддзæф æрлæууыд, стæй уæд æввахс æрбацыд, йæ бырынкъ сдардта фыййаумæ. Фæлæбурдта фыййау сæгъы боцъомæ, йæ цæстытæм ын ныккаст, дзуры йæм: «Зæгъ-ма, Дзегæ, æз цы кодтон, æз? Цы кодтон, зæгъын, æз? Мæ фæндтæ мын ма хъуыры цæмæн фæбадын кодтой?»

Феуæгъд кодта сæгъы. Дзегæ сæгъ лидзгæ нæ акодта, фæлæ йæ цæстытæ фыййауæй нæ райста, афтæмæй фæстæмæ-фæстæмæ сындæггай ацыд. Иу хатт ма ахаста фыййау фосыл йæ цæст, стæй хæрз уæззау æмæ æнæбары зылд ракодта æмæ араст. Хъæумæ фæстæмæ дæр нал фæкаст. Чызг йæхи кæцæй аппæрста, уырдаæм куы ахæццæ, уæд æрлæууыд. Зæххы ауыдта йæ уадындз. Систа йæ, æркæстытæ йæм кодта, стæй æвиппайды йæ цæсгом арвмæ фæцарæзта, уадындз бæрзонд систа йæ сæрмæ.

— Мæ тæригъæд, Хуыцау, мæ тæригъæд, кæд ма исты уыныс, уæд. Уыцы дыууæ уды тæригъæд!

Хъæдын уадындз дурыл ныццавта. Тæгæлтæ фæхаудта.

Ацыд фыййау. Дзуары лæг тарстхуызæй смидæг хъæуы Ныхасы æмæ адæмæн рахабар кодта.

Фæлæ хъæу та? Фыййауы æлгыст кæмæдæрты бахъардта. Фæзынди гуырысхогæнджытæ, фыййау афтæ бакодтаид, ууыл. Уыдис иу стæм чидæртæ, чызг æмæ фыййауыл цы дам уыди, уый бынтондæр кæй нæ уырныдта. Фæлæ ахæмтæ чысылдæр уыдысты. Иннæтæ дзырдтой: «Чызг æмæ лæппу æмбисæхсæвмæ хъæды баззайой æмæ уыдон æхсæн мацы 'рцæуал.. Уый та куыд?» ... «Уæ, куы ницы сæм уыдаид, уæд ма йæхи æхсæрдзæнмæ та цæмæн аппæрста, йæ хæдзары йæ ничи уагъта йæхи марын... Фæлæ... афтæ... ома мачи мæ фена»... зæгъгæ, æфтыдтой кæрæдзи ныхасыл.

Хъæуæн зæхх сæ быны нæ аскъуыд, фæлæ уæддæр фыййауы «арфæ» сæ зæрдæты рудзгуытæй иу сæхгæдта æмæ кæмдæр талынджы нынныгъуылд. Айрох вæййы, фæлæ искаммæн хизæнуатæй йе стур куы рахауы, йе йæ сывæллоны къух фæнычы куы басудзы, уæд та æрымысынц, уæд та уыцы бинонты æбуалгъ сæфт сæ цæстыты раз æрбалæууы...

Раджы уыд ацы хабар, чысыл ма куы уыдтæн, уæд æрцыд уый нæ комы хъæутæй иуы, махæн нæхи хъæуы мидæг, хæхбæсты ма куы цардыстæм, уæд. Æмæ ныр ме 'мбал чызг халагъудмæ тæрсгæ-ризгæйæ куы бацыд, «ма мæ фæхудинаг кæн» — зæгъгæ, мын дондзаст æмæ кæуынхъæлæсæй куы лæхстæ кодта, уæд мæ зæрдыл æрбалæууыд.

Цы магуыр дæ, сылгоймаг! Ныр Бобо мæнæй цæмæн тæрсы? Ома æз, нæлгоймаг, æрмдыхæй тыхджындæр дæн æмæ мæ бон бауыздæн йæ бафхæрын? Фæуон æз тыхджындæр, фæлæ тых æфхæрынæн у, адæймаг дын знаг куы нæ уа, куы ницы дæ хъыгдара, уæд? Мæхицæн хуыздæры тыххæй? Æмæ уæд иннæ та? Иу хатт хъæдæй æхсæртæ æрбацæйхастон. Хъæугæрон мын сæ фалæсыхаг лæппу байста. Уый тыхджындæр уыд. Хъыг мын куыд нæ уыд уый? Цыппар æмæ ссæдз азы мыл рацыд, — уæддæр мæ нæ рох кæны. Мæ бон ницы уыд, æрмæст нæхимæ мæ бацыдæй мæ куыд раздæр бахæццæ. Мæ фыдымад алабурдта уыцы лæппуы мадмæ, устыгæ фæхыл сты, лæгты дæр бирæ нал бахъуыд.

... Бирæ цыдæртæ фены адæймаг йæ царды... Бирæ нывтæ нывæры цæст зæрдæйы. Уыдон алыхуызон ахсæттæ сбийынц, хъуына дæр сыл схæцы, къорд дзы хæлгæ дæр фæкæны. Фæлæ та мæнæ фæзыны иу ахæм хабар, уæд та ахстон райхæлы æмæ уыцы æвæрд нывæфтыд æйчытæм бафты ноджы иу, ахстон нæрсы, ног ныв æлхъивы иннæты, хъуына кæуыл схæцы, уыдон.

III

Чи зоны, истытæ ма æрлæууыдаид мæ зæрдыл, фæлæ æвиппайды æнæнхъæлæджы Бобойы цъæхахст куы фехъуыстон, уæд фестадтæн æмæ афтæмæй хъæбысæй-хъæбысмæ фестæм.

— Цы хабар у, цы дыл æрцыд?

— Уæртæ уым... мæ цуры цыдæр сызмæлыд... — æрæджиау мæм сдзырдта Бобо.

— Æвæццæгæн, мыст лыстæнты базмæлыд. Ма дзы тæрс, уазæг дæн, зæгъгæ, йын-иу зæгъ. Ацу æмæ схуысс, кæд ма дæм æрбацæуа, уæд уым нывæрзæнæй хъама райс æмæ иу æй адзалæй стæрсын кæн. Хъæр-иу мæм кæн, кæд тæрсай, уæд.

Куыдзæг йæ бинойнаг Хъариаты Тамарæимæ.

Галиуырдыгæй рахизырдæм: Куыдзæг, Плиты Грис, Доййаты Саханджери, Цæрукъаты Алыксандр, Малиты Васо.

— Ёмæ дын дæ ном дæр куы нæма зонин...

— Бедто, зæгъгæ-иу, дзур.

Бацыд та Бобо халагъудмæ. Ёз топп мæ къухы райстон æмæ обауы алфамблай азылдтæн. «Мыййаг, дзæгъæлдзу хæддзутæй исчи бар-æнæбары ауылты куы 'рбафта, уæд ма мæхæдæг цыфæнды уон, фæлæ чызгыл исты куы 'рцауа, уæд худинаг æмæ æрдиаг». Ёрбадтæн халагъуды фæстæ обауысæр. Сындæггай та хъуыдытæ бырын байдыдтой. Ёмæ уæдæ æндæр цы? Кусæн, хиирхæфсæн ницы ис, фынайгæнæн нæй.

— Ныр ацы хабæрттæ Аслæнбегæн радзур!.. Цымæ цы зæгъид?— фæрсы мæ иу хъуыды. Аслæнбег мæ цуры нæй, фæлæ мæхæдæг, мæ иннæ хъуыды дзуапп дæтты уый бæсты.

— Цы зæгъид! Нæ йæ бауырнид дæ ныхас. Ёдзæрæг быдыры, нартхæртты æхсæн æцæгæлон чызгимæ бонмæ баззай! Нæй! Нæй, нæ дыл баууæндид!

— Гъы, æмæ зæгъæм— баууæндын æй кодтай, бауырныдта йæ, ды йын куыд радзырдтай, афтæмай... Уæд та?

— Уæд дын зæгъид: уæдæ ды лæг нæ дæ, æмæ дыууæ чызджы быдыры иу æхсæв нæ, фæлæ афæдз куы баззайой, уæддæр чызджытæ æмæ чызджытæ.

— Ахæм ныхас зæгъын Аслæнбегæн диссаг нæу, фæлæ лæг та цы хоны?

— Лæг йæхи хуызæны. «Амалджын» адæймаджы. Асыйæ Цæцæнмæ иу къуым æнæбасгаргæ нал фæцис. Зоны цæрын адæмимæ. Бирæ зонгæтæ йын ис Мæхъхъæлы дæр. Уазæгджын хæдзар. Ёцæг йæ уазджытæ фылдæр хатт æхсæвыгон фæзынынц саргъы бæхтыл. Уæздан, кады сæрыл хæцæг у Аслæнбег. Йæ уазджыты иунæгæй никуы ауадзы. Йæ кæстгон сау бæхыл абады æмæ цæуы семæ. Бирæ къуыритæ баззайы йæ зонгæтæм. Гутоны фæстæ йæ ничи фæдта ацæугæ. Саумæр сыджыты, дам, дзомсимæ цæуын цæй лæгдзинад у? Ёцæг æй иу хатт фæдтой быдыры, саргъы бæхыл бадгæйæ, скъæрдта гутоны бæхтæ. Цæрын зоны Аслæнбег. Дыууæ бæхы аргъæй балхæдта худ бухайраг уæлдзармæй. Диссажы уæлдзарм: бурдзальг хъуымбыл къæбæлдзыг, цыма йыл халас рахæцыд, афтæ къæбæлдзыджы кæрæттæ æвзистау æрттивынц. Рон æмæ хъама цы?— фæлæ зæнгбæттæнты гæрзытæ сау никацæй дарынц—æвзистæй æхгæдсты, æрмæст зæнджы наргæй дæлæмæ цы гæрзтæ æрзæбул, уыдон зынынц чысыл саудæр, фæлæ бирæ нæ— сæ кæрæттыл æнгуылдзы дæргъæн æвзист æвзæгтæ. Цы бирæ дзурыс? «Ёз лæг дæн, лæг,— зæгъы Аслæнбег,— кæд дæ нæ уырни, уæд ма иу искуы хъазты фæсивæдыл дæ цæст рахæсс».

— Ницы у Асләнбег! Ницы у! Ләг әз дән!

— Цәмәй?

— Кәд Асләнбеджы фәрсыс, уәд ницәмәй. Зонын, Асләнбег цы зәгъдзән, уый. Айфыццаг хъазты мидәг уыдтән әгъдау әвәрәг. Асләнбег мын дзырдта иу чызгәй— уымә мә ракафын кән,— зәгъгә. Дә рад куы 'рцәуа, уәд-иу скаф,— зәгъгә, йын дзуапп радтон әз. Уый мә коммә нал бакаст әмә әнәфәрсгәйә рахызт. Әз ын йә къабазыл фәхәцыдтән әмә йә ләппутәм асхуыстон,— цәнгдыхәй та мын уый хуызәттә цы сты?— әмә әндәр ләппуйы рахизын кодтон. Загъд самадта мемә, йә хъамайы сәрыл дәр фәхәцыд. Фәлә цәвын нә бауәндыд. Чи зоны, 'мә амарынаң хъамайы иу цәф йеддәмә нә хъуыд, фәлә уәддәр Асләнбег нә бауәндыд. Йә ныфс цәмәй нә бахаста Асләнбег, уымәй йын йәхи бафәрсут. Зонгә кәны: мәнән әфсымәр нәй, әрвад иннә ахәм. Зәронд фыд... әмә уый йәхи сәрән дәр нал у. Уәдә әз мард куы фәуыдаин, уәд ма мәхи туг кәцәй райстаин? Нә! Асләнбег кәмәйдәр нә бауәндыд. Әз мәхәдәг, цәуыл дардтон мә зәрдә, уый та дын фәстәдәр зәгъдзынаң.

Асләнбегән йә къух хъамайы сәрыл әвәрдәй баззад әмә ма бафәрәзта зәгъын: «Ды дәр мын дәхи ләгыл нымайыс... пецәй арынджы астау!.. Дә хәдзарәй карчы хъәр куы нә райхъуысдзән!..» Уыцы сылваз фидистәм ын әз әцәг ныхәстә куыннә загътаин, фәлә хъазт мә бәрны куыд уыдис, уымә гәсгә ма йәм әрмәст сдзырдтон: «Дәрды чи цоппай кәны, уый дәр дзы цы райгонд фәуа, уымәй иу фәстәдәр әппәләд!» «Ай та дзы махән Ленин!»— зәгъгә, ма сдзырдта Асләнбег әмә ләппуты әхсән фәаууон.

— Цәмәй хуыздәр дә уәддәр?— фәрсы та ма мә иу хъуыды.

— Уәдә мәм хъус! Советон хицауад бәстон куы нәма әрфидар, урсытә ма хъәдтәй куы ләбурдтой, уәд нә хъәуы фәзынд фәсивәды къорд. Әз дәр уыдонимә. Хуындыстәм әмә ныр дәр хуинам фәскомцәдисонтә, ныронг ирон ләджы хъустыл цы ном нәма ауад, ахәм номәй.

Әз Ленин нә дән. Ленин дәр зәхгәс куы уайд, кәнә алы зәхгәс дәр Ленин, уәд дзы иу Ленины дәр нә зониккам. Фәлә уәддәр Ленин әцәг Ленин кәмән у, уыдонәй уәддәр дән. Хъәды тары бандитты ахсынмә куы ацәуын ме 'мбәлттимә, маләт мәм гәппәввонг куы фәләууы, уәд мә хъуыдыйы кәрон дәр нә вәйы Ленин суәвын, әрмәст мә нәмыг растдәр бацәуәд әмә адамы цардхалджытәй искай зәрдәйы арф ныссәдзәд. Фарон уалдзәджы нә хъәуы мәгуыр сидзәргәс

устытæн сæ хуымтæ куы бакодтам, стæй та рувгæ дæр, хъæуы давджытæй бахъахъхъæныны хæс нæхимæ куы райстам, æхсæв-бонмæ-иу цырddзастæй куы лæууыдтæн, — цы йæ 'мбæхсон? — мæхимæ лæг кастæн уæд. Уый нæ, фæлæ-иу хуыцаубонты хъæуы уынгты дуртæ сыгъдæг кæнынмæ æмæ дзыхъхъытæ хуырæй дзаг кæнынмæ куы бавнæлдтам, уæд ныл кæд Аслæнбеджы хуызæдтæ худæгæй мардысты, уæддæр æз мæхимæ лæг кастæн, уыдон мæм зынгæ дæр нæ кодтой.

Ленин! Уый стыр лæг у. Йæ зонд дардыл æнхъæвзы. Æниу мæ къух куы æххæссид афтæ дардыл! Цыдæриддæр мæгуыр адæмæн знаг ис — сæ хурхыл сын уыциу хæст æрбакæнин, сæ цæстытæ æрцъынд кæнын дæр куыд нæ уал бафæразиккой, афтæ. Фæлæ кæм фæразын, уым æз дæр Ленин дæн. Кæмдæриддæр уæд: хъæуы дæр, мæнæ ам, мæ халагъуды дæр.

Чысылæй баззадтæн мæ мад æмæ мæ фыды фæстæ. Чи мæ скъомыл кодта? Бæрзонд цъæх чыс къæдзæхтæй мæ цæстытæ риссыц. Нæ рухс кодта зæрдæ рæсугъд уыгæрдæнтæй. Цæуыл-нæ? Рæсугъд сты хæхтæ! Фæлæ ныууадз! Дæ бæгъæввад къа-хы цыргъ къæй сныхст, уæд нæ зонын, зынай æрцагурдзæн зæрдæ æрдзы рæсугъддзинадмæ кæсын. Фæлтау слас дæ кард, дзæбæх гæппæл слыг кæн дæ къахы цармæй, — бæгуы хъæбæр нæ ваййы фыййауы къахы царм! — уафсы бæзнæн дзы куы суадзай, уæддæр йæ ррисаг фыдмæ нæ бахæццæ уыдзæн! — æмæ скъах дуры сæстытæ, къахы куыд нæ баззайой, афтæ. Фосы фæстæ хаттæн хуры дæр, къæвдайы дæр. Ницы мæм дзырдтой фос, ницы мын амыдтой, ницы дзы хъуыд сæгътыл хъæр кæнын æмæ фосыл æхситт кæнынæй дарддæр. Адæм? Æмæ адæм цы? Искуы дын хисты кæнæ куывды хай авæрдзæн, фæлæ сæгътæ уыгæрдæны кæрæтты куы ауайой, уæд та дын цæстуарзон над скæндзæн. Уæдæ чи? Цард йæхæдæг, тынгдæр та, мæнæ цы фæсивæды къорды бацыдтæн, уый. Цæмæн хъуыдтæн ныронг? Уымæн бæлвырд ницы зонын. Ныр та? Ныр хъæуын цард аразынæн, стыр арт ссудзынæн. Кæд егъау хъæд бандзарын нæ бафæразон, — уыцы арты æхсныф уæддæр баппардзынæн. Нæ! Цыфæнды фæдзур, уæддæр æз мæхимæ лæг кæсын!..

Фæци мæ ныхас Аслæнбегимæ. Уый састы бынаты баззад, æз фæуæлахиз дæн. Дзуринаг ма дзы цы ис? Фæлæ хъуыдытæ цæуынц дарддæр, уæдæ цы! «Цæй фæдыл æрæфтыдтон уыцы ныхас? — О, хæдæгай, Бобойы тыххæй. Уæртæ æнæбон чызджы суазæг кодтон, иунæг дывæлдах ныхас дæр æм не скодтон... Уæ, хæлæттаг фæуай, цы зæрдæ дæ, иунæг фæндыл чи нæ лæууы!.. Æндæр хъуыды фелхыскъ кодта зæрдæйы кæрон.

Сылгоймаджы зæрдæ чи базондзæн? — кæд дзы æз цы лæгдзинад æмæ уæздандзинады кой кæнын, уый æппындæр нæ хъæуы, уæд та? Уыцы хъуыды æвзæргæ куыд тагъд фæкодта, рæзгæ дæр афтæ. Фыр тыхстæй топпы сампал æрæлвæстой къухтæ, æфсæйнаджы къæр-къæр ссыд.

— Бедто, мæнæ кæрц ахæсс, узал куы у æмæ афтæмæй... — загъгæ, радзырдта халагъудæй Бобо.

Æз афтæ æнхъæлдтон — бафынай ис чызг. Нæ райстон кæрц. Æз та уæддæр ахæм узæлттæн хъæбæр дæн, ницы мын уыдзæн. Бобо мæм æндæр ницыуал сдзырдта. Мæ дызæрдэгдзинадыл ма иу дзæвгар бафтыд.

— Бедто! — дзуры та мæм Бобо.

— Цы кæныс, Бобо?

— Ардæм рацу, цæуыл узалæй мæлыс?.. — Фестъæлфыдтæн мæ мидбынаты... Ау! Æцæг афтæ суазал дæн? Ризынц ме 'уæнгтæ. Бацыдтæн халагъудмæ, цъæррæмыгъд хъуыдытимæ.

— Мæнæ уым æрбад!

— Æмæ нал тæрсыс?

— Нæ зонын... Кæд ма искуы адæмæй искæуыл æууæнк ис, уæд ...

Дæрддзæф æрбадтæн.

— Бобо, æнхъæлдæн, хуыссæг дæ нæ ахсы!

— Бобо мæ ма хон, махи зæрдæмæ дæр нал цæуы мæ ном.

— Афтæ мын схуыдтай дæхи æмæ дæ уæдæ æндæр куыд хонон?

— Мæнгæй дын загътон афтæ, æндæр цыдæртæ хъуыды кодтон уæд. Ме 'цæг ном — Хадизæт. Дзур мæм мæ номæй. Мæ мад æмæ мæ иунæг хойы дзыхæй фæстæмæ уыцы ном дæуæй æхсызгондæрæй, æвæццæгæн, никæмæй фехъусдзынæн...

— Дæ фондз æфсымæрæй мæ фылдæр уарзыс?

— Иунæг æфсымæр дæр мын нæй, уый дæр дын мæнгæй загътон. Æфсымæртæ мын куы уайд, уæд, чи зоны, ардæм дæр не 'рбахаудин...

— Æнхъæлдæн, мæ узæг — Хадизæт, бынтон гæды узæг разындтæ.... Кæд мын ныр дæр та мæнг ныхæстæ кæныс, уæддæр нæ зонын.

— Мæ аххос нæу... Сылгоймаг мæгуыр у... Бар-æнæбары дæр бахъæуы мæнг ныхæсты сæр. Уæддæр, загъын, æфсымæрджын хотæм адæм уый бæрц ныфсхаст не сты. — Хадизæт арф ныулафыд, йæ цæнгтæ уæрджытæй роцъомæ быцæу сæвæрдта æмæ, нæ зонын, æз афтæ æнхъæл дæн, йæ зæрдæйы къуымтæй иу дæр æхгæд нал баззад.

— Мæ мад раджы амард, сидзæрæй баззадтæн, 12 азы мыл куы рацыд, уæды онг дæр, фæлæ уæдæй фæстæмæ бынтондæр фехæлд нæ хæдзар. Мæ хистæр хо рынчын уыдис æгас афæдз. Æндæр сылгоймаг нæ уыд хæдзары, Цы акодтаин æз? Арынгма дæр дзæбæх не 'ххæссыдтæн. Мæ фыд мын-иу мæ къæхты бын къуыдыр нывæрдта, ууыл-иу слæууыдтæн. Фыццаг бон цы кæрдзынтæ скодтон, уыдонмæ дæ фыдгул куы бакастаид: пецмæ дæр-иу æххæст нæма бахæццæ сты, афтæ згъæлæнтæ кодтой. Хæдзары зылд ме 'вджид баззад æмæ дæм хæрам чи у, уый дæр мæ раны куы фæуыдаид! Мæ хо куы сдзæбæх, уæд цыма мæ мад фæстæмæ райгас, афтæ фæдæн, мæнау æнарахст нæ уыд, нæ мады æгасæй дæр кæстæр æфсин уыд. Фæлæ сæ туджы фæмæцæнт, сæ тыхы 'мбæрц чи цæуы, уыдон! Иу æхсæв фæрсæй-фæрстæм хуыссыдыстæм мæ хоимæ, нæ магуыры хъæстытæ кодтам кæрæдзийæн. Æвиппайды нæм уаты смидæг сты цалдæр лæппуйы, мæ хойы мын мæ тæккæ цурæй рахастой... айдагъ мидæггаг дзаумæтты. Нæ дыууæйы цъæхахстмæ мæ фыд хæдзарæй рагæпп ласта, фæлæ цы йæ бон уыд зæронд лæгæн? — йæ цæнгтыл ын ныххæцыдысты... Æз нæ сыхæгтæм, зæгъын, фæдис хъæргæнæг ауайон æмæ кærты куыд фæцæйзгъордон, афтæ мын дзы иу мæ цонгыл фæхæцыд æмæ мæ кауыл ныццавта. Æрæджиу ма сых дæр фæфæдис сты, фæлæ уæддæр уыдон сæ кæнон бакодтой... Дыккаг хатт сидзæрæй баззадтæн.

Фыдæлгъыст дын чи раканы, ууыл дæр мæ бон куы 'ркодтаид! Иунæгæй та баззадтæн, арынджы уæлхъус та æрлæууыдтæн.

Цымæ мыл иунæг æхсæв æнæ мæтæй ацыд! Чи фæтæрсдзæн мæ зæронд фыдæй! Тарстæн, зæгъын, æз дæр та мæ хистæр хойы фæндагыл куы ацæуон... Цымæ магуыр, æнæбон адæймагмæ, кæм цы джаууыр ис, уыдон ныфсхаст цæмæн ваййынц?

Иу стæм хатт йеддæмæ æз нæ хъæуы мидæг хъазтмæ, кæнæ æндæр истæмæ ацæугайæ, æнæ мастæй никуы æрыздæхтæн. Уыцы къуыдиппытæй, йæхæдæг æлгъаг чи, уыдон дæр хъуамæ райдайой æдзæлгъæд ныхас! Чи зоны, уый дæумæ ницы кæсы, фæлæ æгас хъазты чызджыты астæу дæм исчи æнæуаг ныхæстæ кæнæд, иннæ чызджытæн та гæды былдауæнтæ, уæд дæхимæ куыд фæкæсид? Раст дын куы зæгъон, уæд — бахатыр мын кæн уыцы ныхас — чызгау лæппумæ бакæсын мæ зæрдæ никуы зæгъы, мæ цæстытæ сæ риссынц, се'ппæт дæр мæм бирæгътæй уæлдай нæ кæсынц, раст цыма адæймаджы цъыфы сызмæнтынай фылдæр ницы уарзынц, афтæ мæм кæсы.

Мæ фыд дыккаг ус æрхаста. Кæнгæ чындзæхсæв кодтам, фæлæ мæнæн хистæй дæр фыддæр уыд. Дæхæдæг зоныс, ахæм

заманы куыд бирæ зылд ваййы, бынтондæр сфæлмæцыдтæн, стæй дæ ныййарæг мады бæсты æцæгæлон адæймагмæ мады номæй бадзур, уымæй дæр зæрдæйы уидæгтæ ризгæ кæнынц...— Хадизæт фенцад йæ дзурынæй. Æз дæр ын йæ фæстаг ныхæстæм рæстмæ нал байхъуыстон, фæлæ мæ хъустыл уад йæ иу ныхас: «Лæппутæ мæм сеппæт дæр бирæгътæй уæлдай нæ кæсынц»... «Ау!— хъуыды кæнын æз— куыд уыдзысты лæппутæ уыцы иу бирæгъы джиппы уагъд? Уый дæр ма фæуæд афтæ, фæлæ цас мæстытæ стыхтаид йæ зæрдæйы ацы чызг, кæд ахæм хъуыды йæ сæры уыйбæрц арф ныххызтис, уæд?»

— Мæнæ æввахсдæр æрбад, кæнæ уæд та кæрц дæхимæ айс, мыййаг, дæ узал куы бацæуа, уæд лæг фæрынчын дæр зоны, æмæ «фыдуазæг фыдкъах æрбавæрдта», зæгъгæ, мын фæстæдæр хорз арфæтæ нæ кæндзынæ.

Æрбадтæн Хадизæты фарсмæ. Уый мæм ноджы æввахсдæр æрбадæт, кæрц систа йæ уæхсчътæй æмæ йæ нæ дыууæйыл æркодта. Кæрц узал сафæн хос у. Уæдæ дыууæ адæймаджы кæрæдзимæ æввахс куы фæбадынц, уæд, дам, уый дæр æххуыс у узал фæсурынæн. Фæлæ ныр æз Хадизæты æмбуар куы бадын, уæд ризын, мæ къæхтæ бæргæ нынгом кодтон зæхмæ, фæлæ уæддæр суанг уæрджытæ хæрдмæ схъиуынц.

— Мæ хæдзарыл, куыд срызтæ узалæй!! Мæ хуызæн ма æнæрхъуыды адæймаг уыдзæн?.. Æддагон мыст, дам, хæдзароны фæсырдта... Гъа, кæрц дæхиуыл æркæн, мæнæн узал нæу,— зæгъгæ, Хадизæт кæрц йæ уæхскæй фæхицæн кодта. Нæ йæ бауагътон æз. Узал дæр мын нæ уыд, стæй, раст дын куы зæгъон, уæд мæм, кæрцы мæхи иунæгæй стухынæй, Хадизæты æмбуар бадын хуыздæр касти. Мæхи æндæр ныхæстæгæнæг скодтон.

— Нæ, уæддæр раст нæ зæгъыс, Хадизæт, лæппутæ дæр æмхуызон не сты. Уанцон нæу!—сеппæт цæммар куыд хъуамæ уой? Фæлæ, мæхицæй йæ зонын, сидзæр алцы дæр тæразæй фæбары.

— Чи зоны... фæлæ æз кæуыл æмбæлдтæн, уыдон афтæ уыдысты... Фарон нæ сыхæгты чызгимæ сахармæ ацыдыстæм машинайы. Фæстæмæ цæугæйæ ныл сæмбæлд иу нæ хъæуккаг лæппу. Вагон адæмæй йæ тæккæ дзаг. Нæ бадæн къуындæг уыд. Бынаттæ æрцахсыны адæргæй тагъд-тагъдæй афтæ бадт фестæм æмæ уыцы лæппу не'хсæн уыд, мах та йæ фæйнæфарс. Мæн бæргæ фæндыд ме'мбалимæ иумæ куы бадтаин, уый, фæлæ куыд сыстадаин? Лæппуйы дзæбæх зыдтам, тæрсгæ дзы ницæмæй кодтон, фæлæ дзы уæддæр... дæхæдæг нæ зоныс?

Бахатыр мын кән, Бедто, мәхи 'фсымәрәй уәлдай дә нә кәнын... Уый бавдәлд әмә дын мә әлхысчъытә ма райдайа...

— Әмә та ды дәхи ныммәгуыр кодтаис, әндәр цы!

— Уәдә кафгә дәр цәуыл кодтаин? Йә иннә фарсмә ме 'мбал мәнәй рәсугддәр, хәрзконддәр, уымә не 'внәлдта, фәлә мәнмә йә ныхтә сарәзта. Зыдта, әвәццәгән: уымән мад, фыд, әфсымәртә, бонджын хәдзар, уымә бауәндән нәй... Әз та әнә хицау, мәгуыры чызг әмә мәнимә алцы гәнән дәр ис...

— Судзин дәм нә уыд? — әвиппайды фарст әй акодтон, цәмәй йе 'нкъард хъуыдытәй фәхицән уыдаид...

— Уый та цәмән?

— Әз дәуәй куы уыдаин, уәд судзин райс әмә әлхыскъ-гәнәджы рәхойынтә райдай әмә хәрдмә куыд гәпп кәна!

Мә ныхас мәхимә дәр худәг нә каст, фәлә уәддәр ных-худтән. Хадизәт әндәрхуызон дәр нә фәцис.

— Дәумә худәг кәсы, фәлә ма әз мәхи цы фәкодтаин, уымән дәр ницы зыдтон, цалынмә «сәнтәфдәны» әфсон сыстадтән, уәдмә. Нәй, нәй, Бедто, мәгуыр хисты дәр мә-гуыр у әмә куывды дәр. Уәддәр ма мәнә нөг хицауад чысыл сә сәр схыл кәнын бауагъта мәгуыртән, уый йеддәмә мәгуы-ры цард цы у? Мә ницәйаг зондәй фәхъуыды кәнын: цәмән афтә у цард? Иутә дзы хъулау хъазынц, молло йә хъазән фәрдгуыты халәй куыд фәхъазы, афтә, иннәтә та йә тәскъәй се 'ккой хәссынц.

Уыцы ныхәстәм уәлдай зәрдиагдәрәй байхъуыстон. Ацы ран ныхас кәнын мә бон уыд. Хъәстытә мә уыйбәрц не ндәвтой. Хъәуы дәллаг кәрон хъазт куы уыд, уәд-иу әз дәр фәстәгтимә нә баззадтән, рәвдз уыдтән кафынмә, стәй раст дын куы зәгъон, уәд уыцы хъәздгуыты фырттән сә фылдәр мәнәй әнәхъарудәр уыд, стәй-иу сә дзыхәй дәр нә уагътон уәлдәр. Әцәг мә иу хатт фыдбылызмә бирә нал бахъуыд. Уәләсыхаг ләппу, сәрыстыр, йә хъәздыджы зәрдә кәй хас-та, әцәг арәзт ләппу кәм федтай, ахәм. Нә сыхы хъазт уыди әмә та дзы мәхи фәхицау кодтон (хъазты дзәнгәда цәгъдынмә та мән чи амбылдтаид?). Мәсты кодтон уыцы ләппумә. Кафынмә куы рахызтис, уәд — «худ әмә ронән әрәмдзәгъд кәнута», зәгъгә, бадзырдтон ләппутырдем. Уый кафын ныууадзын йә сәрмә нал әрхаста, фәлә куы фәцис, уәд — загъд әмә замана! Уый та ноджы хуыздәр: зәгъынмә йын цы хъавыдтән, уыдон иууылдәр загътон.

Уәздәтты хъазтмә та цәугә нә кодтон. Иу хатт мә тәргә

ракодтой, инна хатт та чызджы фæстæ кафынмæ куы рахызтæн, уæд чызг схæцыд æмæ фæстæмæ аздæхт. Æз зиллаччы астæу сагъдауæй баззæдтæн. Мæхинымæр ма йын цыдæртæ загътон æмæ афтæмæй рацыдтæн.

— Ды лæппу дæ æмæ дæм, чи зоны, уыдæттæ ницы кæсынц, фæлæ мæнæн цы кæнын кæныс? Æз æндæр никадæм фæцæуың, кæм ваййын, уым та маст йедтæмæ ницы феның, æмæ канд лæппутæ не сты, чызджытæй дæр, иу стæмтæй фæстæмæ, йæ хæдзар æмæ йæ къух кæмæн куыд дзаджджындæр у, афтæ цæстæй кæсы. Чызджытæ хъазтмæ хонæджы тачанкайы фæндырдзæгъдгæ куы фæцæйцæуыңц, æз цæрын æви нæ, уый хъуыды дæр куы не 'ркæнынц, уæд мæм уый хъыг куыд нæ кæса? Кæнæ хъазты! Мæгуыры чызг куы рахизы кафынмæ, уым, хъазты, æфсымæртæ кæнæ хæстæг æрвадæлтæ кæмæн нæ ваййы, ахæм, уæд диссаг ваййы лæппумæ бакæсын: чызджы алыварс зилдух кæндзæн, йæ къухтæ йыл æртыхсын кæндзæн, хъæбысгæнæгау, чызджы раз схъиудтытæ кæндзæн æрра куыдзау, æмæ чызг куы фæкæла, уæд та худæгæй бакъæцæл уæнт æгас хъазты адæм!

Бæгуы диссаг нæу ацы чызг! Цæй бирæ бафснайдта йе 'рыгон зæрдæйы маст æмæ æфхæрд! Хъазты дæр, адæм цин кæнынмæ кæдæм фæцæуыңц, чындздзон чызг йæ хъæлдзæгдзинæд адæмы раз цы иунæг хъазты февдисы, уым дæр маст æмæ æфхæрд. Фæуæд хъазты дæр афтæ... Æцæгæлон къуыдипп лæппутæ, хъæздгуйтæ.. Мæгуыр лæппутæй дæр бирæ нæ бабæллы искæй сæрыл хъазты мидæг маст райсынмæ, бирæйы нæ фæнды хъазты мидæг йæхи ауæлдай кæнын, фæлтау уыцы æбуалгъ æфхæрд йæ зæрдыл бадардзæн, ныр та уал æрмæст дæндæгтæ кæрæдзи æрæлхъивдзысты, сæ къæс-къæс ссæудзæн — уый та сын æвдисæн сомбонмæ. Афарстон Хадизæты — хæстæг дæр ын нæй, кæнæ йæ хæстæджыты лæппутæм дæр афтæ кæсы, зæгъгæ.

— Хæстæг дæр йæхимæ хæстæгдæр ваййы. Алчи дæр йæхи фылдæр уарзы, йæхирдæм ссивы. Ныр ыл иу-æхсæз мæйы цæудзæн, афтæ нæм ссыд нæ хæрæфырт — мæ фыды хойы лæппу, — иу дæ цахъхъæн усгуримæ. Бамбарын мын æй кодтой. Уый размæ дæр ныхас уыд нæ бинонтæм, æцæг, æз ницыма зыдтон. Бахатыр мын кæн, Бедто, уыцы ныхас... чи зоны, сразы уыдаин. Мæ фыды зæрдæхъыг райсын мæм зын фæкас-таид, стæй фыдыусимæ цæрын дæр цы бæллиццаг уыд? Мæхицæн уыцы лæппумæ ацæуын цыма уæлдай нæ уыд, афтæ мæм каст. Æвæццæгæн, æндæр исчи куы уыдаид, уæддæр афтæ хъуыды

кодтаин. Нæ хæрæфырт æмæ уыцы уазæг уаты иунæгæй азда-
дысты. Æз æфснайдтон хæдзар æмæ ахæм ныхас фехъуыстон
«Нæй, Хъылцыхъо, дæ цыкурайы фæрдуг, ды куыд дзырдтай
ахæм æрттиваг мæм нæ кæсы, æнхæлдæн фæсайдтай мæ». Уый
уазæг дзырдта, стæй та нæ хæрæфырты ныхас: «Афтæ ма зæгъ
Бесæгъуыр! Уый ныртæккæ, мæнæ йæ æдзæттæйæ æрбаййæф-
там, уый йедтæмæ йæ хъазты куы фенис, уæд æм дæ былæ
цъæрттæ ахæрис. Ау! Дæ дзæбæхдзинæдтæ дын æз сайдæй фи-
дын? Лæг йе 'фсымæрæн дæр ахæм æххуыс нæ фæуыдзæн, ды
мæнæн куыд фæдæ. Мæнæн уыйбæрц æххуыстæ мæ къух нæ
амоны, фæлæ, зæгъын, усгур лæппуйæн сылгоймаг æмбал сса-
рынæй хуыздæр ницы ис, æмæ дын мæ бон уыд мæ мады 'фсым-
æры чызджы дæ фыццаг скæнын, кæд дæ зæрдæмæ цæуы, уæд»...

Нæ зонын, цытæ ма дзырдтаиккой уыдон, фæлæ сæм мæнæн
мæ бон хъусын нал бацис. Хæдзар æфснайын дæр фæуагътон
мæ мадгондæн бамбарын кодтон, зæгъын, ской кæнын дæр сæ
ма бауадз,— фæлтау мæхи амардзынæн, уæддæр уыцы хъуыд
дагыл не сразы уыдзынæн. Диссаг уыди мæ фыдыусмæ байхъу-
сын: уый йæ дзыхæй цы нæ туг фæкалдта, ахæм ын нал баззад
Иууыл æмбисонд та нæ хæрæфырт фæцис.

Куы иу ныззылд: «Æз лæг ма фæхуинон, мæ фæнд уæддæр
куы нæ сæххæст кæнон, кæд дæм лæппутæн дæхи тонын кæнын
хуыздæр кæсы, уæд!» Скъæфынæй æртхъирæн кодта. Нæ зо-
нын, мæн ныууæй кæнын æм цæмæн афтæ лæгдзинад касти!

Æвæццæгæн, æгæр мæсты кодта Хадизæт. «Нæ зонын»,
зæгъгæ, куы сдзырдта, уæд йе уæхсчытæ дæр базмæлын кодта,
цыма уыдон дæр дзырдтой «нæ зонын», уыйау. Æнæхайыры
кæрц та уæхсчытæй ахаудта. Æз ын йæ иу уæхск æркодтон
мæхиуыл, иннæ Хадизæтыл. Кæрцæн йæ фæдджийыл схæцыдтæн
æмæ дзы Хадизæты фæсонтæ æрбамбæрзтон. Фæлæ фæдджийы
кæрон мæ къухæй нал суæгъд, хæцыдтæн ыл. Цонг гæзæма
æртыхст Хадизæты хъуырыл, цыма мæ цуры сывæллон бадти
æмæ дзы уазал бацæуынай тарстæн, уыйау. Цæмæ гæсгæ афтæ
хæцыдтæн кæрцы фæдджийыл, уымæн бæлвырд ницыуал хъуы-
ды кæнын, фæлæ ма ныр дæр мæ зæрдыл лæууы — тынг зын
мæм каст мæ цонг фæстæмæ райсын.

— Ау, уæдæ дæ заронд фыдæй фæстæмæ адæм сеппæт дæр
дæ удхæссæг сты?.. Æвæццæгæн, ныртæккæ мæнæй дæр дæ
цæстытæ риссынц?— зæгъгæ, йын йæ ныхæстæм нал фæлæу-
ыдтæн æз æмæ йæ афарстон.

— Афтæ цæмæн зæгъыс? Мæ удхæссæг ничи у адæмæй, фæлæ
дæ цæуылнæ уырны, цы дын радзырдтон, уый?.. Чи зоны, уынгæ

дәр бирә нә фәкодтон, уәдә адәм сеппәт афтә дәр кәм уы-
дзысты! Нә! Әмхуызон не сты адәм. Ис дзы, адәймаджы йә иу
бакастәй чи барәвдаудзән, ахәмтә. Әцәг уыдон бирә не сты.
Нудәс азы цәрын әмә дзы нырма фембәлдтән дыууә адәйма-
гыл, уыдон куы нә уыдаиккой, уәд мын сә әцәг уәлдай нә
уыдаид.

— Цымә чи уыдзысты уыцы дыууә амондджыны?

Уыцы фарстмә Хадизәт исдугмә ницыуал сдзырдта, стәй та
арф ныууәфид әмә райдыта:

— Куыд диссаг у адәймаджы цард! Изәрәй нырма дәуән
цы хабәрттә кәнын, уыдон, мә фыдәй хәстәгдәр мәм ничи
ис, әмә сә уымән дәр никуы радзырдтон. Мәхәдәг сә иунагәй
куы 'рбаймысын, уәд зәрдә фәцәйхуынчътә кәны, маст ра-
цәйтоны, фәлә та цәстысыгыл банцайы. Ныр сә дәуән дзу-
рын әмә мә цәстәй цәстысыг нә хауы. Әвәццәгән, зәрдәйы
әрхәндәг ацы хатт ссардта әндәр фәндаг... Ерәбон цы ны-
хас кодтон...

О, уыцы ләппуйән не сразы дән. Сә загьдмә хьусын сын
куы нәуал фәрәзтон, уәд дыууә бедрайы райстон әмә дон-
хәссынмә ацыдтән. Мә фәнд уыдис, уым, доны был, мә
зәрдәйы судзаг суадзын. Фәлә тәккә фәндаггәрон, уәлбыл
бадти иу әнәзонгә дә цахъхән ләппу. Уымәй нал бауән-
дыдтән доны был бадын, әмә, бедратә куыддәр айдзаг код-
тон, афтә фәстәмә фездәхтән. Ләппу мәм кәсгә дәр нә
кодта, йә иу фарсыл хуыссыд, фәлә йә цурмә куы схәццә
дән, уәд рабадт әмә мәм фәдзырдта,— хорз чызг, дә донәй
мын куы авәрис,зәгъгә. Әз фәләууыдтән әмә фефсәрмы дән.
Кәй мәм сдзырдта, уый әвзәрмә ницәмә бамбәрстон, фәлә
бедратә куыд хастон, афтә та мә цәстысыгтә әруадысты әмә
йәм, зәгъын, афтәмәй куы бацауон, уәд цы ахъуыды кәндзән.
Фездәхтән әм, бедра йын йә разы әрәвәрдтон. Ләппу
фәйнәрдәм акәстытә кодта әмә дзы әндәр адәймаг змәләг
куы нә уыд, уәд мәм дзуры: «Чызг, чысыл раздәр уә хәдзаны
рәзты әрбацәйцыдтән әмә дын дә хабәрттә фехъуыстон
әнәбары, барәй нә хъуыстон. Гъеныр йеддәмә дә уынгә дәр
никуы фәкодтон.Ма басәтт. Уыцы ләппуйән ма баком, кәд
дә нә фәнды, уәд. Уым дәм әртхьирәнтә чи кодта,әвәццәгән,
уә хәстәг у, уый ныхәстә әрдумә дәр ма 'рдар, мах ма удәгас
куы уәм, уәд ахәм хъуыддаг бакәнын нә бауадздыстәм. Сис
дә бедратә әмә цәугә! Уәхимә бацауыывәнд дәр кодтон, уә
бинонтәм, фәлә дын, зәгъын, ноджы куы смаст кәной.

Әз бедратә куы систон әмә куы рацыдтән, уәддәр ма

мæм дзырдта: «Чифæнды фæуæд, уæддæр дæхи кæмæн нæ фæнда, уымæн ма баком. Хъæбæр фæлæуу, нæ дыл фæтых уыдзысты, ныр фыццагон рæстæг нал у. Кæд тыхсай, уæд-иу»... Кæдæмдæр мын загъта, уырдам æрцу æви фæбæрæг кæн, загъгæ. Ратагъд кодтон æмæ йын йæ ныхас дзæбæх нал æрæмбæрстон. Сылгоймаджы зæрдæ фæлмæн у. Чи зоны, мæ ныхмæ куы суыдаиккой хионай, хæстæгæй, кæм хатынай, кæм æртхтиранай, уæд сразы уыдаин, фæлæ мын уыцы лæппуйы ныхас уыйбæрц ныфс фæцис, ахæм æвзаг мыл разайын кодта æмæ йын куыд загътон.

Никуы уал æй фæдтон. Фæлæ ма абон дæр мæ цæстытыл уайы: бæзæрхыг, саухил, йæ фарсыл дамбаца, йæ риуыл дæр сырх тырысайы хуызæн цыдæр конд уыд. «Мах» загъгæ, кæмæй загъта, стæй мæ кæдæм цæуын кодта, уымæн ницы базыдтон. Нал æй фæдтон уæдæй фæстæмæ. Искуы-иу куы фæтыхст дæн уæд та-иу мæ зæрдыл æрбалæууыдысты йæ ныхæстæ: «Хъæбæр фæлæуу, нæ дыл фæтых уыдзысты»... Куы ма дын æй загътон — «мах» кæй хуыдта, уымæн ницы базыдтон, фæлæ ахæм барджын хъæлæсæй загъта, æмæ мæм цыма уыцы «мах» ме 'фсымæртæ æрбадзырдтой, афтæ мæм фæкаст.

Хадизæты фæстаг ныхæстæ æрмæст мæ хъусты кæрæтты уадысты, зæрдæмæ нæ хызтысты. Нæ зонын, уымæн йæ аххос цы уыд: мæ цонг Хадизæты хъуырыл кæй æртыхст, Хадизæт йæ сæр ме уæхскыл кæй æрбакъул кодта, æви æндæр исты, донгæроны цы лæппуимæ сæмбæлд, уый кой Хадизæт зæрдæбынай кодта. Фæлæ мæнмæ нæ бахъардта. Цы диссаг у? Æз куы уыдаин уыцы лæппуйы бæсты, — æз дæр афтæ бакодтаин. Фæлæ уыцы коймæ мæн мæ хъуыдытæ ахастой Хадизæты цурай...Балæууыдтæн нæ хъæугæрон... Афæдзы размæ цы хабар æрцыд, уый ныр мæ цæсты раз æрттивын байдыдта... Бадын доны был. Зонын æй, Буцæ донмæ рауайдзæн. Зæронд ус йедтæмæ сæм ничи ис сылгоймагæй. Цы зын у уарзондзинад афæдзы дæргъы зæрдæйы хæссын! Куыд мæ фæндыд уыцы изæр Буцæйы фенын! Фехъусын мын кодтой ме 'мбæлттæ зæрдæхалæн хабар: Буцæмæ æндæр хъæуæй курджытæ 'рцыд... сæ сыхæгтæм уал æрфысым кодтой. Цы бачындæу? Фыд бæргæ у ме 'вварс («кусаг лæппу, дам, у»), фæлæ йæ дыууæ къуыдиппæфсымæры зæронд лæджы ныхас уæлæмæ нæ уадзынц: «мах нæ хойы басякæн нæ дæттæм»...загъгæ. Буцæ дæр фехъуыста, курджытæ йæм кæй æрцыд, уый.

Бадын доны был къутæрай аууоны. Æнхъæлмæ кæсын.

Изæрдалынджы мæ цæстытыл ауад урс дарæс, сылгоймаг.

Бадын æнцад. Буцæ дыууæ къæртайы систа се дзагæй æмæ сæ доны был æрæвæрдта. Сындæггай йæм йæ номæй бадзырдтон. Исдуг мæ нæ базыдта, фæтарсти, стæй къæртаты фæуагъта æмæ мæ цуры æрбалæууыд. Æз бадгæйæ баззадтæн. Æвиппайды мæ цуры æрбадт Буцæ.

— Судзын, Бедто, судзын, цы ма кæнон? — кæуынхъалæсæй сдзырдта Буцæ æмæ йæ сæр мæ дæллагхъуыр фæцавта.

— Рацу мæ фæдыл, магуыр нæ уыдзыстæм! — куыддæр стыр æнахуыр ныфсджын æмæ сæртæг загъд кодтон æз.

Нæ мын сразы Буцæ. Йæ къухтæ мыл æрбатыхта, скуыдта. Уæд мæ цæнгтæ тæссонд астæуыл æрбатыхстысты, былтæ кæрæдзи ссардтой, стæй æвиппайды чызг йæхи атыдта.

Цъæхахст... Буцæ фæдæлдзæх... Мæ халагъуд... Мæ уазæг Хадизæт... Цъæхахстмæ фесхъиудтон. Ныллæг халагъуды сæрхъæдыл мæ сæр ахъаззаг хафт ныккодтон. Уæд бæстон базытон, кæм дæн, уый.

— Цы кæныс, Бедто! — Хадизæты хъæр, йæ уæлвæд хæкъуырццæгæй куыд. Æз джихæй баззадтæн... Æрæджиау базмæлыдтæн, æнабтары къахдзæф ракодтон дуарыздæм. Халагъуд ноджы фæталынгдæр..

— Гъа, уæдæ, лæджы фыдхор цъаммартæ, иу холы та уæ амæдда! — дзыхыдзаг кæугæ 'мхасæн нырдиаг кодта Хадизæт... Цæйдæр «хъихъхъ» фæцыд, хæкъуырццæ... Йæ уæлвæд цæйдæр гуыпп мæ къæхты бын халагъуды зæххыл... Хадизæт!.. Февнæлдтон æм. Хъуыды ма кодтон: сур-уадзыг адæймагæн йæ риуы 'гънæджытæ феуагъд кæнынц. Фæлæбурдтон чызджы хъуырмæ. Æгънæджыты бынаты æнгуылдзтæ андæгъдысты æлвæст кæлмæрзæныл. Буар ныддыз-дыз кодта, сæрыхъуын арц сбæдт. Ратыдтон кæлмæрзæн. Фелвæстон чызджы. Авæрдтон æй сын-тæггондыл. Бадын йе 'нцой. Æндзыг кæны буар фыр тæссæй, уæнгтæ ризынц... Схæкъуырццæ кодта чызг... Ныуулафыд.

IV

Æвæццæгæн, адæймаг зæрдæбын ныхас цы хъалæсы хаттæй фæкæны, уый æндæр у. Хадизæт бæстон куы 'рчъицыдта, уæд æй ракодтон мæ таурæгъ. Цæй магуыр уыдтæн! Буцæ мæ зæрдыл æрбалæууыд, адзæгъал дæн æмæ Хадизæты ныхъхъæбыс кодтон, Буцæ æнхъалæй... Радзырдтон Хадизæтæн уыцы хабар. Рог, хъæлдзæг дзырдтæй нæ, æрхæндагæй. Зыдтон æз, Хадизæт дæр кæй фехъуыстайд, Буцæйы диссæгтæ, кæд мæн ном æмæ мыггагæй нæ хъуыды кодта, уæддæр. Нæ бакуымдта Буцæ, уыцы

'хсæв æм курæг чи 'рбацыд, уымæн. Æртæ боны фæстæ йæ йæ
'фсымæртæ аскъæфын кодтой. Кæмдæр фæндагыл чызг лидзг
сфæнд кодта. Бричкæйæ аппæрста йæхи.. Цалх ыл атылд. Рынчы
æрдæг мардæй ма йæ нылلاстой. Дыгууæ майы фæстæ амард..
Фæхъуыста Хадизæт мæ ныхæстæм, сабыр æнæдзургæйæ, стæй,
Буцæ мæнмæ йæ мæлæты размæ цы ныхæстæ æрвыста, уыдон,
мæхи тыххæй уромгæйæ, æрхæндæг хъæлæсæй дзырд куыддæр
фæдæн, афтæ Хадизæт йæ сæр мæ уæрджытæм æрбаппæрста æмæ
та ныккуыдта, æнæ хъæрай, æрмæст йæ уæхсчытæ схъиудтой.
Рызтысты.

Ныхæстæ та кæрæдзи фæстæ ныррæхыс сты фыццагау.

Хæрз æнгом бадæм кæрæдзимæ. Мæ рахизырдыгæй Хадизæт,
йæ рахиз къухæй мын мæ галиу къухыл хæцы, сæрфтытæ йæ кæны.
Æз мæ рахиз цонг Хадизæты уæхсчыты сæрты айстон, къух дæллаг-
хъуырыл æртыхтон. «Æвæццæгæн, хъуыр сцъæх уыдаид», — хъуы-
ды кæнын мæхинымæр. «Тæхудиæг куыд не сты, æфсымæр кæмæн
ис, уыдон! Æвæццæгæн, уыдон дæр афтæ фæбадынц», — дзуры
мæм Хадизæт. «Цы зонын, хо мын никуы уыд..» — зæгъын æз.
Ныхæстæ цæуынц. Æмæ цы диссаг у? Æз ризгæ нал кæнын, уазал
дæр мын нал у, æниу мæ кæрц рох дæр фæци. Хадизæт йæхи нæ
тоны, йæ сæр мæ сæр æмæ ме уæхсчы æнцой æрбавæрдта.

Æз æрымысыдтæн, Хадизæт мын цы ныхас ракодта, уый æмæ
йæ афарстон:

— Хадизæт, дæ зæрдæмæ цы дыгууæ лæппуйы фæцыд, уыдонæй
мын иуы кой ракодтай, иннæ та чи уыди?

— Иннæ? Иннæйы ды дæр зоныс!

— Чи зоны! Зæгъ ма йæ.

— Иннæ та мæнæ мæ фарсмæ, ме 'фсымæр Бедто.

— Æз? — Дис куыд нæ фæкодтаин!

Цы чысыл агуры ацы сылгоймаг цардæй! Æмæ йын уый дæр
нæй. Æхсызгон мын уыди уыцы ныхас. Мæ зæрды цы хъуыддаг
зæгъын уыд, уый тыххæй фæныфсджындæр дæн. Цæй, зæгъон мæ
фæнд, чи зоны, сразы уа. Кæд æз уыйбæрц тынг цæуын йæ зæрдæмæ,
ау! — уæд æй мæ ныхас нæ бауырдзæн? Ахъуыды кодтон.. «Цæй,
уæд та æххæст куы 'рбабон уа æмæ халагъудæй куы ацæуæм, уæд
ын ской кæндзынæн, фæндагыл цæугæйæ, кæннод зæгъдзæн —
«быдыры астæу мæ баййардта». Æмæ уый дæр тых ми у, уæдæ
цы. — Æз дын мæ хабæрттæ фæкодтон, Бедто, фæлæ мын ды
дæхи тыххæй ницы зæгътай. Æмæ йæ фысымы цы æвзæр уазæг нæ
базыдта, уый æмбисонд мыл куыд не 'рцæуа, афтæ мын радзур дæ
цардæй истытæ, — дзуры Хадизæт.

— Цы дын радзурон?.. Иу хъæуккаг стæм, ды хъæуы сæр

царыс, æз хъæуы бын. Нæ дыууæ дæр æвзæртæ: кæрæдзи ныронг нæ базыдтам.

— Бинонтæй та дын цытæ ис?

— Мад нæй, мæ фыд зæронд, кауынкъул хæдзары цары.

Æфсымæртæ мын ис авд æмæ ссæдз...

— Цал?

— Æнæ иу цухæй авд æмæ ссæдз.

— Ныр та дæу рад у мæн фæливын?

— Æцæг дын зæгъын. Фæскомцæдисонты къорды дæн æмæ æдæппæт авд æмæ ссæдз стæм...

— Фæскомцæдисонтæй дæ? — Хадизæт фестъæлфыд. Чысыл фалдæр абадт.

— Цæмæй фесхъиудтай? Тæрсын та райдыдтай?

— Ницы... афтæ.. æвзæр койтæ фæкæнынц фæскомцæдисонтæй...

— Гъе, уæдæ дын уыдонæй мæнæ иу æз æмæ тæрс!

— Нæ, дæуæй нæ тæрсын. Æфсымæр мын нæй. Мæ царæнбонты нæлгоймаджы цур, мæнæ демæ куыд бадын, афтæ никуы æрбадтæн. Ныр бадын, цыма иу ныййарæг мады хъæбултæ стæм, уыйау. Куы дын æй загътон — дыууæ адæймаджы зондзынæн хорзæн мæ цыбыр царды, æмæ уыдонæй иу ды дæ. Фыццаг дын кæмæй загътон, уый мын мæ дзыхы ныхас дæр никуы фехъуыста. Æфсымæр мын нæ уыдис, фæлæ мæ исчи куы фæрсид: искуы дын уыд æфсымæр, зæгъгæ, уæд ын зæгъын: уыдис, æрмæст иунæг æхсæв, æмæ ацы 'хсæв бацамонин... Тæрсгæ кæмæй кæнын, мæ цæстытæ кæмæй риссынц, ды дæр ма уыдон хуызæн куы уай, уæд кæрæдзи фыд бахæрæнт адæм, кæрæдзи къухтæй сындз фæтонæнт, мæхи амарынæн мын мæнæ мæ кæлмæрзæнæй фылдæр нæ хъæуы.

Бон бынтондæр æрбарухс. Цæуын хъæуы ныр, хъуамæ йæ хæдзарыл сæмбæла ацы чызг, цалынмæ быдыр адæмæй нæ байдзаг, уалынмæ.

Цæуæм Хадизæтимæ. Æз ын мæ фæнд ской кæнынмæ хъавыдтæн — мыййаг ыл куы нæ уал сæмбæлон æмæ къухы куы нæ уал бафта. Фæлæ нæй! Гъеныр дзурын райдайон, афтæ та-иу мæхи фæурæдтон: йæ æцæгæлон уазæгæй, дам, хæс ничи фæкуры, — бар-æнæбары дæр æфсæрмæй уазæг фысымы фæндон бакæндзæн, — æмæ аив куы нæ рауайа.

— Ныр ныл, Хадизæт, де зноны æмбæлттæ куы фембæлой, уæд сын цы зæгъдыстæм.

— Нæ сыл фембæлдзыстæм, ма тæрс. Æмбæлттæ мын нæ уыд. Мæ хомæ уыдтæн Дæллаг хъæуы. Куы ма дын æй дзырд-

Иры хæхты.

Куыдзæджы чызг Фатимæ.

тон скъафынæй тæрсгæйæ, зæгъын, кæд ме сияхсы хæдзары æдасдæр уайд, уый адæргæй мæ хомæ ацыдтæн. Фæлæ уым бирæгътæ дæр къуыбыр хъустæ сты. Мæ хо мын бамбарын кодта йæ тиутæ хъæуы лæппутимæ сусу-бусу кæй кодтой, уый æмæ уæд нæхимæ цæуыныл ныллæууыдтæн. Ме сияхс хохмæ цыди йæ сывæллæттимæ æмæ уæртæ фæндаг нæ хъæумæ кæм фæзины, уым рахызтæн, дарддæр æй нал ауагътон мемæ, кæннод ын байрæджы уыдаид, зæгъын, ныр нæхиуæттæй искауыл фембæлдзынæн æмæ уымæ ацæудзынæн. Иу дзæвгар куы суадтæн доны былты, уæд фаллаг фарс иу 12 барæджы ауыдтон. Уым ма кæйдæртимæ фембæлдысты, гæрæхтæ райдыдтой, стæй ацы фарсмæ рараст сты. Æз мæхицæн фæтарстæн, зæгъын, кæд мæ фæстæ рацыдысты æмæ нартхормæ балыгътæн, стæй куыддæр ацырдæм æрбадзæгъæлдæн æмæ уалынмæ та ды райдыдтай гæрах кæнын. Зонгæ дæр мæ ничи бакæндзæн, абон рацыдтæн æви знон.

Ныхæстæ кæнгæ сæввахс стæм хъæумæ.

— Фæндараст фæу, уæдæ, Хадизæт! Ардыгæй уæлæмæ дæ æмбалы сæр нал хъæуы.

Хадизæт фæлæууыд. Фыццаг мæм æрбакаст, стæй нартхоры сыф раскъуыдта æмæ, уымæ архайтæйæ, къæзгæ ныхас райдыдта:

— Æрдабонсарæй хъуыды кодтон æмæ нæ зонын, Бедто, куыд дын зæгъон, мæ дзыхи ницы ныхас æфты. Чындзæхсæвты æмæ хъæзтыты кæрæджийæн цы арфæтæ æмæ ныхæстæ фæкæнынц, уыдон мæм ницы кæсынц ныртæккæ мæ зæрдæйы уаг раргом кæнынæн. Æндæр хуыздæр исты зæгъын та зонгæ нæ кæнын. Адæймаджы æгæр стыр хорздзинад бакæнын куы бафæнды, æмæ йæ куы нæ фæфæразы, уæд чысыл исты дæр йæ къухы нал бафты. Ныртæккæ æз дæр афтæ дæн: бирæ къухы не 'фты, чысыл зæгъынаг та фæлтау йæ загъд дæр ницы у.

Мæ къух мын райста йæ дыууæ къухæй, уæндон каст æрбакодта комкоммæ мæ цæстытæм æмæ уæд хъæрдæрæй, стæй, æвæццæгæн, зæрдæбынæй загъта:

— Цæй, кæд-иу искуы дæ мидзæрды дæхи афæрсай: цымæ мæ цæргæйæ кæмæн цы хорздзинад фæдæн барвæндæй, уæд-иу дысоны æхсæв æмæ мæн æрхъуыды кæн..

Чи зоны, исты ма загътаид Хадизæт, ноджыдæр ма йæ къухы исты бафтыдаид, фæлæ цæстытæ донæй айдзаг сты. Уæд мын феуæгъд кодта мæ къухтæ, кæлмæрзæнæй йæ цæстытæ амбæрзта æмæ фæцæуæг. Æз мæ бынаты лæугæйæ баззадтæн. Кæсын æм. Уый дæр иуцалдæр къахдзæфы акæны æмæ та мæм фæстæмæ фæзины.

Фæцæуы Хадизæт. Кæдæм? Йæ фыдыусмæ, загъд, маст æвза-
рынмæ та? Куыд æвгъау у царды фæскъуым лæууынæн! Нæй,
афтæ ныуадзæн нæй! Æз лæг ма фæхуыйнон, уый афтæ куы
ныуадзон!— Мæ хъуыды фæстагмæ фæци хицæй æппæлынæй.
Раздæхтæн фæстамæ. Обаумæ нæ, фæлæ бацыдтæн, знон фыц-
цаг хатт кæм сæмбæлдыстæм, уырдаæм. Чызг ам нал ис, фæлæ
йæ ныв мæ разы фæвзæрд; бæзджын сау æрфгуыты мæм кæсынц
стыр дыууæ цæсты. Куыд диссаг сты! Кæс æмæ сæм кæс, ныхас
кæн семæ, æнæ дзырд ныхас, рæвдаудзысты дæ, ныййарæг ма-
дау. Уæд та ма йæм фылдæр куы бакастаин! Нæ хъæуы чыз-
джыты дæр уыдтон. Фæлæ куыд диссаг у ацы чызг: æрмæст
фындзы фæрстæм кæс, се змæлдмæ,— уæддæр дæм зындзæн
кацæйдæр йæ зæрдæйы бын... Урс дæллагхъуыр... Цыма дзы
дæсны нывгæнæг ризгæ къухæй гæзæмæ хæххытæ акодта —
чысыл цъæхбын фæндæгтæ ацыд дæллагхъуырыл цæсгомырдаæм,
куыд уæлæмæ фæрухс сты, нал зынынц. Цымæ рон дæр исты
æмбары адæймаджы уæнгты кондæн? Хæлæг кæнын ронмæ.
Фæлæ — нæ зонын — æз уый бынаты куы уаин!.. Цы мæ ба-
фæнди? Дæ дæрзæг цухъхъайы дысты дыууæ цонгæй æрба-
тук чызджы æмæ — чи хæссы йæ ныфс, цæст дæр цыма нæ
уарзы — мыййаг зæрдæйы гуымыры æвнæлдæй авг куы асæтта!

Уыцы рæстæджы ма уыди нæ фæсивæдæй ахæмтæ: хæргæ
хæрын, гъеныр уидыг йæ дзыхмæ схæссы, афтæ фæндыры хæр
фехъуыста, зæгъгæ, уæд æххæст дзых фæхæлиу кæнынмæ дæр
нал фенхæлмæ кастайд, дзаг уидыг къусмæ æрбакалдтаид
æмæ — уайгæ хъазтмæ. Мæ зæхгæс æмбал дæр ахæмтæй уыд.
Дзæгъæлы фæци мæ мæт. Сæумæрайсом нæ хъæумæ фæцæйха-
стæуыд хуын. Уый дæр семæ уæрдонæ абадт æмæ хъæуы ба-
лæууыд.

Цыппар боны нал ссидтæн хъæумæ. Сабаты изæрæй ба-
цыдтæн нæ клубмæ. Уыди æмбырд фæскомцæдисы чырæн.
Сæрдар куыд раныхас кодта, афтæмæй куыст æвзæр нæ цыд.
Дыууæ лæппуйы ацух кодтам не 'хсæнæй, дамбацитæ хæссыны
бар райсыны тыххæй нæм чи 'рбацыд, ахæмты. Æрмæст фæском-
цæдисмæ чызджыты 'рбакæныны хъуыддаг фыццагау бынтон
æвзæр уыд: цал æмæ цал хатты бауынаффæ кодтам, уæддæр
хъæууон чызджытæ фæскомцæдисмæ нæ цыдысты. Æрдиаг
кæны сæрдар, мæсты кæнынц, хотæ кæмæн ис, уыдонæй дæр
иу къорд. Уынаффæ та бакодтам: алчи йæ хойы, йе 'рвады, йæ
хæстæджы куыд сразы кæна фæскомцæдисмæ. Кæннод ницы
'гдауæй ис кусæн сылгоймæгты 'хсæн. Æрæджы нæ сыхæгтæ
сæ чызджы тыхлæвæрд ракодтой моймæ. Уæддæр та йæ сразы

кодтой. Мах æм барвыстам дыууæйы не 'мбæлттæй. Уыдон загътой чызгæн, ома кæд тыхсыс, тых лæвард дæ кæнынц уæд дын мах баххуыс кæндзыстæм. Чызг бавдæлд æмæ сын ахæм алывыд фæкалдта æмæ ма кæуылты раирвæзтысты уымæн дæр ницы базыдтой. Фæскомцæдисонтæй дæр иу стæмтæн сæхи дæр нæ фæнды, сæ хотæ фæскомцæдисы уой уый, фæлæ сæ фылдæрæн сæ хотæ сæхæдæг нæ комынц, кæй та сæ бинонтæ нæ уадзынц.

Хуыцаубоны изæрæй бадтæн нæхимæ. Фалæсыхаг чысыл лæппу мæм бахъæр кодта. Рацыдтæн хæдзарæй.

— Бедто, мæнæ дæм иу чызг дзуры!

Кæрты æдде кауы æнцой лæууы Хадизæт иунæгæй. Йæ цæсгом райдзаст, йæ уæлæ æндæр дарæс. Иугæр чысыл лæппу уым куы нæ уал уыд, уæд Хадизæт сдзырдта:

— Усгур лæппу дæ хонынц, Бедто, æмæ дæм чызджытæ сæхи къахæй цæуынц, цы дын у!

— Уыцы амонд та мæм кæцæй кæсы, фæлæ кæд афтæ уæд мидæмæ рацу.

— Мидæмæ нæ цæуын, иу ныхас дын зæгъдзынæн, Бедто, æмæ мыл ма фæхуд... Адæймаг ницæмæй æфсæды, æгъгæдзын ницы кæны... Абондæргъы нæм цæуылнæ ссыдтæ?

— Æмæ цы загътаин, куы уæм ссыдаин, уæд? Афтæ мæнæ фарстаиккой, кæм нын базыдтай нæ чызджы? Фæлæ дæ æндæр цыдæр зæгъынмæ хъавыдтæ.

— Раст зæгъыс, æндæр цыдæр зæгъынмæ хъавыдтæн, кæд ма мын æй дæ цæст бауарза, уæд.

— Зæгъ, йæ ном цы хуыйны. — Бедто, æфсымæр мын никуй уыдис, фæлæ... нæ зонын куыд æй зæгъон... хаттæй-хатт лæг ахæм адæймагыл дæр амбæлы, æмæ йын æфсымæрæй дæр адджындæр вæййы. Кæрæдзи чи уарзы, уыдон се 'ппæт иу мад, иу фыдæй нæ райгуырдысты... Æцæгæлон адæм дæр кæрæдзимæ æфсымæры зæрдæ куы дарой, уæд цæуылнæ уой хотæ æмæ æфсымæртæ?..

— Цы зæгъынмæ хъавыс, Хадизæт, дардыл таурæгътыл куы ахæцыдтæ?

— Æргом дын æй зæгъын, Бедто, тынг мæ фæнды демæ бадзын, демæ ныхас кæнын... Æргомæй æмæ дзаг хъалæсæй афтæ зæгъын мæ бон куы уайд — уæртæ уый, Бедто ме 'фсымæр у, зæгъгæ...

— Бар дын ис, Хадизæт, — табуафси, ныхас дæр кæн, бадгæ дæр кæн, «ме 'фсымæр у» дæр дзур.

Хадизæт зæрдæбынæй ныхас кодта, æмæ æз афтæ былалгъ дзырдтæ куы кодтон, уæд æм уый хорз нæ фæкаст.

— Кæд мыл æвварсыс, уæд абонæй фæстæмæ хо æмæ æфсымæр куыд уæм, уыцы хорздзинад мын сараз.

— Ома, ды мæ хогонд, æз де 'фсымæргонд?

— Афтæ.

— Гъемæ фæуæд афтæ дæр, æз дын куы загътон...

— Нæ, æз афтæ нæ загъын...

— Уæдæ куыд?

— Куыд ваййы, афтæ йæ бакæнæм, адæм æй куыд зоной.

— Ома куывдгонд скæнæм, æвзист æхцайæ ард бахæрæм, иу нуазæн бануазæм... афтæ?

— О!

— Нæ, уæдæ æз ууыл разы нæ дæн.

— Дæ сæр нæ дарыс...

— Цæй сæры кой мын кæныс, фæлæ мæм ард бахæрынай хъæдуры къус бахæрын хуыздæр кæсы.

Уый дын гъе! Æз æндæр фæндтæ кодтон, уый та æфсымæргонд. Ау! Æмæ æфсымæргондæн чи бæззы, уый æмбалæн куыд не сбæздзæн? Цæй цыфæнды уа, уæддæр ын загъон. Ныртæккæ ма куы нæ сæххæст кæнон мæ фæнд, уæд фæскомцæдисæй дæр нæ дæн, уæд бæзгæ дæр ницæмæн кæнын. Быдыры æфсæрмы кодтон, фæлæ ам та?

— Хадизæт, лæппутæй дæ искуы исчи йæхицæн хогонд кодта?

— Иу нæхи хъæуккаг, фæлæ йын æз не сразы дæн...

— Цæуылнæ?

— Фыццаг мæ кургæ кодта, æмæ йын куы нæ сразы дæн, уæд та мæм хо кæнынмæ хатыд... Нæ мæ фæндыд: лæг усмæ цы зæрдæ дары, уый хомæ нæ бæззы. Уымæн та уæлдай нæ уыд... Цæмæн мæ фæрсыс?

— Афтæ дæ фæрсын... Æввахс никæй зоныс ахæм хогæндтæ æмæ æфсымæргæндтæй? Куыд цæрынц? Æрæджы цы хабар æрцыд ахæм хогондыл!

Адæм сеппæт æмхуызон не сты. Бирæ чидæртæ счъизи кодтой æфсымæр æмæ хойы ном. Фарон нæхи сыхы дæр æрцыд ахæм хабар: фыццаг хогæндтæ скодтой, стæй та ус æмæ лæг баисты. Иннæ æфсымæргондæн та йæ хойы йæхицæн тыххæй ракурын кодтой... Уыдон цыфæнды кæнæнт, фæлæ, æз цас хъуы-ды кæнын, афтæмæй, кæд ма искуы сыгъдæгзæрдæдæр хо æмæ æфсымæр ис, иу мадæй гуырды хуызæн, уæд мах ахæмтæ уаиккам.

— Хорз у, Хадизæт, æмæ уал ныртæккæ кæрæдзимæ æцæг хо æмæ æфсымæры хуызæн ныхас кæнын кæй уæндæм, уый. Æфсымæргонд нæ, фæлæ нæ бон бауызæн уымæй æхсызгондæр хъуыддæгтыл бафидауын.

Хадизәт фәстәәлфыд, әвиппайды мәм йә цәсгом фәзылд-
та, йә цәстәнгас дзырдта: «Цы зәгъынмә хъавыс»? Әз дзырд-
тон дарддәр:

— Кәддәр фыдәлтыккон адәм цыдәртә кодтой: хогәндтә,
әфсымәргәндтә, суанг ма мадгәндтә дәр кодтой, ныр та, әз
ләппутәй зәгъын, дәхимә йә ма бамбар, чызг мын әнәуи на
бакомдән, зәгъгә, әмә та дзы хогонд ацаразы. Гъеныр ды
куыд зәгъыс, афтә куы бакәниккам, уәддәр уымәй цәй хо
әмә әфсымәр ис? Иу мадәй гуыр хо әмә әфсымәр иу
хәдзары схъомыл вәййынц цаләр азы, кәрәдзи зонынц.. уый
әндәр хъуыддаг у. Ды мә хо куы уай, уәд цы? Әз иу ссәу-
дзынән сымахмә, ды мын арахъхъ әрхәсдзынә, хорз мә фен-
дзынә, искәй койтә, чызджыты, ләппуты койтә фәкәндзыстәм
нә кәрәдзийән, әндәр цы? Цы ныхасаг уыздән нә кәрәдзий
'хсән? Уыцы уәгъды койтәй ма хъыг дәр суыздыстәм. Уый
фәстә ды чындзы фәцәудзынә әмә зонгә дәр нал
кәндзыстәм кәрәдзи. Фәлә мәнмә әндәр фәнд ис. Уый куы
бакәнәм, уәд хогонд ницы у, фәлә уый стыр хъуыддаг у. Ды
афтә загътай, ома мемә арәх куы 'мбәлис, уый дә фәнды.
Гъеуәд әрвылбон дәр иумә: нә куыст дәр, нә хъыг, нә
хъәлдзәгдзинад дәр...

— Мацыуал сдзур, Бедто!.. Нал дәм хъусын. Нал мә хъәуы
әфсымәр дәр. Фыццаг хатт куыд фембәлдыстәм, афтә уәд ...
әндәр ницы.. Бәргә, уыцы ныхас ма дә куы нә фехъуыстаин
... афтәмәй, фәлә ницы кәны, нәлгоймаг — уәддәр... — Ха-
дизәт фестад мә цурай, дзурын нал арәхст.

— Фәләуу-ма, кәдәм тагъд кәныс?!

— Әрталынг ис, цәуын мә хъәуы..

— Нә дә ауаддзынән, цалынмә дын зәгъон, уәдмә. Уым-
ма халагъуды дәр мә зәрды уыд, фәлә дә әфсәрмы кодтон.
Әгас къуыри фәхастон уыцы фәнд мә зәрдәйы әмә дын әй
ныр цыбырай зәгъын: фәскомцәдисмә әрбацу! Уәд уы-
дзыстәм әцәг хо әмә әфсымәр.

Хадизәт мәм йә цәсгом әрбазылдта, куыддәр дисгәнә-
джы каст әрбакодта әнәдзургәйә, стәй әрбадт. Йә цәсгом
асырх.

— Ды мәнәй әфсымәр зәгъыс. Әмә уәд хъуамә ме
'фсымәртән дәр сә хо уай. Мәнән дәр нәй әфсымәртә,
фәлә сә ард хәрынәй нә бацагуырдтон, цы авд әмә ссәдзы
кой кодтон, уыдон..

— Бахатыр кән, Бедто, ма мыл фәхуд, әз әндәр ныхас
әнхәл уыдтән.

Райдыттон Хадизәтән фәскомцәдисы тыххәй дзурын, уый та дын нә зыттон, цы! — әмбырды сахуыр стәм. Бирә фәныхас кодтам. Хадизәт мә фәфарста. Уәддәр не сразы.

— Дыууә чызджы ис нә фәскомцәисы әмә дзы ныр ма никай ахордам, цәмәй тәрсыс?

— Уыдон ахуыргонд сты әмә уыдонәй әвзәр ничи зәгъдзән.

— Әмә ды дәр сахуыр уыдзынә! Дәуәй цәмән хъуамә зәгъой әвзәр?

— «Мән у» — зәгъәг ын нәй әмә дзәгъәл цәуы, зәгъдзысты...

Ницәмә әрцыд нә ныхас, нә мын сразы Хадизәт. Смәсты дән, фәлә мә маст нә равдыстон. Уәддәр ын йә ныхас фәстаг ныхасмә нә райстон. Адзурдзыстәм ма искуы. «Ау! Фәскомцәдис цы у, куыд у, уый бамбарын кәнын куы нә бафәразон, уәд цы дән, уәд мә раппарын хъәуы фәскомцәдисәй, уәд мәнәй цәй ләг ис?»

Рацыд дыууә къуырийы. Бадтән әмбырды кооперативы раз, нәудзарыл. Уыдис нәм доклад. Фәстагмә та чызджыты әрбакәныны тыххәй райдыттам. Дзырдта сахарәй әрвыст чызг. Сәрдар дзуапп куырдта, айфыцга әмбырды йәхимә хәс чи айста, уыдонәй. Әз мә сәр ныггуыбыр кодтон әмә кәрдәджытимә архайын. Уалынмә кәсын әмә Хадизәт кооперативәй рахызт цыппар чызгимә, сә къухты чыргәдтә. Әрбакаст әмбырдамә әмә, мән куы ауыдта, уәд әнцад нылләууыд, цыма мәм сидгә кәны, афтә. Дуканимә цәуыны әфсон сыстадтән әмә йәм бауадтән.

— Цыфәнды фәкәнай, уәддәр дә нал ныууаддзынән, Бедто, әрцыдтән та дәм... Мәнә адон чи сты, уый зоныс?

— Кәцәй сә зонын...

— Уәдә нә фондз дәр сфәнд кодтам фәскомцәдисмә бацәуын, фыцгаг хатт уал кооперативмә цәуыны әфсонәй әрцыдыстәм...

Әз фырцинәй фесхъиудтон, «амбылдтай!» зәгъгә, фәхъәр кодтон, фәлә мәм Хадизәт йә цәстытә схъуләттә кодта.

— Сабыр, кәдәм хъәр кәныс? Дәхи зәгъдау, тагъд ма кән. Иу ныхас ма дын зәгътын. Абон уал әмбырдамә нә бацәудзыстәм, фәлә... хъыг дәм ма фәкәсәд... иу фәнд нәм ис. Афтә ма зәгъ, мах сымахәй нәхи зондджындәр кәнәм... Әрдәбон әй уәртә, уе 'мбырды чи ныхас кәны, уыцы чызг дәр ской кодта. Чызджытән исты скъолагонд куы саразиккат, йе цындагәнән, кәнә кәрдән әмә хуыйән, чиныгәй дәр кәм ахуыр кәной, ахәм скъола, уәд бирә чызджытә бацә...

уиккой фæскомцæдисмæ. Æвæдза кусын дæр хорз нæ зонутæ.
Цæй, ацу. Искуы ма иу уад скæн махырдаæм.

Чызджытæ араст сты хъæуы уæллаг кæронырдаæм. Æз ба-
цыдтæн æмæ нæ чыры сæрдары цур æрбадтæн (уыцы заманы
нырау секретарьтæ нæ хуындысты, фæлæ сæрдартæ). Ракод-
тон ын уыцы хабар. Уый мæм фыццаг æнæууæнк кæстытæ æрба-
кодта, стæй чызджыты куы ауыдта, уæд мын ме уæхск æрцавтæ
æмæ fyrцинæй срацыгъта:

— Лæг дæ, лæг æмæ лæджы митæ кæныс!

Æз акастæн чызджытырдаæм. Фæлæ чызджыты æхсæн ма
цæстæнгас æрæнцад Хадизæтыл. Цымæ уый та цæмæн? Æрмæст
чызджыты фæскомцæдисмæ кæй сразы кодта, уый тыххæй? Не-
'нхъæл дæн. Чи зоны, Хадизæт раст загъта, нæлгоймаг уæддæр
нæлгоймаг у, кæд уый сæйраг нæу, уæддæр...

14

МАЕ КЪОНА — ИР

АРФÆ

Мигъты 'хсæн цъæх уадздзаг —
Уд лæууынаен, кæд...
Рухс мын — иунæг паддзах,
Арв мын — иунæг зæд.

Зæхх та мын хæдзар у,
Къона мын дзы — Ир,
Ирдгæйау йæ хъару,
Уæд æхцонаен, ирд!

1998

СОНЕТ УÆЛАФТУАНИМÆ

Хæлуарæгтыныл азгъордта æрвæрдын —
Цы диссаг хуызтæн бацайдагъ и хъазт!
Хæлуарæгæн дын рафыхти йæ маст:
«Мае буц хызмæ цыдæр гæрæм куыд уæнды?

Æз æй хуыздæрæн урс сасмæй нывæндын,
Уæд ыл куыд хъазы рогæн уый æдас?!»
Фæлæ цы у æрвæрдынаен йæ сасм —
Тынауыгъд къæппæг фестын кодта хæрдгæ.

Хæлуарæг та йæ ахсыныл куы бафтыд,
Фæлæ хæрз дзæгъæлы йæ фæнд, йæ зыд —
Æрвæрдын ын йæхиуыл дæр æркафыд...

Поэт, ды дæр æрвæрдынау æвзыгъд—
Кæддæр Чырысти доныл куыд цыд, афтæ
Цымарайыл æдзух фæцæуыс ды

Æмæ сындзыхтæй хуры зæлдаг уафыс!..

16.10.99

* * *

Дзæнæтæй нæй зындоны æхсæн араен,
Уæлæуыл та æмтæры сты бынтон.
Мæн уæвгæйæ дæумæ фæндаг нæ арын
Æмæ мын уый — дывыдоны зындон.

Нæ равзæрди æнæ сындз уарди æрдзы,
Æнæ арх нæй фæйнаг,
Кæд уарзт дæр у фыдæхимæ æмхæццæ,
Сæ базыртæй фæйнаг
Нæ уарзтæн радтой кæд
Дæлимон æмæ зæд,
Дæлимон æмæ зæд...

22.09.99

* * *

Бог умер! Небеса пусты..
Плачьте, дети! У вас нет отныне отца..

Жан Пол

Нæ кæстæрты-иу æххормагæй ма ныуадзут
къæбарæй нæ — æгъдауæй!..

Ма фыды фæдзæхс

Хуыцауæй сидзæр ыстæм мах,
Фæлæ, дам, сидзæр рæзы тагъд,
Æмæ нæ тагъд рæз уæд кæм ис?
Гæдыбæлæсты кæд фæцис...

23

II

Уæлæрвтæ сты бынтон афтид æцæг,
Æмæ ныл тар ныххæцы чьиуау.
Нæ удтæ ноджы афтиддæр, быгъдæг,
Уæвгæ ма ныр йæ удыл чи у!

Кæм агураем Фыдрохгæнæны дур?
Бæгуы, сæ къона иууыл дуртæн — хæхты!
Æхсонирд цытитæм зынггур
Куы фæцæуынц фæлмæн æврагътæ...

Нырма дæр уым нæртонхæстæ у цард,
Æхсæрдзæн уым цырагъдар басгуыт
Æмæ цæгъды нæрамон удæй арт,
Йæ фæрцы фарны зæл нæ аскъуыд.

Йæ урс дзыкку фæйлауы тары,
Цырагъæн нын йæ дæндаг дары...

III

Уæддæр æхсæрдзæн у æрхуым,
Цыдæр хъыг бацардис йæ равджы.
Къостайы сидзæргæсау уым
Фыцы лыстæг дуртæ цъæх аджы.

Кæмæн фыцы æхсæрдзæн дуртæ?
Бæгуыдæр, махæн —
Хуыцауы сидзæр хуртæн...

20.10.99

Кæм агурон уыйбæрц æндаæхтæ,
Куыд бæттон ныр къалиутæм сыфтæ?!
Куы хауынц сыгъзæрин æртаехтау,
Куы асудзынц зæрдæ цæссыгтау.

Зæраехсидау сыфтæры гауыз
Къæхты бынмæ, оххай, æвгъау уыд!..
1.10.99

28

* * *

Диссаг — йе 'цаг ас ләгәән
Нәй сәрәгасәй уынаән,

Адәймагаән мах ләугәйә,
Ехх, нә фәуынаәм йә дәрҗ!

Фәлә чырыны хуысгәйә
Разыны йә ас дзәбәх...

21. 06.99

* * *

Æз хъусын фидәнәй нә зар

Хозиты Яко

I

Куыд тагъд тәхыс нә фәрсты, рәстәг,
Æмә тәхы дәуимә алцы!..
Фәлә куыд фәзынди дә хъәстә,
Дәхи дын чи сраәвдз кодта балцмә?

II

Дә райдайәән нәу базонын нә бон,
Фәлә кәныс әппәтәән дәр кәрон.
Цъәх дугтә-рәстәджытә ивынц,
Фәлтаэрти, адәмты куы ссивынц...

III

Фәлтаэртә сты фылдәр әнустәй —
Цыбыр у адәймаджы цард,
Фәлә уәддәр фыдәлтәй буц дән —
Æз хъусын фидәнәй сә зард!..

16.11.99

18.

НАРТХОР

Нæртон хорæн нæртон арфæ — бæргæ!
Кæнин ыл уæд æрвон зарæг, нæргæ.
Нæ фыдæлтæн æм цас уыди сæ уарзт,
Йæ ном дæр уымæн арфæйаг у, барст.

Нартхоры уагæй чи нæ уыди разы!
Уырымæгау йæ боцъо у зæлдаг,
Батрадзау фидар, алкæддæр фæразон,
Сатанайау йæ авд къæбицы — дзаг.

1998

Ныббар мын, арв,
Ныббар мын, арв!
Æз дæ мæ уды бæрц кæй уарзын,
Гæ уымæй райгуырдзæн мæ азым.

Нæ дунейы дæуæй у алцы,
Дæ уæлдæфæй мын бафсис нæй.

Нæ фыдæлтæм фæстаджы балцы
Цæудзынæн искад бон æз дæр
Дæллаг, фæлæ æцæг дунемæ.
Ныббар мын, арв, —
Дæуæй мæ риуыздаг уæддæр
Мæрдтæм дæр ахæсдзынæн мемæ...

30.10.99

Æртаhti мæм ирдгæ сиргæ,
Æнтæфы мын у æвдадз.
Мæ сагъæс мын ахæсс, ирдгæ,
Дæ рухс та мæнæн ныуадз...

24

Арвы ном — йæ арфæй,
Зæрдæйæн — зæринаей...
Ирдгæйæн дæр афтæ
У йæ ном кæд Ирæй?..

Кæмдæр, кæмдæр та Нарты фæткъуы зайы
Æмæ цæссыгау райсомæй æрхауы...
Фæлæ йæ — диссаг — хъахъхъæнаг куы нæй,
Æмæ йæм уæд æхсинæг дæр нæ тæхы...

Ацы цард мын зинау,
Ехх, уыдзæн кæдмæ —
Дæ 'рдæгмæ дæр чи нæу,
Уымæ кæс хæрдмæ!

Дыгуæизæрастæу —
Хæлынбыттырафон —
Мæ дис æмæ уарзтæй,
Цæй, зарæг цы уафон?..

Авд хойæн арвыл
Нæма ис æфсымæр...
Гъей-джиди, базыртæ
Ацы цысымæй!..

ÆЛХЫСКЪ

Ныртæккæ та кæмæн и фаг,
Нæ сæрхъæн дуджы чи нæу хъуаг?!

Фæлæ æгъгæд!
Мæнг дунейы дæр ис æцæгтæ,
Сæ хъомысæй уæддæр цæрæццæг — мах,
Балсæг фæстæмæ саразы йæ цалх, —
Сосланæн байрæзы хæрæфурт-лæгтæ!..

Ныййарæг-æрдз ныл не сивта йæ зæрдæ,
Æцæг хæзнатæн ницæмæй у тас —
Уыдзæн Фыдызæхх, мады зæрдæ, уарэт,
Æууæнчы стъалы калдзæни цæхæртæ!

9.05.99

УАЦАУ АЕМАЕ РАДЗЫРДТАЕ

КУЫДЗЫ ФЫДӘХ

Зәронд Доппе арәх абады сә дуармә тәгәр бәласы бын. Мәнә та ныр дәр йәхи әруагъта стыр тәпән дурыл әмә йә каст скодта йә фырты фырт Гаппо-ламаә. Гаппола хъазыди сә куызд Силәмимә. Хъазыд, зәгъгә, уый иуыл раст нәу. Ахуыр әй кодта гәпп кәныныл. Къәбәр-иу ын аппәрста, әмә-иу Силәм уымә куы фәцәйтәхт, уәд-иу ын боцкъайы стыр тәлы йә размә бадардта, цирчы куыд вәййы афтә. Куызд-иу уыцы цырынаәй асәррәтт ласта тәлыы астау-ты. Доппе уәлдай цымыдисәй касти, куызд-иу Гапполайы къепкә йә сәрыл куыд акодта, уымә. Иу дзырдәй, ләппу-иу йә худ зәххыл әрәвәрдта уәләмә фәлдәхтәй, йәхәдәг-иу йә цыппәртыл әрләууыд, йә сәр-иу гоппы нытътыста әмә-иу әй афтәмәй йә сәрыл систа. Куызд дәр-иу әй бафәзмыд-та.

Чи зоны, цас ма сәм фәкастаид зәронд ләг, фәлә уәдмә уынджы сә комкомә әрбахәццә сты уәләсыхы цәрджытә Гадәцци әмә Буцци. Сә дыууә дәр әрләууыдысты әмә Доп-пейән салам радтой.

— Арфәгонд ут! Уә цәрәнбон бирә!— загъта зәронд ләг, стәй ма йә ныхәстәм бафтыдта.— Кәдәй-уәдәй дә ацы уын-ты цәугә федтон, Гадәцци.

— Куыстәй цәуәм, мә хәрәфырт Дзаттейыл нә фәндаг ракодтам, йә сарайә ма иу чысыл амбәрзинаг уыдис әмә йәм фәкастыстәм.

— Мидәмә нәм рацәут. Истәмәйты уә суазәг кәндзыстәм.

— Бузныг!..

Дыууә ләджы дарддәр араст сты. Уыцы рәстәг куызд йә бынатәй фестад әмә сә фәдыл асәпп-сәпп кодта. Куы сә баййәфта, уәд сәм басмыста, стәй йә хъустә фәгәмәл код-

та амæ сæ разæй фæци. Иу ран фæндаджы бæстастæу фæстамæ цæхгæр фæзылд. Йæ дæндагтæ базыхъхыр кодта. Лæгтæ æрлæууыдысты.

— Ацы куыдз кæй у? Нæ размæ куыд æрлæууыд!— Доп-
пемæ æрбадзырдта Гадæцци.

— Ма дзы тæрсут! Хæцгæ нæ кæны!— загъта Доппе.

Уæддæр уыдон сæ ныфс нал хастой размæ цæуын. Стæй Буцци фæндагæй иуварс азылд. Куыдз æй ницы бахъыгдардта. Гадæцци йе 'мбалы бафæзмыдта. Уый дæр фæндагæй иуварс ахызт, фæлæ... Силæм базгъордта йæ размæ. Ноджы тынгдæр базыхъхыр кодта йæ дæндагтæ.

— Гъеныр гъай диссаг нæу! Мæ размæ куыд фæци?! Буц-
цийы ауагъта, мæн нæ! Басид-ма йæм!— лæгъстæ кæны Гадæц-
ци.

— Ма дзы тæр! Никуыма никауыл фæхæцыд ныронг,—
бадзырдта та йæм зæронд лæг.

— Силæм! Силæм! Ардæм рацу! Ардæм!— фæсидт æм Гап-
пола. Фæлæ куыдз йæ бынатæй змæлгæ дæр нæ фæкодта. Йæхи
афтæ дардта, цыма æппындæр ницы хъуыста. Гадæцци
иннæрдæм акъахдзæф кодта, фæлæ та Силæм йæ размæ фæци.

— Ацу дын зæгъын! Фесæф тагъд!— схъæр ыл кодта лæг
амæ дур агурынмæ фæци. Раст уыцы уысм Силæм йæхи бауагъ-
та Гадæцийыл, йæхи хæрдмæ фехста амæ лæджы уæхсчытыл
йæ раззаг къæхтæй ацауындзæг. Гадæцци йæ цæсгом амбæрзта
йæ дыууæ къухæй. Доппе амæ Гаппола, уыцы ныв ауынгæйæ,
куыдзмæ базгъордтой. Зæронд лæг æй цалынмæ лæдзæгæй
цалдæр цæфы ныккодта, уæдмæ не суагъта Гадæцийы.
Хъæрахстмæ æрбазгъордтой сыхæгтæ дæр. Хорзау нал фесты,
лæджы тугæйдзæгтæй куы ауыдтой, уæд.

Уынджы бидаркæйы æрбацæйтахт бригадир Габызæ, фæурæд-
та бæх.

— Цы хабар у?! Цы 'рцыд?

— Куыдз ыл фæхæцыд!

— Кæд, мыййаг, æрра у?

— Дæ хорзæхæй, рынчындонмæ йæ ныддав! Укол ын скæнын
хъæуы, науæд цына вæййы!

— Фæтагъддæр кæн!

— Куыдзы амарын хъæуы! Ноджыдæр ма искауыл
фæхæцдзæн!— хъуыстысты алырдыгæй талф-тулф ныхæстæ.
Уæдмæ сыхæгтæй чидæр æрбаскъæфта йод, бинт амæ бæмбæг.
Куыдзы хæстытæ бабастой, стæй лæджы абадын кодтой би-
даркæйы.

«Куыдзы амарын хъæуы, кæд мыййаг, æрра у», — уыцы ныхæст нæ хицæн кодтой Гапполайы сæрæй. Иу рæстæг аивæй акастыта кодта фæйнæрдæм, фæлæ Силæмыл йæ цæст не 'рхæцыд. «Ау, сонтæй куыд ферра? Уый хæдразмæ мемæ куы хъазыд», — ахъуыды кодта лæппу æмæ сабыргай сæхимæ араст.

Сæ кæртмæ куы бахызт, уæд Силæмы ауыдта быруйы рæбын лæугæ. Чи зоны, хуысгæ кодта æмæ, кулдуары хъæр куы фæцыд, уæд фестад. Йæхи æрцæттæ кодта алидзынмæ. Æнхъæл уыд, кæд Доппе у, æмæ та йыл лæдзæгæй куы 'рцæуа, чысыл раздæр куыд уыд, афтæ. Æмæ йыл кæд Гапполайы цæф не 'руад, уæддæр æмбæрста, уый дæр ын «бузныг» кæй нæ зæгъдзæн, æрдæбон цы ми бакодта, уый тыххæй. Силæм уымæ дæр каст къæмдзæстыгхуызæй, цыма афтæ зæгъын йæ зæрды уыд: «Бахатыр мын кæнут. Фæрæдытæн».

Лæппу иуцасдæр фæкаст куыдзмæ, стæй йæм цалдæр къахдзæфы бакодта. Куыдз хорзæй ницы бафиппайдта лæппуйы цæстæнгастæмæ цæхæрадонмæ йæхи байста. Йæ син хаста иу чысыл тæссармæ. Доппейы ставд лæдзæг цалдæр хатты кæуыл æруад, уый куынна фæкъуылых уа...

Иу рæстæг та кулдуары хъæр фæцыд. Силæм Доппейы куы ауыдта, уæд алыгъд цæхæрадонмæ.

— Лæппу, хæстæг æм ма цу! Уалæ кæддæр Дыгуылаты æрра куыдз сæ усыл фæхæцыд, æмæ уый дæр сæрра, — загъта Доппе тыргъы асинтыл йæхи æруадзгæйæ. — Хорз куыдз уыд, бæргæ, æмбаргæ... Фæлæ... Нæй гæнæн, амарын æй хъæуы.

— Омæ уал банхъæлмæ кæсæм. Дохтыртæ сбæрæг кæной æххæст...

Гаппола бауад мидæмæ. Рахаста дзулы стыр кæрдих æмæ хъавгæ ахызт цæхæрадонмæ. Силæм хуыссыд сарайы чъылдыммæ аууонъ. Лæппу йæм æдзынæг ныккаст, стæй йæм басидт фæлмæн хъалæсæй.

— Силæм, Силæм!

Куыдз зивæгтæнгæ сыстад, фæлæ лæппумæ уæддæр æввахс нæ цыд.

— Рауай, рауай. Ды мæхи Силæм дæ. Ма тæрс, ма тæрс... Куыдз йæ къæдзил батылдта æмæ хъавгæ бараст лæппумæ, цæттæ уыд бахъуыды рæстæг алидзынмæ. Гаппола дзулы къуылдыхæй расаста иу чысыл æмæ йæ Силæмы размæ баппæрста. Куыдз æй æрдæгæууылдæй аныхъуырдатæ. Дзулæй ма чи баззад, уый дæр ын баппæрста.

— «Цы уа, уый уæд», — ахъуыды кодта йæхинымæр Гаппола æмæ Силæммæ хæстæгдæр бацыд, йæ сæр ын хъавгæ æрсæрфта, стæй йæ цуры æрбадт.

— Ды хорз Силæм дæ. Сис дæ къах.
Куыдз йæ къахыл хæрдмæ схæцыд. Уый цæй æрра у?!

Лæппу сфæнд кодта куыдзы йæ мады хо Рæхимæтмæ бамбæхсын.

Гаппола йын хабар ракодта, фæлæ ус уæддæр æдас нæ уыд, тарсти, бинонтæй искæуыл куы фæхæца, уымæй. Æрæджиау фæсаст:

— Гъемæ хорз. Фидар æй бабæтт!

Лæппуы цинæн кæрон нал уыд. Сæхимæ куы ссыд, уæд дуармæ бадгæйæ байæфта угро Зелим æмæ Доппейы. Зелим загъта:

— Æрра куыдз хæдзар нал фæзоны. Адзæгъæл вæййы. Чи зоны, афонмæ Силæм дæр æндæр хъæумæ бафтыд. Бæллæх у, афтæмæй ма искæуыл куы фæхæца, уæд.

Дыккаг бон Доппе æмæ Гаппола ацыдысты Гадæццимæ. Рыныны цур байæфтой сæ зонгæ дохтыр Тæтæри æмæ Зелимы.

— Уæ куыдз æрра нæу. Ахæмæй йæм ницы ис, — загъта Тæтæри.

— Табу Хуыцауæн! — бацин кодта Доппе. Уымæй тынгдæр та Гапполайы цæсгом барухс. Уымæн йæ цин дывæр уыд. Иуæй куыдз æрра нæ разынд, иннæмæй йæ нал амардзысты.

Гадæцци афтæ:

— Рагæй уæм ис уыцы куыдз?

— Æртæ азы бæрц...

— Ау, æмæ уæдæй нырмæ иунæг мæныл фæхæцыд?

— Рæйгæ тынг кæны, фæлæ дæу йеддæмæ никуыма никæуыл фæхæцыд. Къæбылайæ нæм æрбахауд — Терчы был æй ссардтам.

Гадæцци куыддæр аджих:

— Кæд уыдис уый? Ома цы афон уыд?

— Фæззæджы, — дзуапп радта Доппе.

— Фарæстæм ноябры. Райсомæй. Нæхимæ куы бацыдыстæм, уæд æз къæбылайы æхсырæй бафсæстон, стæй йæ пецмæ хæстæг схуыссын кодтон зæронд къандзолыл æмæ скъоламæ ацыдтæн, — тагъд-тагъд адзырдта Гаппола.

— Фехъуыстай? Суанг ма мæй дæр, бон дæр йæ зæрдыл бадардта Гаппола, — Гадæццимæ бакæсгæйæ загъта Доппе.

Гадæцци йæхимидæг батыхсти. Цыдæр зæгъынмæ хъавыд, фæлæ йæ хъæлæс ахгæнæгау кодта, фæстагмæ хуыссæны рабадти:

— Мæнæ дисса!.. Ау, афтæ уа?..

— Цыдæр зæгъынмæ хъавыс, Гадæцци? — афарста Доппе. Зæронд лæджы фæндыд, цæуыл батыхст, уый базонын. Дисхуызæй æнхъæлмæ каст, фæлæ уый нæ тагъд кодта. Æрмæст

йæхимидæг цалдæр хатты базмалыд. Йæ бынæй-иу райхъуыст сынтæджы цъæтты уынар. Гаппола дæр йæ цæстытæ нал иста Гадаэцийæ.

— Уæ куыдзæн йæ фæстаг къæхтæй кæцыдæрыл дыууæ урстæлфы нæй?

— Ис, галиу къахыл, — уайтагъд фæкодта лæппу.

— Уый!.. Уый мах къæбыла уыд. Уæлæ мын æй мыдгæс Арсæмæг радта. Уыцы рæстæг ме 'фсымæр Сауи дæр иу къæбыла æрхаста фыййæуттæй. Уый мæм дзæбæхдæр фæкаст, æмæ уæд иннæйы мæ сыхаг Тæгкайæн радтон. Фæлæ, марадз-зæгъай, кæд сæм лæууыди. Уайтагъд-иу фæстæмæ æрбахæццæ. Не 'фсинмæ та ацы къæбыла хуыздæр каст, æмæ-иу æй мæ сусæгæй истæмæйты афсæста. Фæлæ-иу æй æз асырдтон. Уæддæр та-иу кæрты фæмидæг. Иуахæмы йæ рацахстон, æмæ мын мæ къухыл куы фæхæцид. Æз дæр æй скъæтмæ басайдтон æмæ йæ уым тынг фæнадтон. Мæнг змæлд ма кодта. Уыцы хуызæнæй йæ ахастон æмæ йæ донмæ ныппæрстон. Диссаг, куыд ма фервæзт...

Уыцы ныхæстæм хъусгæйæ йæхи нал баурæдта Гаппола, ставд цæссыгтæ уадултыл цæппузыртау дæлæмæ тылдысты æмæ тылдысты.

Иу рæстæг Гадаэци разылд Доппе æмæ Гапполайы 'рдæм:

— Ау, æнæнхæлæджы мыл куыд фæхæцыдаид? Уæдæмæ... Фæстæмæ мын æй раттут... Уæвгæ... Йе 'ргом мæм нал раздахдзæн...

— Æз дæр афтæ хъуыды кæнын... Стæй йæ афонмæ Зелим амардтаид, фæлæ уыцы бон фæтары, уæдæй нырма нал зыны. Æвæццæгæн, фæтарсти, — дзырдта ныллæг хæлæсæй Доппе.

Гадаэци, зæгъ-ма Зелимæн æмæ Силæмы мауал амара, — лæгъстæхуызæй загъта Гаппола æмæ, лæджы цонгыл цы бындзытæ абадт, уыдоны асырдта, цыма уымæй Гадаэцийы зæрдæ балхæнынмæ хъавыд.

— Хорз. Зæгъдзынæн ын. Изæры йæм телефонæй бадзурдзынæн. — Уыцы ныхæстæ Доппейæн дæр æхсызгон уыдысты, йæхимидæг ахъуыды кодта: «Цыма æгæр нæ бацырын дæн уыцы бон, куыдз æрра у, æвæццæгæн, æмæ йæ амарын хъæуы, зæгъгæ?..»

Уалынмæ мидæмæ æрбахызт медицинон хо æмæ фæлмæн хæлæсæй загъта:

— Æгъгæд бадт у, рынчыны баулафын хъæуы...

Гадаэцийы зæрдæ ма цыдæр зæгъын уыд Доппейæн, фæлæ куы федта, рынчынфæрсджытæ кæд ацæудзысты, уымæ медици

нон хо æнхæлмæ кæсы, уый, уæд фæхъус. Арфæ сын ракодта, æмæ уыдон ацыдысты.

Зелимæн æхсызгон уыд, куыдзы кæй нæ амардта, уый. Гаппола фидарæй куы баууæндыд, Силæмæн тæссаг нал у, æррайы ми-ниуджытæй йæм кæй ницы ис, ууыл, уæд æй иу изæр сæхимæ æрбакодта. Сыхæгтæ сæм уынаг цыдысты Силæммæ. Сывæллæттæй-иу ын чи къæбæр баппæрста, чи дзидзайы хай. Куыдзæн, чи зоны, йæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыд, дисхуызæй йæм цæмæн кæсынц, уый. Æрмæст ын æмбæрстгонд уыд иу хъуыдаг: иугæр ын алы хæринаг йæ цурмæ æппарынц, уæд æй уарзынц, ничи йæ ныццæвдзæн. Æмæ-иу уый дæр йæ къæдзил цины тылд бакодта.

Цыдысты бонтæ. Иу райсомраджды Доппе æмæ Гаппола фæраст сты цыхырымæ хъæдуры хъилтæм.

Хъæуæй куы ахызтысты, уæд-иу Силæм куы иуырдаæм фæзылд, куы — иннæрдæм. Басмыста-иу пыхсытæм, азгъордта-иу маргъты фæдыл. Адæм сæ тæккæ скъæргæйæ уыдысты сæ фос хъæугæрон астыммæ. Иу ран фæндагæй чысыл æддæдæр цалдæр лæджы ныхас кодтой хъомгæсимæ. Силæм сæ рæзты азгъордта, стæй цæхгæр фæлæууыд, фæзылд фæстæмæ æмæ лæгтæй иуыл гъæйтт-гъæйтт кæнын райдыдта. Хъомгæс æй асырдта, фæлæ та куыдз иннæуылты батахт æмæ уыцы лæгмæ лæбурын систа.

— Лæппу, цыма нæ цин дзæггæлы фæци, афтæ мæм кæсы. Цыдæриддæр у, уæддæр нæ куыдз йæ уагыл нæу. Кæсыс та йæм? Гадаццийæн цытæ бакодта, ныр та уымæ лæбуры, — загъта Доппе æмæ уæрдон фæурæдта.

Дыууæйæ дæр уæрдонæй æрхызтысты. Куыдзмæ басидтысты иу хатт, дыууæ хатты. Уый сæм ракаст, фæлæ йæ бынатæй нæ фезмæлыд. Уæд æм Гаппола базгъордта, Доппе дæр — йæ фæдыл.

— О, уый Керым куы дæ! Нæ дæ базыдтон. Цæстæй хорз нал дæн. — Доппе раиртæста иннæ лæгты дæр æмæ сын салам радта, сæ къухтæ дæр сын райстаид, фæлæ уыдæттыл нал уыд, куыдзмæ масты кæнгæйæ.

— Ацы куыдз сымах у? цыдæр æнахуыр у. Æз ын иннæтæй уæлдай цы кодтон? Мæнмæ йæхи цæмæн æппары? — дзырдта хъæрæй Керым, йæ ныхæстæ куыдзы райды бын куыннæ фæцадайтткой, афтæ. Доппе йæ уæхсчытæ банкъуыста, ома нæ зонын, зæгъгæ.

Уæдмæ Гаппола Силæмы аласæгау кодта уæрдоны 'рдæм, йæ хъуырыл цы гæрзбæттæн уыд, уымæй. Фæлæ уый Гапполайы къухтæй йæхи ратыдта æмæ та лæбуры Керыммæ.

— Фæлæуу-ма, фæлæуу, Доппе, мæ каис Гадаццийыл ацы куыдз ма фæхæцæд?

— О...— ǝнǝбарыгомау сразы Доппе..— Знон Гаǝццитǝм уыдтǝн ǝмǝ мын йǝ кой ракодтой. Бирǝ сǝм фǝбадтǝн. Ёнхǝлмǝ кастǝн, кǝвда кǝд фенцайдзǝн, уымǝ. Стǝй куы-
нǝ 'нцǝд, уǝд мын Гаǝцци йǝ плащ радта. Мǝнǝ йǝм нǝ
кǝсут? Кǝуындǝг мын у.

— Уǝдǝ уый Гаǝццийы уǝлǝфтау у?

— О, Доппе.

— Керым, дǝ плащ-ма ралас, уым ǝй ǝрǝвǝр зǝххыл ǝмǝ
дǝхǝдǝг ǝддǝдǝр ацу, цымǝ цы уайд...

Керым дǝр плащ зǝххыл ǝрǝвǝрдта ǝмǝ иуварс ацыз.
Ёмǝ — диссǝг! Куыз зǝгыл нǝл рǝйдта, фǝлǝ плащыл.

— Гǝеныр кǝсут? Нǝ куыз хуымǝтǝджы куыз нǝу!— загǝ-
та Доппе, ǝмǝ сǝ фǝндаг адардтой хǝǝмǝ.

Гаппола фыццаг дǝр ǝнуыз уыз Силǝмыл, фǝлǝ йыл ныр
ǝрхǝǝцмǝ нǝл хǝǝцыз. Куыздǝр-иу ын уǝгǝд рǝстǝг фǝци,
афтǝ-иу йǝмǝ хǝзыз. Куыз дǝр цыма ǝмбǝрста, йǝ ирвǝ-
зынгǝнǝг Гаппола у, уый,— фырцинай-иу лǝппуы кǝхты
бын фǝуǝлгоммǝ, стǝй-иу фǝгǝпп кодта, атахт-иу иуырǝм,
иннǝрдǝм ǝмǝ та-иу фǝстǝмǝ фездǝхт.

Иу райсом Зелим Доппеты кулдуар бахоста. Ракаст ǝм
зǝронд лǝг:

— Ёгас цу, Зелим! Цызǝр тыхстхуыз дǝ...

— Уǝлǝ иу хǝдзǝр дысон фǝкǝхтǝуыз, ǝмǝ цалынмǝ адǝм
нǝма базмǝлыдысты, уǝдмǝ уǝ куыззимǝ куы азиликкам.

Силǝм уайтагǝд фǝдыл фǝхǝст.

— Агур, агур!— дызрда куыззǝн Гаппола, ǝмǝ йǝм уый
дǝр хǝуыста. Силǝм ахызт хǝǝуǝй. Смудгǝ-смудгǝ бахǝцǝ
фǝззыгǝндтǝм. Мǝнǝутǝ уыдысты сǝ тǝккǝ ǝфсир кǝнгǝйǝ.
Уымǝл зǝххыл бǝрǝг дардтой дыууǝ адǝймаджы кǝхвǝдтǝ.
Сǝ иуыл уыз цырыхǝхытǝ, иннǝуыл та — дзабыртǝ.—
Ёвǝцǝгǝн, рудзынгыл уатмǝ ацы лǝг бахызт. Йǝ кǝхтǝ
уынǝр нǝ кодтаиккой,— загǝта Зелим, уыцы фǝдтǝм ацǝ-
монгǝйǝ.

Иу ран мǝнǝу базмǝлыз. Куыззǝ сǝйдта.

Зелим дамбаца хуымпǝрǝй сласта, стǝй сыджыты кǝуы-
бар фехста, мǝнǝу кǝм базмǝлыз, уырǝм.

— Систут уǝлǝмǝ! Уǝ кǝухтǝ сдарут!

«Уыдонмǝ дǝр хǝцǝнгǝрзтǝ уыззǝн»,— ахǝуыды кодта
Гаппола йǝхинымǝр. Ёрныгǝуылынмǝ хǝавыз мǝнǝуы, фǝлǝ
йыл Зелимы зǝрдǝ куы фǝхуда, тǝппуд ǝй куы рахона, уымǝй
тǝрсгǝйǝ йǝхиуыл фǝхǝцыз.

— Дǝ дамбаца сифтындз,— бадзырдта та лǝппу Зелиммǝ.

Ифтыгъд у, — загъта Зелим амæ хæстæгдæр бацыд, уынар кæцæй райхъуыст, уырдам. Бахста та къуыбар. Уыцы рæстæг уырдыгæй хæрдмæ пуртийау фæхауд иу тæрхъус амæ цъыхырыты 'рдæм ныййарц. Силæм срæйдта. Асырдтаид æй, фæлæ йын Гаппола йæ бæттæн не суæгъд кодта. Куыдз куы 'рсабыр, уæд ын лæппу къахвæдтæм ацамыдта.

— Агур, агур!

Æппынфæстаг бахызтысты пыхсытæм. Иу ран æрдузы, фæндагмæ хæстæг сæ цæст æрхæцыд, фароны хъæмпы рагъæй ма цы бынтæ баззад, уыдоныл.

— Суазал дæ, æнхæлдæн, Гаппола. Дæуæн дæр дæ хæлаф куы ныххуылыдз. Мæнæ хъæмпæй арт скæнæм амæ нæхи батавæм, — загъта Зелим.

Скодтой арт. Фæлæ сын Силæм цыдæр æрбацы.

Уалынджы пыхсытæй райхъуыст йæ рæйын.

— Уый дзæгъæлы нæу! — фæкодта Зелим, фæлæ йæ фазыл абырынмæ куыд хъавыд, афтæ къудзийæ цыдæр разынд, йæ сæрыл — худ. Фæдагурджытæ дыууæйæ дæр фæуыргъуыйау сты. Гаппола дæр зæххы æрхуыссыд.

— Чи дæ? Рацу пыхсæй! — дамбаца уырдам дары Зелим. Уалынмæ дыууæйæ дæр кæрæдзимæ бакастысты амæ худæгæй бакъæцæл сты цъыхырытæй кæд амæ рахызт Силæм, йæ сæрыл кæйдæр бухайраг худ, афтæмæй.

— Силæм! Ардам рауай! — Гаппола йæм ныллæг хъæлæсæй басидт.

Силæм æм базгъордта. Зелим ын йæ сæрæй фелвæста бухайраг худ. Куыдз схъиу-хъиу кодта амæ пыхсытæм фæстæмæ азгъордта.

— Уым чидæр ис!

Силæмы фæдыл азгъордтой. Бахæццæ сты иу быгъдæг ранмæ. Амæ сæ цæстытыл нал æууæндыдысты: хъæмпы бынæй зын-дысты уæлæдарæс дзаумæттæ.

— Ацы хъæмп раст, далæ, мах арт кæм скодтам, уырдыгæй схастой амæ дзы сæ давæггæгтæ бамбæхстой.

— Амæ ма хъæмп ардам цæмæ хастой, уым сæ...

— Уырдам фæндаг хæстæг у. Цына ваййы, уæд та исчи йæ уæрдон уырдам фездæхта амæ дзы хъæмп бакалдта.

Хъæмп иуварс акалдтой — амæ мæнæ сылгоймаджы дыууæ пгълтой, цалдæр къабайы, разгæмттæ, нæлгоймаджы кожынкæ, дыууæ фæлысты цырыхъхытæ, æвзист хъама æд æвзист рон...

— Давджытæ нæм æгæр сарæх. Куы стуртæ атæрынц, куы... — Зелим уæлæдарæс æмбырд кæны.

— О,о, Бечырбеджы хъуццытæ дæр кæд адон адавтой? Уый размæ та Мæцыхъойы дыууæ уæныджы фесæфтысты.

— Æмæ колхозы бæхтæ та?

— Нæ сыхаг Дзымæт афтæ загъта иу бон, уыдон, дам, мæхъхъæл уыдзысты. Нæ хъæуай, дам, сын хæрзгæнæг уыдзæн...

Рацыдаид къуырийы бæрц. Иу æхсæв бинонтæ райхъал сты Силæмы райынмæ. Куыдз йæхи æппæрста цæхæрадоны 'рдæм. Доппе рæвдз йæ уæладарæс акодта. Къулмæ йæ цуанон топмæ сæвнæлдта, фæлæ уым куына уыд, уæд фæджих. Тыргъты бынæй райста æфсæйнаг сагой. Куыдз схъиу-хъиу кодта, цыма йын æнцондæр фæци. Уалынджы скъæты фæсте райхъуыст гæрах, Доппе фæхъæр кодта:

— Уый кæцы дæ?

— Баба! Æз дæн, æз!

— Кæс-ма, амæ, æз та мæхинымæр загътон, мæ цуанон топмæ фæци, загъгæ. Дæуæн фына й æнхъæл уыдтæн.

— Дыууæ лæджы уыдысты. Нартхæртты алыгъдысты фалæмæ.

Бакастысты скъæтмæ. Се стуртæ æмæ фыстæ — уым, уæдæ хæдзары дзауматæй дæр ницы фæхъуыд.

Лæппу куыдзы йæ хъæбысы æрбакодта. Силæм дæр ын йæ раззаг къæхтæ йæ уæхсчытыл авæрдта. Уыцы рæстæг лæппу йæ дзыппыдаргæ фанары рухсмæ ауыдта дзидзайы стыр къуылдых. Фæджих:

— Баба, ды йын исты радтай?

— Куына...

— Цыдæриддæр у, уæддæр фыдгæнджытæ куыдзæн дзидзæй æппæрстой, цæмæй сыл ма рæйдтаид, науæд та йыл марг ныккодтой. Куыд æм нæ бавнæлдта!

Бонæй дзидза ахастой Зелиммæ.

— Раст бакодтат. Лабораторийы йæ сбæрæг кæндзыстæм.

Дыккаг бон Зелим бахоста Доппеты кулдуар. Ракаст æм Гаппола:

— Мидæмæ рацу.

— Доппе уæхимæ ис?

— О. Уæртæ картоф губакк кæнынц. Æз æм фæдзурдзынæн. Кæртмæ рахызт.

Зæронд лæг Зелимæн «æгас цу» загъта. Зелимы цæсгом фæтызмæгхуыз:

— Дзидза уыд маргджын. Къæрныхтæ сæ маст исынц Силæмæй. Тæрсынц, амæй фæстæмæ дæр сæ куы хыгдара, уымæй.

— Тепсырыхъо дæр нæм уыд йæ 'фсинимæ. Мæнæ Гаппо-

лайæн хæдойнаг æрбахастой, стæй цындатæ. Мæн дæр нæ ферох кодтой. Дыууæ сæны авджы мын мæ фыццаг скодтой. Цом мидæмæ, ацинтæ сыл кæнæм. Чындз нын истытæ акæндзæн.

— Æмæ кæд ссыди Брестæй?

— Арæныл уавæр хорз нæу. Гъемæ лæппу дæр чындзæн загъта, ам лæугæ, дам, дын нæу. О, æрæджы смайор...

— Æцæгæй дæр уавæр хорз нæу. Мæнмæ дæр знон районæй гæххæтт уыди...

— О, хæдæгай, арфæ дын нæ ракодтон. Æрæджы, дам, хъуыдаг куы бакодтай...

— О. Хохæй йæ ракæнынмæ хъавыдтæн, фатерæй мын зæрдæ бавæрдтой, фæлæ ма ныр... — æнкъарддзинады фæд фæзынд Зелимы цæсгомыл. Цæстытæ ахаста Доппейыл, цыма йæ фæстаг хатт уыны æмæ йын йæ хуыз зæрдыл бадарынмæ хъавы. Гæмæх сæр... Уый хыгъд æрфгуытæ — пыхцыл. Сæ быны — дыууæ цъæх цæсты. Гуыбыр фындзы кæрæттæ фæйнæрдæм фæпакасты. Бæрæг дары æнæдаст цæсгомыл, цыма хостæрстæй цæргæс стæхынмæ хъавы. Астæу дæр фындзы хуызæн фæгуыбыр, фæлæ ма уæддæр къæхтыл фидар лæууы.

Зелимы цæстытæ æрæнцадысты Гапполайыл дæр. Йæ фыдыфыдæй йæм бирæ цыдæртæ нæ хæццæ кæны. Уымæн йæ ныхы æвæрд у бæрзонд. Цæстытæ — сау. Фындз раст æмæ цыбыр, рæсугъд фидауы саулагъз тымбыл цæсгомыл. Иумæйагæй сæм цы ис, уый — се 'нгуылдзтæ, æнахуыр даргъ. Иухуызон сæ фаддзу. Цæугæйæ сæ цæнгтæ тынг тилыңц.

— Мидæмæ рацыдаис, ацы зæххыстæн, зæрдæйæ дын зæгъын. Не 'фсин Хъæрмадоны ис, фæлæ чындз дæр... Уæливыхтæ кæнынмæ диссаг у, — ногæй та бахатыд Доппе Зелиммæ.

— Рæстæг нæй. Куы загътон, хохмæ мæ бауайын хъæуы. Мыййаг, куынауал фенæм, уæд-иу... Ныр уын «хæрзбон» зæгъын. Уæхи фæндиаг ут.

— Фыццаджыдæр хæст ма уæд! Дуне Сфæлдисæг адæмæн уыцы хорздзинад ракæнæд. — йæ нымæтхуд бæрзонд сисгæйæ загъта Доппе.

— Дæ ныхæстæ Хуыцаумæ хорзæй фехъуысæнт, — загъта Зелим æмæ уыцы ныхæсты фæстæ уынгмæ ахызт.

...Цыдис рæстæг. Хæстагæй-хæстагдæр кодта хæст. Немыц бацахстой Ростов, Краснодар, Армавир, Пятигорск...

Иу изæр Гаппола Доппейæн афтæ бакодта:

— Немыцæгты ма чи уромы? Махонтæ ныр цалдæр боны Дзæуджыхъæуы 'рдæм цæуынц фæлладæй, æнкъардæй. Сæ дарæс — чъизи, сæ хæдатты фæсонтæ — урсбын хъулаттæ,

цыма съл цæхх бахус. Мæ фыд Адылджери афонмæ кæм уа?...

— Уый хидæй афтæ уыдзысты. Кæм федтай уыцы салдæттæ?
— йæ фыды коймæ йын ницы загъта.

— Уартæ, фæндаджы был. Уым хиды раз нæхи надтам æмæ сæм кастыстæм. Сæххормаг ваййынц, æвæццæгæн. Цалдарæй нартхоры хуыммæ базгъордтой, ратыдтой æфсиртæ, астыгътой сын сæ сыфтæ æмæ сæ хомæй хордтой.

Дыккаг бон Доппе чындзмæ фæдзырдта, иуварсмæ кæстгæйæ йын загъта:

— Чындз, мæ хызыны-ма мын исты хæринæгтæ авæр... Стæй графины дзаг арахъхъ. Агуывзæ дæ ма ферох уæд.

Зæронд лæг æрбадти фæндаджы был хидмæ хæстæг акъаци бæлæсты аууон. Ёнхъæлмæ касти, фыццагдæр чи фæзына, уыдонæн йæ цæхх, йæ кæрдзынæй саходын кæндзæн. Фæлæ иуцасдæр рæстæг фистæг хæстонтыл йæ цæст не 'рхæцыд. Фыццагдæр фæкомкоммæ æртæ машинæмæ. Уыдысты æмбæрт кæрдæгхуыз брезентæй, сæ фæдыл баст уыдысты сармадзантæ. Рацыдаид минуты бæрц, афтæ та фæзынд иу «Виллис». Хиды цур фæлæууыд. Рахызт дзы афицер. Цæугæдонмæ нызгъорæгау кодта. Йæ хæдон феппæрста. Астæуæй уæлæмæ йæхи æрæхсадта æмæ фæстæмæ ратындзыдта, йæ хæдоны дысты цæугæ-цæуын йæ къухтæ тбьстгæйæ.

Доппе фестад, йæ размæ ныууайынмæ хъавыд æд хызын, афарстаид æй хабæрттæй, стæй йын æгъдау дæр скодтаид, фæлæ уый уæдмæ машинæйы абадт.

Зæронд лæг та йæхи 'руагъта бæласы бын кæрдæгыл. Иу рæстæг арæдзæ-мæдзæ кодта, фæлæ фехъал къæхты уынæрмæ. Йæ цуры— салдæттæ къорд. Ёрыгон афицер æм хæстæг æрбауад. Салам радта зæронд лæгæн. Ёрбадт йæ фарсмæ. Доппе сиса, йæ хызыны цы уыд, уыдон.

— Фæйна арахъхъы...

— Бузынг, фæлæ...

— Бирæ нæ, фæйна. Афтæ уæддæр...— Загъта Доппе æмæ графинæй агуывзæмæ арахъхъ рауагъта. Уæдмæ салдæттæ дæр сæ цурмæ æрбацыдысты.

— О, дунескæнæг Хуыцау! Тыхгæнæгæн йæ хъару байс! Цы адæм фæцагъды сты рæстæй, уыдоны тæригъæд фæхæссæд! Хетæджы Уастырджи уæ йæ рахиз базыры бын бакæнæд, фыдбылызæй хызт куыд уат! Исчи уæ ацаходæд ныр... Уæвгæ та...— Доппе йæ ныхас кæронмæ нал ахæццæ кодта, агуывзæ йæ дзыхмæ схаста.

— Хорз лæг! Ирон æгъдау халыс,— загъта салдæттæй

иу. — Кувæггаг кувæг йæхæдæг нæ фæнуазы.

— Бæргæ йæ зонын, фæлæ... Афтæ куы фенхæлат, исты хъылма у, нæ бæззы Ирон дæ?

— О.

— Гъа, уæдæ оммен зæгъ. Дæ ном куыд у?

— Æхсарбег, — загъта лæппу æмæ нуазæн райста. — Цæй, нæ хистæр, дæ куывд Хуыцаумæ хорзæй фехъуысæд, — лæппу ацахуыста æмæ йæ фæстæмæ Доппемæ авæрдта. Уый ма загъта цалдæр ныхасы æмæ йæ анызта. Иууылдæр йæ алыварс сæхи æруагътой.

Цастæ, фæлæ сæ уæддæр суазæг кодта. Сæ рафæрс-бафæрс уалдай уыд, уый æмбæрста Доппе æмæ сын цыбырæй загъта:

— Уæлахизимæ уæ алчидæр йæ къона ссарæд.

— Бузныг, нæ фыды хай! Хорзæй баззай!

— Лæппу, æмæ ды кæцон дæ?

— Нартыхæуккаг.

— Тæппудæй ма равдис дæхи! Ироны ном ма фæгад кæн!

— Дæ зæрдæ мыл дар! — загъта Æхсарбег, стæй сагъæскуызæй афтæ: — Немæ ма иу ирон уыд æмæ дысон... Елхоты фалæ иу ран бахсæвиуат кодтам æмæ... Куы афынæй стæм, уæд уый фæдæлдзæх... Цы фæуыдаид? Тынг зын мын уыд. Уый тыххæй ныр æз къæмдзæстыг дæн ме 'мбæлтты раз. Стæй раст сыхах хъæуккаг схуыдта йæхи. Æцæг ын йæ ном æмæ мыггаг нæ зонын...

Иу бон Доппе Силæмимæ хъæуы астауты фæцæйцыд. Æмæ дын Силæм Михелты хæдзармæ лæбурын систа. Афтæ æнахуыр рæйд ма-иу Гадæцийыл кодта, суанг ма йæ дзаумайыл дæр. Доппе цалдæр касты бакодта кæртмæ, æмæ йæ цæст æрхæцыд кауыл хурмæ ауыгъд гобаныл. Цыдæриддæр уыд, уæддæр куыдз рæйдта гобаныл. Æмæ уыцы гобанмæ Гадæцци цы бар дары? О, Михел Гадæцийæн йæ мадыфсымæр у, фæлæ... Ау?! Æхсарбег цы дезертиры кой кодта, уый Гадæцци ма уæд, ма? Сæхи хæдзары йын лæууæн нæй æмæ Михелтæм йæхи æмбæхсы! Ныккæнды. Уым та уымæл у, æмæ... гобан хурмæ савæрдтой! Фæлæ сæм ныр куыд баджигул кæнын кæна — дæхи цæстæй куы ницы фенай, уæд.

Рацыдаид мæйы бæрц. Немыцæгтæ схæццæ сты Суадæтты хъæумæ дæр, æмæ Гадæцци йæхи æргом равдыста. Иу бон ыл дуканийы цур хæрхæмбæлд фæци Доппе:

— Гадæцци! Кæд ма исты зонын, уæд цыма хæстмæ ацыдтæ...

— О, уый афтæ уыд, фæлæ... Елхотмæ куы схæццæ стæм, уæд къамандирæй бар ракуырдон, ма хъæумæ, зæгъын, бауайон, æмбойны фæздæхдзынæн. Æмæ уæртæ цæхгæрмæ уын-

джы нæхирдæм куы фæзылдтæн, уæд иу дзыхъхъы куы ныххауин. Мæ къах фездыхст. Мæ зæрды уыд Дзæуджыхъæумæ фæраст уæвын æмæ ме 'мбæлтты ссарын, фæлæ уæдмæ немыц схæццæ сты æмæ...

— Мæнг ныхæстæ! Елхоты цур куы бахсæвиуат кодтат, уæд ды радымдтай. Дæхи кæм æмбæхстай, уый дæр дын зæгъдзынæн— дæ мадыфсымæр Михелтæм. Дæ гобан-иу ныккæнды суымæл æмæ-иу æй хурмæ сæвæрдтой. Дæ тæф кæй кæны, уый та Силæм банкъардта. Лæбурдта йæм. Уый дæм хорз нæ фæкаст, тарстæ, куы раргом уай, уымæй, æмæ... Иу мæйдар æхсæв нæм æрцыдтæ. Куыдзы цалдæр æхсты фæкодтай, æфсады дæм цы фондзæхстон уыд, уымæй. Силæмæн ницы уыд, фæлæ нæмгуытæй иу уæныгыл сæмбæлд. Дæ хабæрттæ дын раст радзырдтон?

Гадæцци, цы загътаид, уый нал зыдта. Зæхмæ нымдзаст. Иу рæстæг йæ сæр систа:

— Доппе, немыц фæуæлахиз уыдзысты! — загъта Гадæцци æмæ уынджы дæлæмæ атындзыдта.

Гаппола-иу арæх федта, немыцаг салдæттæ сæ хицæуттимæ фембæлгæйæ сæ рахиз къухтæ хæрдмæ куыд фелвасынц, уый.

Лæппуйы бафæндыд Силæмы афтæ сахуыр кæнын. Æмæ къуыримæ номыр сцæттæ. Гапполамæ-иу бауад, йæ фæстæгтыл-иу алæууыд, раззаг къæхтæй-иу рахиз хæрдмæ фелвæста, сæрмæ-иу æй хæстæг бахаста æмæ-иу дыууæ хатты срæйдта: «Ау, ау», ома «Хайль Гитлер».

Стæй дын сæ кæройнаг уат бацахстой æртæ немыцаг афицеры. Уыдоны зæрдæмæ дæр фæцыд Силæм. Авæрдтой-иу ын сæ хæринагты уæлдæйттæ. Иу бон афицертæ кæртмæ рацыдысты æмæ æнгуз бæласы бын къамæй хъазыдысты. Тæвд уыдис, æмæ сæ иу йæ худ систа, æрæвæрдта йæ фæйнæгæй конд даргъ бандоны кæроныл. Силæм æм фæкомкоммæ. Йæ дæндæгтæй йыл æрхæцыд, уæлгоммæ йæ рафæлдæхта, стæй гоппы йæ сæр ныттыста æмæ йæ фæстаг къæхтыл алæууыд.

Гаппола дуармæ ныхæстæ кодта сыхаг лæппутимæ. Куыдзæн йæ зæрды уыд уыдонмæ ацæуын, фæлæ... Кулдуарыл йæ размæ фæци майор Зиберт Гепнер. Силæм йæ раззаг къæхтæй рахиз хæрдмæ фелвæста, стæй срæйæгау кодта. Майор фæджих. Иуæй йæ маст рафыхт, немыцаг худ Силæмы сæрыл кæй федта, уымæй, иннæмæй та йæ куыдз бафтыдта дисы. Хуыцау хорз, æмæ нæ бамбæрста куыдзы «ау-ау», æндæра карз æфхæрд æнхъæлмæ касти йæ сахуыргæнæгмæ. Къамæй чи хъазыд, уыцы афицертæ, майоры ауынгæйæ, сæ бынæттæй фæгæппытæ ластой. Худы хицаумæ хæстæг бацыд Зиберт:

— Ды ныккодтай куыдзыл дæ худ?! Уый цы амонь?!
— Уæздан майор, æз куыдзы уынгæ дæр нæ фæкодтон. Æнтæф мын уыд æмæ мæ худ систон. Мæнæ йæ бандоны кæроныл æрæвæрдтон...

Уæдмæ Гаппола немыцаджы худ фелвæста Силæмы сæрæй.

— Мæн уæддæр нæ уырны, куыдз йæ сæрыл худ куыд ныккодта?!

— Æз æй... æз æй сахуыр кодтон афтæ... Æз дуармæ уыдтæн, нæ йæ федтон, æндæр афицеры худ... — Рæстытæ кодта Силæмы Гаппола.

— Æмæ куыд скæны йæ сæрыл худ? Гъа-ма, — загъта майор.

— Гаппола йæ къепкæ зæххыл æрæвæрдта:

— Силæм, дæ сæрыл худ ныккæн!

Куыдз бауад худы цурмæ, йæ сæр къепкæйы нытътъыста, стæй йæ фæстаг къæхтыл слæууыд.

Майор æрæмдзæгъд кодта, бафæзмыдтой йæ иннæтæ дæр.

— Цы ма зоны æндæр дæ куыдз?

Гаппола тыргъты бынæй рахаста стыр тæлыг

— Силæм, агæпп кæн тæлыг астауыт.

Куыдз батахт æмæ тæлыг астауыт асæррæтт кодта.

— Силæм, ныр та — кафгæ! — Гаппола йæ дзыхæй тымбыл кафты цагъд кæны, æмдзæгъдгæнгæ акафыд Силæмы разæй. Куыдз йæ фæстæгтыл алæууыд, асирдта лæппуйы фæдыл, йæ раззаг къæхтæ-иу куы иуырдаæм акодта, куы иннæрдæм.

Немыц та йын сæмдзæгъд кодтой. Майор Гапполайы уæхскыл йæ къух æрæвæрдта æмæ загъта:

— Ацы куыдз мæнæн куы раттис, уæд хорз уайд. Мæ кæстæр æфсымæр цирчы кусы. Дрездены æмæ...

— Нæ, нæ!

Зиберт йæ дзыппæй æвзист сахат систа:

— Æз та дын мæнæ ацы сахат лæвар кæнын.

— Нæ мæ хъæуы...

— Уæдæ дæ кæд нæ хъæуы, уæд сахат дæр мæн æмæ куыдз дæр, — йæ мидбылты бахудт майор æмæ афицертаæм фæдзырдта:

— Ацы куыдзы аласут, æз кæм цæрын, уырдаæм.

— Немыцагтæ фæлæбурдтой Силæммæ, цæмæй сыл ма фæхæцыдаид, уый тыххæй йын йæ сæр цинелæй атыхтой. Нырди-аг кодта Гаппола. Ратахт Гапполайы кæуынмæ Доппе, ныххæцыд куыдзыл, фæлæ йæ немыцагтæ асхуыстой.

— Дæхи аххос уыд, лæппу, колхозы цур æй цæмæн сцирк кодтай... — уайдзæф ын кодта Доппе. Стæй дын диссаджы хабар айхъуыст хъæуыл:

— Гадæцци немыцаг афицеры багæрах кодта хъæусоветы рудзынгæй æмæ йæ амардта!

Дыккаг бон Гадæцийы хъæугæронмæ акодтой фехсынмæ. Куыддæр æм ныхъхъавыдысты, афтæ уый æрхмæ йæхи ныппæрста æмæ хъæды стæлфыд. Немыц ма йæ фæсте æхстой, фæлæ сын уый адымдта.

Уыцы хабар Гаппола сæхимæ куы ракодта, уæд Доппе джихæй баззади. Ау, уыцы æрыгон ирон салдат æй сайгæ акодта, Гадæцци æхсæвы алыгъд, зæгъгæ? Æмæ йын Гадæцци æниу йæхæдæг куы загъта, немыц ныл фæуæлахиз уыдысты, дзæгъæлы ма хæцæм сæ ныхмæ, зæгъгæ. Зæронд лæджы сæры алыхуызон хъуыдытæ афтæ сæмхæццæ сты, æмæ нал зыдта, цы зæгъа, уый. Æмæ уæд йæхи байста Гадæцциты сыхмæ. Æмæ йын сыхæгтæ дæр радзырдтой афтæ. Ноджыдæр ма фехъуыста, цыма, дам, Гадæцийы партизантæ сæхимæ бакодтой.

Гадæцийы партизантæ æцæгæй дæр сæ къордамæ бакодтой, фæарфатæ йын кодтой, немыцаг инæлары кæй афæлдæхта, уый тыххæй.

Иу изæр партийы раздæры райкомы дыккаг секретарь Хъазджери — партизанты раздзог — фæдзырдта Гадæццимæ æмæ йын афтæ зæгъы:

— Немыцагты хæцæнгæрзты скълад срæмудзæм. Ды йæм хъуамæ бацæуæнтæ хуыздæр базонай... Цæрджытæй кæуыл æууæндыс, уыдоны дæр афæрстытæ кæн. Æртæ боны дын дæттын æмгъуыд. Демæ дын искæй арвитон?

Гадæцци бирæ фæхъуыды кодта, стæй афтæ зæгъы:

— Ничи мæ хъæуы.

— Гъемæ — хорз, — сразы Хъазджери.

Гадæцци æхсæвы хъæумæ куы ацыди, уæд Хъазджери бардзырд радта, æвæстиатæй сæ бынат куыд аивой, афтæ.

«Рæдийыс, джаууыр уæйгæнæг. Фыццаджыдæр, инæлар фæмард хæсты, уырдыгæй йæ цыппар боны размæ æрбаластой, дыккагæй дын дæхи дæр æхстой хус гилдзытæй, — дзырдта йæхицæн Хъазджери. — Мах дæр хъæды хафæнтæ не стæм, ис нын немыцмæ цæст æмæ хъусдарджытæ!» Стæй йе штабы хицауæн хъуыддаг бамбарын кодта:

— Гадæцийы немыцагтимæ ардæм хъæуы. Хуыцау йæ зонæг, цафон нæм æрбабырсдысты, уый. Сæ размæ дала комы дымæджы бабадæм.

Дыккаг æхсæв бон рухс кæнынмæ куыд хъавыд, афтæ уындæр æрбайхъуыст хъæды кæронæй. Æхсæвы сабырдзинад фехæлдтой автоматты æмæ пулеметты къæр-къæр, гранатты рæмыгъд.

Немыцæгтæ уый æнхъæл кæцæй уыдысты. Фæстæмæ лидзæг фесты сæ мæрдтæ æмæ цæфтимæ. Зиберты маст фыхти:

— Уыцы Гадæцци кæм ис? Ныртæккæ ам куыд уа, афтæ! Æмæ раст уыцы рæстæг кæртмæ бахызт Гадæцци.

Силæм ыл йæхи ныццафта. Лæг фелвæста дамбаца. Райхъуыст æнуд гæрах. Куыдз хъиухъиугæнгæ ахауд. Уатæй рагæпп кодта майор.

— Цы бакуыстай, хайуан!

Майор салдæттæм фездæхт:

— Куыдзы бæттæн райхалут æмæ йæ мæнæ ауыл бакæнут! Уадз. æмæ уый бæсты рæй! — Салдæттæ рæхысы иу кæрон Гадæцийы хъуырыл бафтыдтой æд гуыдыр, иннæ кæрон ставд телæй бабастой тыргъты цæджынздтæй иумæ.

— Ныр æй нæмгæ кæнут, рæйгæ кæн куыдзы бæсты, зæгъгæ,— райхъуыст та майоры тызмæг хъæлæс.

Лæджы надтой къахæй, къухæй. Йæ бон куы нал уыд, уæд æцæгдæр рæйын райдыдта.

Доппе æмæ Гаппола Силæмы мард хъæугæронмæ аластой æмæ йæ уым баныгæдтой. Гадæцци къуыримæ йæхæдæг рæйын райдыдта, майор-иу ын, басабыр у, зæгъгæ, куы загъта, уæддæр. Фæстагмæ йæ сæрибарæй ауагътой. Сæхимæ ссид. Фæлæ уым дæр йæ рæйын нæ ныууагъта.

«Кæд немцыгæтты тæссæй афтæ кæны»,— хъуыды кодтой чидæртæ. Фæлæ знаг тард куы 'рцыд Ирыстонæй, уæддæр-иу искæимæ аныхæстæ кодтаид, стæй та-иу рæйын райдыдта...

Иуахæмы йыл Гаппола куы фембæлд, уæд ыл Силæмы рæйд скодта: «Ау, ау!»— ома «Хайль Гитлер!»

Тæригъæддаг уыд Гадæцци, фæлæ йын ничи тæригъæд кодта. Афтæмæй цард...

ХУС КЪАЛИУ

Дзæбойы хæдзары дуармæ фæйнагæй конд даргъ бандон ис. Уый йæхимæ изæрыгæтты арæх æрбасайы сыхы лæгты Абдынц, аныхæстæ кæнынц. Рæдаудæр чи разыны, уый тагъдæр равдæлон кæны йæ хабæртты æвæрæнтæ. Мæнæ та ныр дæр фæскуыст фæрсæй-фæрстæм рабадтысты Дзабо, Хъанте æмæ Бæппи. Хъанте афтæ бакодта:

— Табу Хуыцауæн, ацы уалдзæг дзæбæх ахаста. Сæрдæй дæр нырма хъæстаг не стæм. О, Астъафырæллах, фарон ацафон цы их æрцыд! Нæ цæхæрадонмæ куы акастæн йæ фæстæ, уæд мæ сæры хилтæ арц слæууыдысты. Дыргъæй, сыфтæрæй зæххыл абадтысты.

— Ёмæ дæуæй афтæ, мах уæд кафгæ кодтам?— Хъантейы ныхас айста Дзабо. — Мах-иу фæткъуытæй кампот акодтам. Ёхсынцъытæй та не 'фсин бедра дæлæ Дадийы чындзытæн ныххаста — æнхъæлцау сты.

— Махæн та не згъæлæггаг дыргътæй не 'фсин замманай сæн скодта. Чысыл туаггомау уыд, фæлæ-иу сæрмæ дзæбæх балæвæрдта...— загъта Бæппи йæ сæрмæ амонгæйæ.— Уæдæ дуканиты нозт туджы аргъ у. Хæдзармæ уазæг дæр сæмбæлы, æмæ уæд...

Хъанте уыцы ныхæстæм йæ хъæлæсы дзаг ныххудти, ноджы ма йæ цыбыр къæхтæ зæххыл æрхойæгау кодта, цыма йын уыдон æххуыс кодтой тынгдæр кæл-кæл кæнынæн.

— Дæ худт мæ зæрдæмæ нæ цæуы,— загъта Бæппи æмæ йæ бур æрфгуыты бынæй хуырхы æнгæс цæстытæ ныдззагъуыл кодта Хъантемæ.

— Дæ кæддæры уазæг мæ зæрдыл æрлæууыд.

— Цавæр уазæг?

— Ау, фехъусын æнхъæл ын нæ уыдтæ?— загъта Хъанте, æмæ райдыдта. — Ардæм районæй куысты фæдыл дæ зонгæ лæг æрæфтыд, Бæппи. Дæуыл мæнæ ам, дуканийы цур, фембæлд. Кæрæдзиуыл бацин кодтат, стæй йын ды загътай, нæхимæ, дам, дæ ахонин, фæлæ, дам, куы фæзивæг кæнай, мыййаг, уалæ, дам, хъæуысæр цæрæм. Уæд дын уый афтæ. «Уæдæ дæ æз мæнæ ацы хæдзармæ хонын». Ёмæ дæ уæхимæ бакодта. Зыдта йæ, кæм цæрыс, уый...

Бæппи йæ бур æрфгуытæ фелхынцъ кодта, былтæ дыууæ гыццыл дуарау кæрæдзийæ фæхицæн сты:

— Дæхицæн зон, Хъанте, дæхицæн! Иу хатт базармæ фæткъуытæ уæймæ куы аластай æмæ, дæ фарсмæ цы лæг лæууыд, уымæ анекдоттæ куы дзырдтат, уый нал хъуыды кæныс? Иу рæстæг дæ къæхты бынмæ 'ркастæ, æмæ дæ фæткъуыты голлаг уым куы нал уыд!..

Хъанте бар-æнæбары йæ мидбылты бахудти, æцæг ацы хатт йæ цыбыр къæхтæ зæххыл нал æрхоста:

— Гъемæ мын Хуыцау хорз ракодта. Сæудæджер кæныны бæсты фæлтау хуым кæндзынæн. Мæ туджы нæй уыцы куыст. Ныр мæ фырттæ рахъомыл сты æмæ мын уыцы уаргъ мæ бæрзæйæ систой. Рагацау та асыччытæ æрцæттæ кодтой, стæй хъæды хафæнтæ. Æндæраз дæс æмæ ссæдз асыччы Мæскуыйы æртæ бонмæ æрбауæй кодтой. Уым, дам, сафран фæткъуы арæх нæй. Æрмæст йæ тæф дæр... стæй донджын сты.

— Дæ хорзæхæй, Хъанте, рагацау уынаффæтæ ма кæн. Уæд

та дæ ныхæстæ Хуыцауы зæрдæмæ нæ фæцыдысты æмæ тых-
джын дымгæ рауагъта ставд ихимæ. — Дзабо йæхиуыл дзуæрттæ
бафтыдта. — Фарон дæр ацафон æрцыд. Уæд ихæн бауромæн
уыди, — Дзабойы ныхас фескъуыдта Хъанте. — Ногиры уæле
ис цалдæр сармадзаны. Арвыл сау мигътæ куы 'рбабырсынц,
уæд сæ уæлæмæ сгæрæхтæ кæнынц, æмæ сæ къуыртт фехæлы.

— Æмæ уæдæ кæм уыдысты?

— Уыдон хъуамæ иудадзыгдæр сæ цæст хæрдмæ дарой,
фæлæ... Дæлæ мæ мадырвад Бада дæр семæ ис. Уырны уæ,
дæ цæугæ-цæуын дæр фынай кæны! Æз ын айфыццаг афтæ зæгъын,
дæ хъуырыл дзæнгæрæг бакæн æмæ дыл йæхи мачи скъуыра.
О, æмæ фарон их куы 'рцыд, уæд, дам, сармадзанты цур уый
баззад: йæ дыууæ æмбалы Ногирмæ чызгæрвыстмæ ныууадыс-
ты. Бадайы хуыссæг æрбырста, уæдæ цы уыдаид. Иу рæстæг
ихы къæртт йæ тенкайыл куы сæмбæлд, уæд ма бæргæ фæгæпп
кодта, фæлæ байрæджы...

— Æмæ уæд сæхи цæхæрадоныл их не 'рцыд? Æви сæм дыргъ
бæлæстæ нæй? — афарста Дзабо.

— Сæхи бæлæстæ дæр нæ аирвæзтысты. Фæлæ хъæуы сæр
иу уадздзаг æнæхъыгдардæй баззад.

— Кæсут. Уыдон Хуыцауæн, зæдтæн сыгъдæгзæрдæйæ ску-
вынц. Сармадзанта-йедтæ та ницы сты. Гъеныр мæнæ Бæппийы
райсæм. Фарон базары Джеуæргуыбамаæ уæныджы сæр балхæд-
та, стæй дзидза, ома кусарт, дам, акодтон, цыма йын Хуыцау
сайын комы! Уый алцыдæр уыны, алцыдæр хъусы. Их кæм не
'рцыд, уый амондджын зæхх у. Уырдыгæй иу-дыууæ талайы
куы 'рхæссин, нæ фæткъуы бæлæстæй цалдæр базæронд æмæ
сæ уыдоны бæсты ныссадзин.

— Æз дæр нæ алтъами бæлæстæй æндæраз цыппар акалдтон.

— Махæн нæ бæлæстæ æрыгон сты, — сæрыстырæй загъта
Бæппи.

— О, дæуæн цы у? Дæ фыд Бестау дын замманай дыргъдон
ныууагъта. Дæхæдæг дзы иу тала нæма ныссагътай. Стæй дæ
уалдзæг кæнæ фæззæг бæлæсты бынты хырхимæ ауайгæ дæр
никуыма федтон. Бестау æцæг дунемæ куы фæцыд, уæдæй
нырма фондз азæй фылдæр рауад, æмæ ныронг уæ бæлæстæ
æхсæст нæма уыдысты.

— Ацы уалдзæг сæм базилинаг уыдтæн, фæлæ... Нæ мæ рав-
дæлди, — йæхи рæстытæ кæныныл схæцыди Бæппи. — Кусгæ
дæр кæнын, кусгæ. Æви уæ ферох, электрик кæй дæн, уый?

— Æз та тренер дæн, — загъта Хъанте, йæ дзыппæй æхситтанæн
фелвасгæйæ. Ныхситт дзы кодта. — Богæлттæ цæттæ кæнын.

Мæнæ Дзабо та пълотникæй кусы хæдзарыдзауматæ аразæн цехы. О, хæдæгай, Дзабо, иу чысыл курдиат мæм ис. Æндæрæбон къæвда куы фемæхст, уæд нæ цæхæрадоны гæркъæраг иу ахстоны фæмидæг, фæлæ фæстæмæ разилын йæ бон нал уыд. Ахстон къуындæг у. Райсомы кæсын, æмæ йæ хъулон къæдзил хуынкъæй æддæмæ зыны. Æз фембæрстон хъуыддаг. Ахстон фехæлдтон. Стырдæр ахстон ын куы уайд. Уæ куысты тæнæг фæйнаджы гæбæзтæ куыннаæ уыдзæн. Иу-цалдæр ма-иу дзы демæ рахæсс.

— Уый дын мæ быгъдуан, Хъанте.

— Диссаг мæм иу хъуыддаг кæсы. Уыцы гæркъæраг, стæй булæмæргътæ, сау цъиутæ боньгон нæ дыргъдоны стæм хатт фенын. Кæм ваййынц, нæ зонын.

Уыцы ныхæстæм хъусгæйæ Бæппи фестад, йæ сины сæртыл æрхæцыд æмæ хъæрæй загъта:

— Уый æмæ дын мæ мæргътæ. Нæ дыргъдонæй сæ тыххæй тæргæйæ дæр нæ асурдзынæ, фæлæ ма суанг иннæ сыхты цъиутæ дæр нæ цæхæрадоны байдзаг ваййынц. Чи зоны, Хъанте, уæ мæргътæ дæр мах бæлæстыл фæбадынц. Айфыццаг нæ дуармæ Сандыримæ ныхæстæ кодтам, æмæ дын ын зилгæ дымгæ йæ нымæтхуд нæ цæхæрадонмæ куы баскъæфид. Бауадыстæм йæ фæдыл. Сандыр курага бæласы цъупмæ фæкомкоммæ æмæ дын афтæ, уæлæ, дам, мæ гугукгæнаг. Æз мæ худын нал баурæдтон, ды ма мын, зæгъын, мæ булæмæргътæ дæр дæхи рахондзынæ. Фæлæ, марадз- зæгъ, кæд састы. Ныццæхгæрмæ, мæн, дам, у. Уалынмæ дын гугукгæнаджы къахæй хурмæ цыдæр куы ферттывид. Уæд дын Сандыр афтæ, уый, дам, æрхуыйæ конд цæг у, æз, дам, ыл æй бакодтон. Афтæ, гъе, мæ сыхæгтæ. Æз æнæмаст, уарзон адæймаг дæн. Мæргътæ дæр зæрдæ зонынц, æмæ... Иу бон ма нæ цæхæрадонмæ бацæут, кæддæра алы бæласыл дæр дыууæ, æртæ маргъы нæ фениккат.

— Æмæ мах дæр Дзабоимæ фыдгæнджытæ куы не стæм. Ахстæттæ сын скодтам. Æз ма сын сæ ахстæттæ ахоргæ дæр скодтон, уадз æмæ рæсугъддæр уой, стæй сæ мидæгæй бумбулитæ дæр ныккодтон, — дзырдта Хъанте бустæхуызæй. — Уæдæ ма сын цы кæнон?..

Уæд та Бæппи йæ синты сæртыл æрхæцыд æмæ, мидбылты бахудгæйæ, мæстæймарæгау загъта:

— Уæдæ мах бæлæстыл ахстæттæ дæр нæй, уæддæр... Райсомæй изæрдалынгтæм сæ зарынай нæ банцайынц. Æз нæ фæткъуы бæлæстæй стырдæры бын зæронд хъæдын сынтæг сæвæрдтон æмæ, мæ зæрдæ æрхæндæг куы ваййы, уæд мæхи ууыл æруадзын æмæ мæргъты зарынмæ фæхъусын.

Исдуг ныхас никæмæйуал схауд, стæй æваст Дзабойы хъæлæс райхъуыст:

— Фæлæуу, фæлæуу, Бæппи, мæргътæ дæ цæхæрадонмæ цæмæн тæхынц æмæ дзы гъæйттæй цæмæн зарынц, уый базыдтон.

— Цæмæн уæд? — йæ лыстæг къубал Дзабойы 'рдæм фæзылда-та Бæппи.

— Ацы уалдзæг дæ бæлæстыл хостæ бапырх кодтай?

Бæппи къуыттыу фæци, цы ма загътаид, уый нал зыдта, стæй йæ тæнæг былтæ базмæлыдысты æмæ се 'хсæнæй ратыффытт кодтой ахæм дзырдтæ:

— Бапырх сыл кодтаин, фæлæ... Куыстæй мæ нæ равдæлд, æрдæбон куы загътон, электрик дæн.

— Гъемæ уæдæ бамбар хъуыдаг. Дæ дыргъдон булæмæргътæй, гæркъæрæгътæй, гугукгæнджытæй уымæн байдзаг, æмæ сын уым бæлæстыл фаг ис зулхътæ, хъæндильтæ æмæ æндæр хилджытæ. Гъемæ хорз куы бафсæдынц, уæд зарын райдайынц.

Бæппи цавддурау фæци.

Уымæй дыууæ къуырийы бæрц рацыдаид, афтæ та иу изæр Дзабо æмæ Хъанте сæ фæллад уагътой бандоныл.

— Цы уа? Бæппи æддæмæ куыннæ зыны? — Хъанте фæрсæджы каст бакодта Дзабомæ.

— Æрдæбон сæ цæхæрадонæй йæ дзурын цыма хъуысти. Сæ сæрдыгон фæткъуытæ цыма тыдтой. Йе 'фсин Фаруз загъд кодта, ды дæр, дам, ма иу хуыцаубон дыргътæ уæймæ алас, æз та, дам, уæд хæдзары куыстытæ акæнин...

Дыууæ лæджы сæ ныхæстæ куыд кодтой, афтæ Фаруз сæ размæ фæдисонæй базгъордта.

— Нæ лæг бæласыл ауыгъд у!

Дыууæ лæджы фæгæппытæ кодтой:

— Йæхи 'рцауыгъта?!

— Не 'рцауыгъта! Фæткъуытæ тыдта, æмæ... Къалиу йæ быны æрсаст! Куы 'рцæйхауди, уæд æй бæласы цæнкуыл цæнгтæй иу йе 'фцæгготæй ацахста!

Лæгтæ сылгоймаджы разæй азгъордтой, æристой Бæппийы. Сæ тарст иучысыл куы 'рцыд, уæд ын Хъанте афтæ:

— Гъеныр ды дæ бæлæстæм куы базылдаис, уыцы хус къалиу куы алыг кодтаис, уæд ыл не слæууыдаис, æмæ... æмæ...

— Раст зæгъыс, Хъанте. Уалдзæг ма мыл дзæбæхæй æрцауæд, æндæр... — Бæппи, йæ быны цы хус къалиу æрсаст, уый зæххæй систа æмæ йæм æдзынæг ныккаст.

ЦЫДÆР ИС, ЦЫДÆР

— О, нæ лæг, фæстаг рæстæг дыл цыдæр æрцыд. Ацафонмæ кæм бафæстиат ваййыс? Кæд æмæ кæд баизæр! Алчи фæскуыст йæ фæллад суагъта; чи æхсæвæр скодта, чи та фынай кæны. Ды та?.. — дзырдта уайдзæфгæнæгау Ладимхан, йæ цардæмбал Мурат хæдзары дуарæй куы бахызт, уæд.

— Рауайы афтæ. Æрмадзы афæстиат ваййын. Сфæлдыстæдон кусæджы хъуыддаг афтæ у. Исты ног хъуыды дæм йæхи 'рбайста — ацахс æй, мауал æй ауадз! Уæддæр ма æз нæхимæ æрбацæуын æмæ мын уый тыххæй бузныг зæгъ. Иннæ нывгæнджытæй чидæртæ се 'рмадзты кустæйæ баззайынц æхсæв дæр.

— Æмæ, æвæццæгæн, уыдон сæхимæ телефонтæй бадзурынц, ахсæв ам баззайдзыстæм, зæгъгæ, фæлæ ды та... æххормаг дæр дын нæ ваййы? Æви дын искай сылыстæг дæ цуры фынг авæры хæрд, нозтимæ?

— Ныуадз-ма де 'лхыскъ ныхæстæ.

— Кæд мæ æнæдзургæ нал уадзыс, уæд дæ цалдæр хатты иу мæ зонгæ адæймаг æнафонты лæугæ федта. Æнхъæлмæ цыма фæкæсыс кæмæдæр...

— Кæмæ фæкæсын уæд æнхъæлмæ?! — фестæлфæгау кодта Мурат тæвд пусийау.

— Уый дæхæдæг зондзынæ...

— Дæ хъал мыл куынæ калис! Цыма йæ нæ зоныс, кæм ныффæстиат ваййын, уый...

Ладимхан фæджих. Уæдмæ та Мурат загъта:

— Мидæмæ мын æрбацæуæн нал ваййы.

Дæлæ сарайы фæбадынц æмæ... Тæккæ æрбацæуæны.

— Чи дзы фæбады?

— Никуы сæ федтай дæхæдæг?

— Æмæ дзы бадæнт! Ды дæ къонамæ æрбацу.

— Уыцы ныхæстæ куыд æнцонай загътай, не 'фсин. Кæрт — рухс бонау. Адæймаджы ауынынц, рауайынц йæ размæ, йæ цонгыл ын фæхæцынц, фынгмæ йæ бахæр-хæр кæнынц. Ардæм куы лыгъдыстæм, уæд мæ цинæн кæрон нал уыд, загътон, расыггæнджытæй фервæзтæн, фæлæ тæдзынæгæй цыхцырæгмæ бахаудтæн. Айфыццаг сын нæ куымдтон, æмæ мын уæртæ Бабег афтæ, мах, дам, сыхагæй амонд нæ фæци, хъуамæ, дам, кæрæдзийæн аргъ кæнæм, адæймаг, дам, мæлæты бирæ куынæ цары. Уыцы ныхæсты фæстæ ма йын «нæ» куыд загътаин?..

— Уæдæмæ дæхи дæр фæнды, æндæр сыл схъæр кæн, карз нозт мын нæ бæззы, мæ зæрдæ дзы фæриссы, зæгъгæ.

— Загътон сын, фәлә...Иу изәр та хамасхортә ацамал кодтой хәрд, нозт. Сидтытә та кәрәдзийы фәдыл ахал сты.

— Ауылты иу зәронд ләг арәх әрбацауы изәрыгәтты. Искәй хәстәг у, әвәццәгән, науәд та ацы хәдзары фатер райста, — дзырдта Бучъи, нурыйы дәндаг йә дзыхмә бадывытт кәнгәйә.

— Әз дәр әй фенын. Изәрәй мидәмә бацауы, фәлә йә райсомәй фәстәмә рацаугә нал фенын,— Бучъийы ныхәстыл афтыдта Мускьетт.

— Кәй кой кәнай — кьәсәрмә! Уәртә та әрбацауы! Фәдзурын әм хъауы, науәд зәгъдзән, цы әнәрхъуыды сты. — Мускьетт зәронд ләджды размә атындзыдта:

— Фарн дәм бадзурәд, нә фыды хай, фәлә... Мах мәнә ам фыдабон кәнәм фәскуыст. Уәдә цы чындауа? Адәймаг мин азы нә цәры. Саккаг нәм кән, кәрәдзи удтә барәвдауәм...

— Бузныг! Әгайтма әгъдауыл хәст стут. Дунә әгъдауәй рәсугъд у әмә йә фәцудын ма бауадзут. Фәлә әз карз нозтмә әмхиц нал дән...

— Дыууә, әртә сыкъайә дын ницы уыздән.

Зәронд ләг әвәндонәй бацыд фынджы уәлхъусмә. Сбадын әй кодтой уәле. Сидтытә ивтой кәрәдзи. Банозтджын сты иууылдәр. Әрмәст ма зәронд ләг ләууыд хъәбәр, хинәй сыл цыди, арахъхы әфсон дон нызта.

Мәнә иууылдәр дзәбәх «фәкъуылых» сты, зәгъгә, афтә зәронд ләг бакуывта:

— Не скәнәг, не сфәлдисәг Хуыцау! Ацы нозты 'гъдау әмә дзәгъәл фынг дәлдзәх фәуәнт!

Әмә дисса! Фынг хәрд әмә нозтимә йә бынатәй фезмәлыд әмә сабыргай бырын райдыдта сарайы иннә кәронмә.

— Мәнә царциатә! Ис Хуыцау, Хуыцау ис!

— Фынг йәхи 'гъдауәй фәцауы! Табу зәдтән! Ма нә фесафәнт!

— Мускьетт фәләбурдта фынгмә, фәлә уый нә ныллаууыд. Уәд ын ләг йә уәлейә фелвәста графин әмә консервы кьопп.

— Мәнән зәхх дәр — фынг,— загъта Мускьетт әмә асфальтыл әрфәгъән, нозт рауагъта.

— Хабар уайтагъд ахәлиу цәрджытыл. Дзырдтой, зәгъгә, дам, цавәрдәр әнәзонгә урсбоцъо зәронд ләг Хуыцаумә скуывта, ацы фынг фәдәлдзәх уәд, зәгъгә, әмә, дам, әцәгәй дәр фынг ләгты цурәй араст.

Уәдәй фәстәмә ләгтәй сарамә әдәрсгә цауын ничиуал уәндыд. Кәйдәр хъустыл әрцыд ахәм хабар дәр, зәгъгә, дам,

уыцы урсбоцъо зæронд лæг уыд нывгæнæг Мурат. Йæ цæсгомыл, дам, баныхæста рихитæ æмæ боцъотæ, Меретæн, дам, загъта, стъолы къæхтыл телтæ бабæтт, сæ кæрæттыл сын хæццзынæ, афтæмай æз куы скувон, о, Хуыцау, ацы фынг ам мауал уæд, зæгъгæ, уæд сыл ды дæхимæ ахæццзынæ.

Иуты бауырныдта уыцы хабар, Хуыцауыл, зæдтыл чи æууæндыд, уыдон та дзырдтой: «Цыдæр ис, цыдæр...»

МАДЫ ЗÆРДÆ

Ныр дыккаг къуыри Уæлацгæты кæртæй змæлæг нæ зыны. Амæйразмæ дæр дзы цастæ змæлд уыд, фæлæ уæддæр... Ус иунæгæй цæры ныр фондз азы бæрц. Фæстаг рæстæг æй цухал уадзы зæрдæниз. Айрох æй кæны, стæй та йæм фæзыны.

Уæлацгæ уыд колхозы раззагдæр хъугдуджытæй. Йæ хъаруйæн ныккæнæн нæ уыдис уæд, фæлæ ныр...

Дохтыр æй никуы бафарста, йæ зæрдæ цæмæн риссы, уымæй. Стæй йын йæхæдæг дæр никуы ницы загъта.

Иунæг хъæбул ис Уæлацгæйæн арвæй зæхмæ — йæ фырт Габи. Бакаст медицинон институт æмæ кусынмæ ацыд Душанбæмæ. Габийæн Ирыстоны дæр баззайæн уыдис, йæ мад иунæг кæй у, уымæ гæсгæ, фæлæ йæхи нæ бафæндыд: бæстæтæ, дам-фенон, стæй, дам, ма ардæм хъæуы.

Хуыссы Уæлацгæ. Уаты корвалолы тæфæй бацæуæн нæй. Ус бон дыууæ хатты байгом кæны дуар, рудзгуытæ, фæлæ уый атæрын ничердæм комы.

Иуафон тыргътæй æрбайхъуыст карчы хъуыдатт. Ус бадис кодта, уый цымæ кæй карк у, зæгъгæ. Йæхимæ маргъы мыггагæй ницыуал ис.

Уаты дуар сабыргай байгом, æмæ мидæмæ æрбахызт сыхаг ус Хадизæт.

— Цæхæраджын дын акодтон, Уæлацгæ. Цалынмæ хъарм у, уæдмæ-ма дзы ахæр,— загъта ус æмæ тæбæгъ æрæвардта бандоныл рынчыны цур.

Уæлацгæ батыхсæгау кодта. Рацæйбадти хуыссæны, фæлæ йæ йæ зæрдæ фæцагайдта æмæ уæд йæхи фæстæмæ æруагъта.

— О ма сых, уæ лæггæдтæ уын цæмæй бафиддзынæн? Дибæ та мын знон нартхоры кæрдзын æмæ мисын æрбадавта. Зæрдæ ницы агуры, фæлæ уæддæр тыххæрд бакодтон.

— Гъемæ-ма ацы цæхæраджынмæ дæр бавнал.

— Ныртæккæ ма бон нæ бауыдзæн. Кæд фæстæдæр...

— Тыхсгæ ма кæн. Фæсарæн та уыдзынæ. Нæ лæг хохы уыд

хос кәрдынмә. Раст хъæбысы дзаг æрхаста битъынатæ. Диссиджы хорз сæ хонынц зæрдæйæн. Æрбадавдзынæн дын дзы.

— Бузныг... Мæ цинай — æнæ хай, мæ мæтæй — хайджын.

— О, уæдæ ма сыхаг цæмæн ваййы. Суанг ма дыл нæ карк дæр куы тыхсы, — загъта Хадизæт, йæ мидбылты бахудгæйæ.

— Фæлæуу-ма, фæлæуу, — рабадæгау кодта Уæлацгæ, — ныр цалдæр боны нæ тыргътæй карчы хъуыдатт æрбайхъуысы.

— Уæртæ уæ тыргъы фаллаг кæрон æфтауы къуымбилты. Ныккастæн, æмæ дын дзы фондз айчы. Афыцдзынæ-иу дзы дæхицæн. Айк адæймагыл хъару æфтауы.

— Ахæсс сæ дæ сывæллæттæн.

— Нæ, нæ! Карк сæ дæуæн æрæфтыдта, — загъта Хадизæт æмæ фæцæуæг.

Хус рæстæг дæргъæтин ахаста, æмæ Уæлацгæ фæсæрæндæр. Сæ сыхæгты лæппу Болатæн Габимæ писмо ныффыссын кодта. Фæлæ дзы дзуапп нæй. «Кæд ыл, мыййаг, нæ сæмбæлд», — хъуыды кодта. Хæлæггаг уыдысты иннæты цот. Уый дын æмæ Уæлгъайы фырт Уырысхан. Уый дæр кæмдæр кусы, фæлæ сæхимæ арæх сæрвиты хабар, уæлфынмæ дæр ссæуы, зымæгмæ йæ мадæн æрцæттæ кæны суг, ссад, фосæн — хос. Йæхимæ дæр æй кодта цæрынмæ, фæлæ мады нæ бафæндыд, æз, дам, ам сахуыр дæн æмæ, дам, мæ мæ сыхæй мæ къах никæдæм хæссы.

Иубон та постхæссæг уæззау хуын балæвардта Уæлгъатæм. Сыхы устытæ бадтысты дуармæ бæлæсты бын аууоны. Уæлгъа сæ цуры байгом кодта асыкк. Ныййарджытæн дзы уыд сæ фæлыст къахæйсæрмæ. Уæлацгæ сæхимæ куы 'рбацыд, уæд Габийы къам къулæй æриста æмæ йæм дзуры:

— О, мæ комы-комдзæгтæй дæ куы схъомыл кодтон, мæ хъæбул! Куыд мæ ферох кодтай уæд? Ницы дæ агурын. Иу фыстæг мæм уæддæр сæрвит!.. Мæ цæссыгтæй мæхи ныхсын, бацауазын сæ мæ бон нал ваййы. Хадизæты карк дæр ма мын æйчытæ куы æрæфтауы, æмæ мæ уый хоры нæмыг дæр куы нæ зоны. О, гормон, уал азы дæ хæдзар куыд никуы бабæрæг кодтай? — Къамыл йæ цæссыгтæй цалдæр æртахи æрхауд. Ус сæ йæ раздарæны кæронæй асæрфта, стæй хуызист фæстæмæ къулыл сауыгъта.

Дыккаг бон райсомæй раджы ус йæ æддæмæйæйсæн уæлæдарæс йæ уæлæ скодта æмæ автобусмæ араст. Бирæ æнхъæлмæ кæсын æй нæ бахъуыд.

Уæлацгæ горæты комкоммæ йæ мадырвадæлтæм бацыд. Земфирайы хæдзары куы баййæфта, уæд хуымæтæджы цин бакодта.

— Мæнæн та ма мæ зæрды дæумæ цæуын уыд. Каникултæ

цалынмæ нæ фесты, уæдмæ йæ, зæгъын, куы абæрæг кæнин,— фæцырд Земфирæ, усы йæ хъæбысы æрбакæнгæйæ.— Цæй, куыд дæ? Мамæ мын дзырдта, йæ сæрæн, дам, ничердæмуал кæны.

— Уæ хурæй бафсæдæд. Зымæджы мæм дыууæ хатты уыди рынчынфæрсæг. Æмæ ныр йæхæдæг кæм ис?

— Хъæрмæдонмæ ацыд. Уый та йæ зæнгтæ хъыгдарынц. Папæ та куысты ис. Сбад-ма, æз дæ истæмæйты хорз фенон. Цы хæринаг дæ зæрдæ зæгъы?

— Ницы. Стæй нырма æрдæбон скодтон аходæн. Автобус сахат дæр нæ бафæстиат фæндагыл...— загъта ус æмæ диваны кæроныл йæхи æруагъта.

— Знон дуканийы цалдæр пластинкæйы балхæдтон æмæ ныр уыдонмæ хъуыстон. Мемæ сæ аласдзынæн Ашхабадмæ...

Земфирæ усы фарсмæ диваныл æрбадтис.

— Фарон дын дæ ныстуан сæххæст кодтон. Цы адрес нын радтай, уымæ гæстæ йæ ссардтон. Къæсæрæй куы бахызтæн, уæд æм кæсынтыл фæдæн. Габимæ йæхи хуызæнæй ницыуал ис. Фæйнардæм фæцыд, ноджы ма бæзджын сау рихитæ рауагъта. Цы хур, цы къæвда, дам, дæ æрбахаста. Æмæ йын æз дæр радзырдтон, ам, зæгъын, ахуыр кæнын институты. Дæ ныййарæг мады цæмæн ферох кодтай, зæгъгæ, йын куы загътон, уæд йæхи рæстытæ кæныныл схæцыд, цæуинаг, дам, вæййын æмæ та, дам, баззайын, куы цы рауайы, куы цы...

— Кæд йæ фадæттæ цыбыр сты æмæ зивæг кæны афтид армæй,— загъта Уæлацгæ.

— Тынг хорз цæры. Йе 'ртæ уаты дæр дзаумайæ — се 'дзаг. Йæ ус дæр дзæвгар æхца исы.

— Ус ракуырдат?

— О. Лæппу дæр ма сын ис. Дыууæ азы йыл цæуы.

— Æй тæхуды, ныр уый дæ хъæбысы ма фелвас, ма йыл ацинтæ кæн!

— Бæгуы диссаг нæ дæ!— йæхи нал баурæдта Земфирæ.— Иуыл фæцинтæ кодтай, æмæ доны къусы сæфт фæкодтой, ныр та... Уый æндæр искæй фырт куы уайд, уæд ыл бахъаст кæнид, æмæ йын йæ мыздæй алы мæй дæр уромиккой...

— Уый та куыд! Цытæ дзурыс?!

Уæлацгæ уаты къуымтыл йæ цæст ахаста, исчи йæ куы фехъуса, уымæй цыма тарст, уыйау. Æмæ Земфирæмæ хæстæгдæр бабадт:— Мæнæ мемæ дыууиссæдз туманы рахастон. Мæ уæныг ауæй кодтон...— ус йæ ронæй систа æхцатæ урс хæцъилы тыхтæй,— адон ахæсдзынæ æмæ мын дзы бал-

хæндзынæ дзауматæ, стæй сæ сæрвитдзынæ дыууæ асыччы. Иу — раздæр, иннæ та — фæстæдæр: иу-дыууæ мæйы куы рацæуа, уæд —

— Нæ дæ æмбарын. Цæмæй тæрсыс? Исты давæггаг æхцатæ сты? — Земфирæ дисгæнтæ бакаст усы фæлмæст цæстытæм.

— Давæггаг не сты, фæлæ... Ды бакæндзынæ афтæ: хуынтæ сæрвитдзынæ нæ лæппуйы номæй, цыма сæ уый сæрвыста, афтæ. Нæ зонын, нæ, мæ фырт афтæ стырзæрдæ куыд æгъдауæй сси, уый. Æвæццæгæн æй хорз не схъомыл кодтон. Нæ лæг мæм хæсты быдырæй афтæ фыста: «Мæ зынаргъ Уæлацгæ! Зонын, зын дын у, уый. Хæдзар дæ бæрны баззад, фæлæ дын æппæтæй тынгдæр фæдзæхсын иу хъуыддаг: уыцы лæппумæ дæ цæст æдзынæг дар. Ахуыр æй кæн адæймаджы хуызæн миниуджытыл». Æмæ ныр кæсыс?

— О, Уæлацгæ, дæхи ма 'фхæр. Афтæмæй зæрдæниз тыхджындæр кæны. Уæдæмæ цы, уый зоныс? Мæнæ-ма ам цæр, махмæ. Хуыздæр дын уыдзæн. Дæ мадырвадæлтæ дын исчи не сты. Науæд уым, уæхимæ хæдзары иунæг вæййыс, æмæ алыхуызон æнкъард хъуыдытæ дæ сæры сæмбырд вæййынц. Мамаæ хъæлдзæг у æмæ дæ дæхимæ хъусын нæ уадздзæн.

— Æмæ уæд мæ хæдзар та? Науæд мæ фосы муртæ. Чи сæм кæсдзæн? Гал ма дзæгъæлы схастон. Чындзæхсæвы, зæгъын æй аргæвддзыстæм. Ныр кæд лæппу бахъуыддаг кодта, уæд ма... Уæвгæ... Кæд чындзимæ ссæуа, уæд бахъæудзæн. Æрæджиауы чындзæхсæв дæр сфидаудзæни. Стæй гыццыл лæппуйæн дæр скувдзыстæм. Йæ ном куыд хуыйны?

— Хазиф, æнхъæлдæн. О, о, Хазиф. Уырдыгон ном.

— Кæс-ма, куыnnæ дæ афарстон, чындз та кæцон у?

— Таджикаг. Йæ ном мæ æрбайрох. Уый дæр Габийы хуызæн у, æвæццæгæн, æндæр ын зæгъид: «Дæ мады бабæрæг кæн». Æниу иумæ цæуылнæ ссæуынц? Лæппуйы дæр семæ ракæнæнт. Фæлæуæнт, æз сæм ныццауон, нæ мæ аирвæздзысты.

Уæлацгæ цыдæр зæгъынмæ хъавыд, фæлæ йæхи фæурæдта, стæй æрæджиау афтæ:

— Габимæ мæ зæрдæ æхсайы. Нæхимæ ма куы уыди, уæд-иу рæстæггай йæ игæр срысти. Цæхджынтæ йын нæ бæззыдысты. Уагъылытæ йын куы арвитин фæззæджы.

Чызг та усмæ цыдæр æнахуыр каст бакодта.

— Æмбарын дæ. Мæ ныхæстæ дæ зæрдæмæ нæ фæцыдысты, — загъта ус æмæ сыстади.

— Ахсæв ам лæууыдаис.

— Бузныг, мæ къона. Хæдзар дзæгъæл у. Сыхæгтæй дæр никæмæн ницы загътон...

— Фæлæуу-ма, уæд та... Афтидæй дæ нæ ауадздзынæн, — загъта чызг æмæ иннæ уатмæ бауад. Уайтагъд фæстæмæ фездæхти: рахаста тар кæлмæрзæн, цъындатæ æмæ духийы авг. — Адон дæуæн æлхæд уыдысты. Æз дын сæ хъуамæ аластайн мемæ хъæумæ, фæлæ ныр дæхæдæг ам дæ, æмæ...

Земфирæ лæварртæ батыхта газеты æмæ сæ Уæлацгæйы дæларм бакодта.

— О-о, ницы мæ хъуыди. Мæхæдæг уæм афтидæй куы схæццæ дæн. Цæй, ныр æз цæуон, — Уæлацгæ дуары 'рдæм сарæзта йе 'ргом, стæй æваст фæлæууыд æмæ афтæ: — Мæ къона, уыцы сывæллонны къам дæр-ма-иу рарвит. Хъусыс, ма дæ-иу ферох уæд!

— Хорз, — йæ сæр разыйы тылд бакодта Земфирæ æмæ ахыт Уæлацгæйы фæдыл.

Рацыдаид мæйы бæрц. Алчи йæ фæззыгон куыстытæ кодта. Уæлацгæ дæр бафснайдта йæ цæхæрадон, фæкастысты йæм сыхæгтæ. Иубон сæ кærты хъæдур дымгæмæ куыд дардта, афтæ йæм быруйы сæрæй Хадизæт бахъæр кодта:

— Дæ хæрзæггурæггаг мæн, Уæлацгæ! Габи дын хуын сæрвыста!

Кæд æй зыдта, рæхджы асыкк кæй райсдзæн, уый, уæддæр хæрдмæ фæхауд. Йæ цæсгомыл цыдæр фæлм азгъордта, исдуг аджих, æрфгуытæ фелхынцъ сты: «О Хуыцау, цы ми бакодтон? Мæхи дарын куы нæ базонон, уæд... Мыггагмæ мыл худинаджы ном сбаддзæн».

Мидбылты тыххудт бакодта Кæлимæтмæ, хæдзармæ фæраст. Уайтагъд фæстæмæ фæзылди. Хадизæтæн радта æртæ сомы. — Адонæй-иу дæ чызгæн къафеттæ алхæн.

Уæдмæ постхæссæг Анетæ дæр æрхæццæ. Сыхыл хабар айхъуыст, базмæлыдысты.

— Цом-ма Уæлацгæмæ! Габи йын хуын сæрвыста!

Хæдзар адæмæй айдзаг. Асыккæй дзаумæттæ куы систой, уæд сæм кæсынтыл фесты...

Уæлацгæ талынг уаты бадти æмæ кæуыс ма — нал.

Мæйы фæстæ та постхæссæг Уæлацгæмæ бахаста хуыны гæххæтт.

— Уый дын, гъе!

— Уæдæ мад уæлдай кæмæ ис!

— Æвæццæгæн, ныронг тынг æнæвдæлон уыдис, æмæ... Рауайы афтæ.

— Чи зоны, раздæр йæ къух нæ амыдта!..

Цыдис рæстæг. Фæззыгон бонтæ семæ хастой мигъ. Зæххыл-

иу пѣззыйау ныббадти æмæ-иу стыр сихормæ нæ сыстад. Уæлацгæ та фæлæмгъдæр. Нал ын фаг кодта улæфт. Буар рæсийын райдыдта.

— Куыд кæсын, афтæмæй мæ хъуыддаг хорз нал у. Мæ фырты ма уынгæ уæддæр куы фæкодтаин. Тел æм раттын хъæуы...

Уазал уддзæф Памиры хæхтæй лæгæрста дæлвæзтæм, фæлæиу хуры тынтимæ тохы уайтагъд йæ хъару асаст. Хуыцаубон уыдис, æмæ чи цæугæдоны быллæ тагъд кодта, чи та — Дæргъæццон цадтæм: афтæ хуыдтой, горæты кæрон цы дыууæ цады уыдис, уыдоны. Габи дæр сабаты базылди йæ «жигули»-мæ, нывæрдта дзы алы хæлц, фæлæ... Цæмæндæр æхсæвы йæ уагыл нæ уыди. Хуыссæны фæрафт-бафт кодта. Æрмæстдæр бонырæм арæдзæ-мæдзæ кодта. Райсомы уæддæр йæ уæнгтæ уыдысты уæззау. Аходæнмæ дæр нал фæлæууыд, афтæмæй кæртмæ ахызти. Йæ сыхæгтæ Хамид æмæ Турсун бæласы бын аууоны хъазыдысты доминойæ. Габи сын райсом хорз загъта. Уыдон дæр ын арфæ ракодтой. Сæ фарсмæ даргъ бандоныл Габи йæхи æруадзынмæ куыд хъавыд, афтæ йæ уæлхъус алæууыд æрыгон сылгоймаг. Уый уыди постхæссæг. Систа йе стыр хызынæй цалдæр телеграммæйы. Иу дзы фæхицæн кодта иннæтæй æмæ йæ радта Габимæ. «Евæццæгæн, мæ усы хойæ у. Æрбауаинаг нæм уыди сæрды каникулты», — ахъуыды кодта Габи. Йæ цæст ахаста телеграммæйыл æмæ цавддурау фæци. Йæ сыхæгтæ йæм сагъæсхуызæй кастысты. Уымæн йæ цæссыгтæ уадултыл куы фæуырдыг кодтой, уæд фестæдысты:

— Æвзæр хабар?! Кæцæй?

Габийы тæнæг былтæ сæ тæпп-тæппæй чысыл фенцадысты, уынгæг хъæлæсæй сфæрæзта:

— Мæ мад фæзиан! Иунæг уый мын уыди арвæй зæххы 'хсæн. Авгау мын æрхауынæй тарсти! Цалдæр азы йæ нæ федтон! Загътон-иу, ацы аз ацæудзынæн нæхимæ, иннæ аз ацæудзынæн æмæ та-иу баззадтæн. Федтаид йæ чындзы, сывæллæтты. Сæ фенынмæ куыд тынг бæллыди!.. Ныр мæн цы рахуындæ уа?! Æз ничи дæн, ничи!.. Ничи æмæ ницы...

САУ ХЪУРРОЙТИ РÆНГЪÆ

МЕГЪГУН АРВ

Мегъгун арв — губур,
Ниббунмæ 'й нигулæнмæ.
Лæдæрсуй нæ тугур,
Нæ цæуй хор уæлæмæ.

Мора ламæ 'й зæнхæ,
Æзмæнтæн санс — лæкъæрдæ.
Мæ мастбæл мин цæнхæ
Рæгæнуй бонигъæдæ.

Гъолон ма йæй будур,
Фæййазоз æй мæнæуæ.
Дон нийвазта æ мур
Къæдзтæ-мæдзтæй дæлæмæ.

Адæргæй ма, мæгур,
Аздодуй æ салд къохæй
Цæуæг зумæг æ хъур, —
Æнæбонæй нимбохуй.

Царди уæрхæ, дæргъæ
Сост уодтæй игъæндæн æй.
Сау хъурройти рæнгъæ
Гъæр кæнуй æ бæндаæнæй.

Сау хъурройти рæнгъæ
Гъæр кæнуй æ бæндаæнæй.
Сау хъурройти рæнгъæ...
Сау хъурройти...

АЕНКЪАРД БАЕРАГБАЕНТТАЕ

Агъаз нин кәнаәнтә Фацбадәнтә,
Хуәздәер кувд Дигори ку нәййес.
Нә кәнун дәу хәццә бәрәгбәнттә,
Кәрәдземәән уогәй зәрди нез.

Аез, фәлтау, фәццәудзәән дәу фудәәнән
(Ку исеу дән дәу хәццә, уәд цох
Кәмәй радән) — мә уорссаер фидәмә;
Мади циртбәл байвәрдзәән мә кьох...

Нә ковун дә кьохәй конд кьеретә,
Аелгистәй еци кувд фуддәер әй.
Аййевәән уәхецәән иссеретә, —
Уәгьдә мә искаәнтә уә гьәрәй.

Нә мин ес хуссәнбәл ниббәдтәнтә,
Бахуәрдзәән ме 'стгугә уәд бастәй.
Нә кәнун дәу хәццә бәрәгбәнттә,
Сугьдәг уарзт не 'стәфун нә астаәу...

ИРОНХ РОНГ

Хонх рауй еугур хәлеу, —
Рагфиддәл рабадуй.
Бәгъәнсар кьәдзәхи реу
Аердеуагәй фадуй.

Аердәгуали фәдонәән
Аризадтәән бунбәл.
Аедзәллаг; әнәбонәй
Тох кәнун цәрунбәл.

Мә бунәй фур егъау рун—
Цъәх цъимарай денгиз.
Ке фәндуй ә цагъар ун,
Уой хезуй ибилис.

Ай фуд дон сәрәй есгә,
Ахедуй ә бунәй.
Ниуазәән зәрдәресгәй,
Аербауәән мәрдвунәй.

Уæхæн æй минанзон фун —
Иронх ронгбæл «бадун».
Ленк кæнун нæбал зонун,—
Ма цолахъæй хаун.

И уолæн кади ронгæн
Æ фарни сæр калуй.
Фиддæйлон кувд феронх дæн,
Рагæлстон æй билæй.

Нет адтæй тухгин уодтæн
Ас — Дигори бæсти:
«Æвæстаг хуæздæр уодзæй
Фудвæстаги бæсти!»

Фал бунтон нæ рамардта
Нæ адæми Хуцау.
Æвзардзæн гъезæмæрттæ
Ходуйнаги фæлтау.

Ратардзæн и цъæх мастæй
Кеугæ цолахъ туххæй.
Æрлæудзæн зæнхи астæу
Хъæбæр фæдар къахæй...

ÆРЦУДÆЙ МÆМÆ НИВÆ

Æрцудæй мæмæ нивæ,
Айзæри æрцудæй.
Мæ сæрбæл хауй сифæ
Гъар дунги ардудæй.

Дæ цæсгон кæнуй батæ
Сатæги мæйи рохс.
Некæд адтæй уод атæ
Бауæри фур кæдзоc.

Нæ басоми уæд нигæд,—
Не 'мбæлуй къох есун.
Фæззигон фæурæ нин уæд
Фæлтауги æвдесæн.

Нæ сауæр сур-сур кæнуй
Адаги уадусмæй.
Дæ бауæр зир-зир кæнуй, —
А таги мах усмæ' й.

Арв уинис, æз ба зæнхæ,
Не 'уæнгтæ — иуæнгмæрд.
Арв æз дæн, ду ба — зæнхæ,
Нæ уарзт ба — нæуæг цард...

УÆЛМÆРДТИ

Сæлфунаг
Бæрзи сифтæр æхснуй
Зир-зиргæнгæ, —
Лæжъун дон си тадзуй зæнхи уæнгæ...
Фæррохсаг уо, Мадæ, —
Дæубæл æй ма гъарæнгæ.
Æй мæ рос цирти дорбæл нерæнгæ.

Лæги зунд ниттар уй,
Лæги зæрдæ нийнод уй, —
Цæстисугтæй, цума, æригъал дæ.
Дæ хузæ мæ маруй, —
Цъæх дорбæл исцæрдуод уй, —
Батогхуз уй, сдзоруй: «Кæми адтаан?»

Ниууасуй сау халон,
Рабизирт ун, рарвонг ун,
Нæ, асæги уæддæр нæ «рахъал» дæн!
Бонæй-бонмæ хауй
Фулдæр хай мæ амондæй,
Арфдæр мæмæ гъаруй, — ке нæбал дæ...

Дæ бæдæлттæ — хæлеу,
Хъурройтау цазæ бони
«Дзæгъæлæй» кæрæдземæ неунцæ.
Сæ фидæ дæр цæрт — еу,
Нæбал зонуй æнцойнæ,
Дæ уæлмæрд ма бийнонтæ сеу унцæ.

Цæстисуг
Мæ рист зæрдæ æхснуй
Зир-зиргæнгæ,
Ист нæма 'нцæ, нерæн, уоди саутæ.
Фæррохсаг уо, Мадæ, —
Дæубæл æй мæ гъарæнгæ,
Дæ хузæбæл мæ рохс ку ниссалдæй...

ХЪАЗИ СЕС ЗЕЛГÆ ДУНГИ

Адæймаг ций а царди? —
Хъази сес зелгæ дунги!
Фудгингæнгæ неке 'й мæгур дзиллæй!
Нæй æ нивæ æ бари,
Уой йи хъуæци, йи руги
Кумæ хæссуй, цума, æ хъибиллæ?

Ци бауодзæй идарди?
Куд уодзæнæй гъæунги,
Ку ниссæтта, миййаг, цалхи зилдæй?
Ку гъæрза ехи уарди,
Ку нæта къели буни,
Æ бауæр ку реса куйти хилтæй?

Йи сор пакъу — цъæх арти,
Тæхæг пакъу — фуддунги,
Седзæр пакъу хауй хонхи билæй.
Хъази сестæ арф цади
Рæуæг накæ кæнунцæ.
Дзæгъæл пакъу билæмæ ку 'схилдæй.

Сæнтуорс пакъутæ уади
Пæр-пæргæнгæ тæхунцæ,
Расæуагъта берæгъ æнæуилдæй.
Систæсæртæн сæ базти
Хъæбæр арæх фæуунцæ, —
Расихаудтæй берæ базуртилдæй...

Кæми нæ 'нцæ 'нæбари
Ци нæ ба си мурхунцæ, —
Фудгингæнгæ некей мæгур дзиллæй.
Нæ зæнхæн æ уæлцъари
Хъази сестæ пурх æнцæ, —
Зæнхи къоре кинау ку низзилдæй...

ДЗУАПП

Бæргæ зонун цийнæ кæнун,
Бæргæ хуарз æй ходун дæр.
Фал мæхебæл хийнæй цæун,
Æнæбундор ку уа гъæр...

Бæргæ нæ уарзун æноси
«Нивæ нæййес» — гъæр кæнун.
Фал, игъоси, — мæ фалдзоси
Мæгур адæм æстæфун...

Нæ цæфсуй мæбæл мæ хуæрдæ
Уони мæтæй гæлæхха,
Уотæ конд æй мæ тæнзæрдæ, —
Ци ин ракæнон, магъа...

САЙТАН СИЛÆ

Кæми дæ, кæ, сайтан силæ, æдта?!
Каркау дардта сурхфаза дæ гоцъа.
Фæскаути дæу хъуритæ ка кодта,
Уомæ кодта фæсæвæд, уæд, соцъа.

Лæууис нур ба фæснади, цума, уæр...
Æмпулд, æуурст, æнхъиртгæ — дæ бауæр,
Фæцæй ниуæзт, æвæдзи, дæ сауæр,
Фал ци рæсугъд дæ, дзæгъæйлаг, уæддæр.

ÆРТÆ ÆМДЗÆВГИ

I

Ку'й зонисæ, — ме 'фсарм фесафтон, уой!
Дæ цори ку ниссурх ун æнæсунæй.
Рохс сæнтти, дæ фæсаууон ба, уæууæй,
Куд бандеун?! Куд сцох ун мæ тæрсунæй?!
Цæй адгин батæ дин фæккæнун, цæй?!

Фал мæ хуæдбарæ кæнæ дæхе фуд, —
Де 'рвон исконд ниндафта мæн катайи,
Кæд ма ду дæр зæрди 'ууæнкæ нæ сайи, —
Амонди фес нæ фестдзæй нин рæдуд.
Нæннæ, барæн, майфæккæнæн цæстуд!

Каэддæр æнгæлдтон — зунд æй хузгæнæг,
Мæхе сайдтон, — Изæд æз æримиссæн...
Фал ка нæ уа уæлæрвтæмæ хæстæг, —
Уæхæн сорæт хуарæнтæй куд ниффинсæй?
Æви, миййаг, нур дæр нæ дæ æцæг?

Æмсар нæййес æрдзи скондæн — дæуæн,
Сауæнгæ, æхе медæг дæр æрдзæн...

II

Мæхе уинун дæ цæстити æфсарми:
Куд неци дæн, — æвгъау мин æй сæ гъæри,
Ма мæ ду дæр берæ уоми нæ дари, —
Ме 'нгастæй æвеппайди æрбатар уи.

Нихи саубæл, уæд не ссиррдтайнæ дæу,
Мæ рохс фунтæ нæ тахтайонцæ арви,
Мæ уарзт нигæд адтай дæ реуи арфи, —
Тæрегъæдгун фæцайдæ уæд Хуцау...

III

Ци мин кæнуй дæ коми тулфæ, уауу?!
Ку саразта мæнæй е гъазæнгъолæ!
Нинтъохуй мæ хæрдмæ æма изолмæ,
Дæ къæхти бунмæ æрхаун сифау.

Дæуæн ба ций? — Уорсбазур ахъузау
Райсæфис ма фæззини æрдæгсонтæй:
Фелваси мæн — рæуæг сифи — бæрзондмæ,
Фæрстæбæл мæ рæхуайи хъазмузау.

— Зуймон бурдæн! Ратонæ мæ фæлтау
Еци адгин-ресагæ коми тулфæй,
Цæмæй ссæуа уарзти дунст уоди хурфæй,
Æма æруон скъуд хъазмузау æллау....

Арвбæл гъолон мегътæ
Рæхцунцæ æнцад.
Тæлмитæ — сæ тегътæ,
Æрфæнбæл сæ бадт.

Стъалутæ — дзæрнатæ
Сорунцæ уарун.
Кæнунцæ гъар батæ
Рохситæ тарæн.

Будуртæ, цъæх гъæдтæ
Тар мигътæй — идзаг.
Сæ сæрмæ дор-хуæнхтæ
Хуссунцæ хиццаг.

Мегътæй ци нæ хузтæ
Фæстæфуй бæлццон:
Идзулдтæ, мургъузтæ,
Ку — сирд, ку — халон.

Изаæдтæ, æвдеутæ
Кæнунцæ пæс-пæс.
Уасунцæ фуд цъеутæ,
Тæссаг сæ гъæлæс!

Арвбæл гъолон мегътæн
Мæйрокси 'й сæ хатт.
Уæлгъæдтæ, уæлтегътæ
Дарунцæ сæ над...

ГӘЛУАТЫ АКИМ: 80 АЗЫ

ХУДÆГ ÆМÆ ДУДÆГ

ХЫЛЫ ХОС

Д удæджы ус дохтырмæ бацыд.
 — Нæ лæг хъаугъагæнаг у, æмæ мын исты хос бацамон.
 — Уымæй æнцондæр ницы ис, — райдыдта дохтыр.
 — Ау? — фæджих и ус.
 — Куыддæр загъд кæнын райдаиа, афтæ дæ дзых донæй байдзаг кæн.
 — Æмæ уый мæ мойæн цы 'ххуыс фæуыдзæн? — дохтыры ныхас фæлыг кодта ус.
 — Бафæлвар, цалынмæ йæ хуæлæбайæ банцайа, уæдмæ дæ дон ма акал æмæ мæ хосы тых банкъардзынæ, — загъта дохтыр.
 Ус афтæ кæнын райдыдта, æмæ йæ лæг загъд-замана нал кодта, хыл кæнын-иу куы райдыдта, уæд æм фæстæмæ дзурæг нæ уыд æмæ-иу уайтагъд ныхъхъус.

СÆФТ ПАДДЗАХ

Худæджы фырттæй иу уæдæгонд рауад. 1914 азы Германимæ хæст куы райдыдта, уæд æм гæххæтт æрбахастой æмæ йын афтæ зæгъыныц.
 — Дæ фыртмæ дын сидыныц.
 — Чи? — афарста Худæг.
 — Паддзах Микъала йæм сиды æфсадмæ. — бамбарын кодта æрвыст лæг.
 — Æмæ дзы цы кæны уатæры? — бафарста та Худæг.
 — Германимæ хæст райдыдта, æмæ йыл цæмæй фæуæлахиз уа, уый тыххæй сиды дæ фыртмæ, — загъта ногæй бæрнон лæг.
 — Æллæх, куыд бабын ис Микъала, — бардиаг кодта Худæг, — мæ ницæййаг фырты æххуысмæ чи æрхаудта, уымæн æнæсæфгæ нал ис.

ХЫНДЖЫЛÆГГАГ

Дудæг изæры фырнозт фæкодта æмæ дыккаг бон æмбис-бонмæ нал æрыхтал. Куы райхъал, уæд сахатмæ бакаст.

— Ётт, ма хæсгæ мæрдтæ, гъе, куыстмæ байрæджы кодтон,— фæсонтау, йæ дарæс йæ уæлæ акодта æмæ дæндæгты поликлиникæйы смидæг.

— Алæ-ма, кæцы дзы риссы,— Дудæджы дæндæгтæ сгаргæйæ загъта дохтыр.

— Мæнæ бынæй æртыккаг,— йе 'нгуылдзтæй ацамыдта Дудæг.

— Ёмæ куы ницыхуызон у,— бадис кодта дохтыр, дæндаг рауын-бауын кæнгæйæ.

— Йæ хуызмæ йын ма кæс, фæлæ йæ тагъддæр фелвас, ма уд мын гæркъайы хуынчъы аласын кодта йæ рыстæй,— ныллæгъзтæ кодта Дудæг.

— Ёвæджиауы æнæхъыгдард дæндаг, цæмæн æй сласын кодтай?— дæндагыл æртысгæнгондæй хæцгæйæ бафарста дохтыр.

— Уый мæт дæ мауал уæд, фæлæ мын рынчыны гæххæтт ацараз, ма куыстмæ ацæуын нæ бафæрæзтон,— сдзырдта Дудæг.

— Абон сабат куы у, цæй куысты кой кæныс?— загъта дохтыр.

— Ётт, ма хæсгæ мæрдтæ, гъе, ма замманай дæндаг сласын кодтон. Ацы нозт чи нуазы, уый йæхицæй хынджылæг кæны,— ныздзынæзта Дудæг.

ХÆЦАГ КУЫДЗ

Куыддæр Худæг Дудæгты кулдуарæй бамидæг, афтæ йæ хъыхъхъаг куыдз йæ хъæлæсы ахаста.

Уазæг хъæр кæны фызыммæ:

— Дæ хорзæхæй, Дудæг, абырджытæ дæм бырсынц, ацы хæцаг куыдзы тæккæ бацæуæны цы ныббастай?

Дудæг бацин кодта, фадат ын фæци йæ хъаймæты быцæу-æрдхордæн иу хъарм æлхыскъ акæнынæн æмæ йæм дзуры:

— Рацу мидæмæ, цæмæй дзы тæрсыс, уый æвзæртыл нæ хæцы.

— Ёз дæр дзы уымæн тæрсын, æмæ хæрзтыл кæй хæцы, уый йеддæмæ мæнæ дæ хуызæттыл куы хæцид, уæд дзы мæхи нæ хъахъхъæнин, — загъта Худæг.

ХÆРЗАУДÆН

Дудæг театры айразмæ федта «Король Лир» æмæ йæ зæрдæмæ тынг фæцыд. Уый фæстæ та бацыд Худæгимæ «Дыууæ хомæ». Фыццаг архайд куы фæцис, уæд йæхи нал баурæдта æмæ сдзырдта:

— Нæ фæлæ цæй диссаджы сæры хицау уыд Шекспир, ирон адæмы цард дæр куыд хорз зыдта.

— Ёнәсәрымағыз, уый Шекспир нә ныффыста,— бау-
айдзәф кодта Худәг.
— Уәдә чи?— афарста Дудәг.
— Брыгъиаты Елбыздыхо,— загъта Худәг.
— Уә йә царәнбон бирә уа, гъе. Хъуамә йын спектаклы
фәстә арфәтә раканон,— бацин кодта Худәг.
— Тәрсын, куынауал әм фәхәццә уой дә арфәтә, тынг
раджы амардис,— бамбарын кодта Худәг.
— Амард, зәгъыс? Уәууа, замманайы ләг, әвгъау уыдис.
Рухсаг уәд,— бахъыг кодта Дудәг.
— Хәрзаудән дыл кәнәнт Шекспиримә,— нал фәләууыд
Худәг дәр.

ДЫ МА НӘ РАППӘЛЫС

Худәг хәрәндоны хицаумә фәдзырдта әмә йын афтә
зәгъы:

— Тынг фәрәдытән, әртә боны размә уә кәй нә бабәрәг
кодтон, уымәй.

— Дә царәнбон бирә, уәддәр ма нә ды раппәлыс,—
йәхицәй ныббуц хицау.

— Ёппәлгә дә нә раканын, фәлә, зәгъын, чи зоны, әртә
боны размә мәнә ацы тәфгәнаг дзидза хәрынмә бәззыдаид,
әххормагәй нә ацыдаин.— катлеттәм бацамонгәйә бауайдзәф
кодта Худәг әмә дуарырдәм араст.

ӘМДЗЫХӘЙ

Худәг иу къуыдипмә тынг мәсты уыдис, фәлә йә цы
'фсонәй алхыскъ кодтаид, уый нә зыдта. Уәд әм иубон теле-
фонәй бадзырдта:

— Уый ды дә, ды?

— О,— дзуапп радта къуыдипп.

— Уәдә ды дә дыкъахыг хәрәг,— загъта Худәг.

— Чи дзуры, чи?— афарста къуыдипп.

— Адәм әй се 'ппәт дәр дзурынц,— хатәл әрәвәрдта
Худәг.

АМАЕДДАГ

Худәг цуанәй афтидәй әрцәйцыд. Йә цәсгом афтәмәй сәхимә
нә бахъацыд. Базарыл йә фәндаг акодта, иу бабыз алхәдта, йә
къубал ын фездыхта әмә йә сәхимә әрбахаста.

— Не'фсин, ракас-ма, ракас, цы нард бабыз дын агәрах кодтон.

— Ама дын йæ нæмыгдзæф та цы ран ис? — бабызыл фæгуы-
рысхо сылгоймаг

— Алæ-ма, дæ хорзæхæй, — рауын-бауын кæны лæг бабы-
зы. — Æвæццæгæн, топпы хъæрæй фæкъуырма ис.

— Уый нæ фæкъуырма, фæлæ ды фæкъуырма дæ,
æнæсарфат, — хыл кæны ус.

— Цæмæн? — бадис кодта лæг.

— Цасæй йæ балхæдтай? — бафарста ус.

— Авд сомæй, — басагстис уый.

— Æз та йæ абон сæудæджергæнæгæн фондз сомыл рад-
тон. Нæхи бабыз туджы аргъæй фæстæмæ æрбахастай, —
тызмæгæй загъта ус.

ФЫНÆЙГÆНÆН ХОС

Худæг рынчындоны хуыссыд, фæлæ йæ хуыссæг нæ ахста
æмæ йын алы изæр дæр лæвардтой фынайгæнæн хос. Иу изæр
та рафт-бафт кæны йæ хуыссæнуаты. Уалынмæ куыддæртæй
афынæй.

Уыцы сахат медицинон хо хуыссæджы хос æрбахаста æмæ
хъæрæй дзуры Худæгмæ:

— Мæнæ дын хуыссæджы хос æрбахастон.

Худæг фесхъиудта, йæ хуыссæны рабадт æмæ йæ хуыс-
сæгхæлдзæгæй фæрси:

— Цы дæ хъæуы?

— Фынайгæнæн хос дын æрбахастон.

— Фынайгæнæн хос не 'рбахастай, фæлæ хъалгæнæн хос.
Ныр мæ наркозæй дæр нал бафынæй кæндзынæ, — йæ дзау-
мæттæ йæ уæлæ кæнгæйæ сбустæ кодта Худæг.

СÆРНЫВОНД

Фосы дзугмæ бирæгъ æрбалæбурдта æмæ сæ скъуымбил ла-
ста йæ разæй. Адæм фæдисмæ тындзынц, Дудæг сæ æрурæдта
æмæ сæ сабыр кæны:

— Уæхицæн сæрниз ма кæнут, мæ бур фыры бар æй бауа-
дзут, уый йын йæ пырх скалдзæн.

Уалынмæ бирæгъ раст бур фыры йæ быны ануæрста æмæ
йын йæ хурхуадындзтæ адзæнгæл ласта. Дудæг йæ сæр ныт-
тылдта æмæ адæмы раз йæхи раст кæныныл схæцыд:

— Мæ бур фыр дзуджы сæрвæлтау йæ сæр нывондæн æрхаста...

СЫРДДОНЦЫИУ АЕМÆ МЫСТ

Цардæй ист-нын

1.

Бадын ма хæлар нывгæнæг Дзиуаты Батрадзы æрмадзы. Къултыл амæй ай диссагдæр нывтæ. Афтæ мæм кæсы, цыма Ирыстон йæ уидагджын æмæ къабузджын бæлæстимæ, йæ фидауцджын хæхтæ æмæ цъæх рæгътимæ, йæ зæлдагкæрдæг уыгæрдæнтæ æмæ хосгæрстытимæ, йæ фосы дзугтæ æмæ куырыхон адæймæгтимæ Батрадзы кусæнуат-æрмадзмæ æрбацыди.

Ноджы ма æрмадзы-цæры сыррдонцыу. Йæ галиу базыр йæ уæлæ нал. Кæм æмæ йын куыд ахаудта — Хуыцау йæ зонæг. Æрцарди Батрадзы æрмадзы, нæ — гæпгæнгæ йæм фæмидæг гом дуарæй. Æрцард æмæ йемæ стыр цин æрхаста нывгæнæгæн.

— Сахуыр ыл дæн æмæ мæм афтæ кæсы, уый ам куы нæ уайд, уæд ме 'рмадз сафтид уайд, — зæгъы Батрадз. Иу ран ын доны къус сæвæрдта нуазынæн æмæ хи найынæн, иннæ ран — хæринæгты къус. Батрадз æм куы фæсиды, уæд сцъыбар — цъыбур кæны æмæ йæ размæ æдæрсгæ æрбауайы. Æмбарынц кæрæдзи. Фæлæ сыррдонцыу æрмадзы æндæр адæймаджы куы фены, уæд йæхи амбæхсы скъаппы бын. кæнæ фæйнаджыты аууон. Куы бамбары, æрбацæуæг æвзæргæнæг нæу, Батрадзимæ хæлар ныхас кæны, уæд фыццаг сцъипп-цъипп ласы, стæй йæхи равдисы йе 'мбæхст бынатæй.

Бадæм æмæ ныхас кæнæм Батрадзимæ. Уалынмæ къулрæбынæй, сыррдонцыуы царæн бынатмæ хæстæг фæйнаджыты æхсæнæй бурбынсау мыст хъуызгæ-хъуызгæ рауад æмæ маргъы хæринæгтырдæм йæ ных сарæзта. Цъиу æй куы ауыдта, уæд йæхи фæпыхс кодта, йæ сæр уæлæмæ систа æмæ ныфсджынай тыхгæнæджы фæндагыл æрлæууыд. Исдуг æй мыст хъуыды дæр не ркодта æмæ йæ цæсгом тæры размæ — сыррдонцыуы бынатмæ.

Батрадз фæджих:

— Ныронг ме 'рмадзы мыстæн йæ кой дæр куы нæ уыдис, уæд ай кæцæй фæзынди?

Сырдонцъиу æмæ мыст тохы бацыдысты. Цъиу йæ цæрæнуат хъахъхъæдта, мыст та йын æй тыхæй исынмæ хъавыди. Мыст йæ гуыр размæ тардта, цъиу та-иу ыл йæхи ныццавта æмæ-иу ын йæ сæр, йæ фæрстæ йæ чысыл бырынкъæй æрхоста. Мыст-иу йæхи амбæхста фæйнаджыты 'хсæн. Стæй та-иу ногæй фæзынди. Тох та-иу бацайдагъ.

Батрадз-иу худæгæй бакъæцæл. Бирæ сæм фæкастыстæм, цалынмæ сæ тох нæ банцад, уæдмæ. Уый та ахаста сахатæй фылдæр. Сырддонцъиу-иу мысты куы асырдта, уæд-иу доны къусы былыл абадт æмæ-иу йæ уæлахизы зарæг — цъыбар-цъыбур райхъуысти. Фæлæ та-иу æнафсарм, æдзæсгом мыст йæ бырынкъ куы радардта фæйнаджытæй, уæд та-иу цъиуы цæстытæ цæхæртæ акалдтой.

Нæ йæ бауагъта йæ цæрæн бынатмæ.

2.

Нæ фыдæлты — скифты, сæрмæтты æмæ аланты зæххытыл цæст не 'ххæссыди. Куыд фæзæгъынц, хур-иу сæ сæрма тудына й ныффæллади.

Кæрæдзи куы 'мбæрстаиккой, иу тырысайы бын, кæрæдзи ныхмæ нæ, тыхгæнджыты ныхмæ куы цыдаиккой, уæд æндæрхуызон уайд нæ фæлтæры хысмæт. Хуры тæвдмæ ног кусарты царм куыд æмпылы, афтæ æмпылдысты сæ уæрæх зæххытæ, кодтой къаддæрæй-къаддæр.

Ирыстон! Де 'гæрон быдыртæй, дæ бæрзонд хæхтæй, дæ фæйлаугæ фурдтæй ма цы баззад?!. Хур дыл куыд тагъд скæсы æмæ куыд тагъд аныгуылы, уый фиппайгæ дæр нæ бакæныс. Цы зæххы гæппæлтæ ма дын ис, уыдонмæ дæр дын куы хуссарæй лæбурынц, куы— скæсанæй. Æмæ чи у аххосджын? Дæхæдæг. Æрмæстдæр дæхæдæг!.. Дæ фырхæларзæрдæйæ!..

Дæ зæрдыл бадар, иунæг базыр кæмæн ис, уыцы сырдон-цъиуы хъæбатырдзинад!.. Науæд дæ ном дунейы картæйæ куы фесæфа, уымæй тæссаг у.

МАЛАТЫ РАЗМА НЫХАС

*Къадзаты Раздены æнæаххосæй фехстой 1930
азы Ростовы. 1990 азы йæ сраст кодтой.*

Разден дæн æз. О, Къадзаты Разден дæн.
Лаæгау æнæхин тугвæллоуæ цардтæн.
Æгас хæхбæстæ радысты мæ фендæй,
Ызнагæн дæр мæ армы фынг фæдардтон!

Фæлаæ, уæууæй, цы загъдæуа хъысмæтæн?
Цыфыддæр ызнаг басгуыхтæн æмбойны.
Дыкъахыг сырдты амæддаг куы фæдæн
Æмæ мæ тугæй уадзынц ам сæ дойны.

Цы аххосджын дæн? Хæйрæг у йæ зонаг,
Мæ тæригъæдæй аскъуыдзæни зæхх дæр.
Æгас дуне цы «зæды» раз æрзоныг,
Нæ фæлаæудзæни уый ныхмæ къæдзæх дæр.

О, Кобæ, Кобæ! Кæд æцæг ирон дæ,
Алайнаг туг дæ дадзинты кæд хъазы,
Уæд дæ æрцæвæд стыр Хуыцау бæрзондæй!
Æвзæргæнæджы Уæллаг дæр нæ уарзы.

Æмбарын, о, æрхæстæг ис мæ кæрон,
Зæрдæдзургæйæ бафтдынаен æз маæрдтыл.
Кæм дæ цымæ, мæ гыццыл чызг, мæ бæлон?
Ды мæ æфтауыс иудадзыг дæр маæтыл.

Фæжæс дæ мадмæ... Фестут мын фыдизæр,
Æхуысхъом дæ, о, ме стыр ныфс, мæ зынæн,
Дунейы фарн дæ ма бауадзæд сидзæр,
Дæ цæстытæй цъæх арвы рухс уындзынæн.

Тæрхонгæнæг мæ марджытæн уæд рæстæг!
Махи сæ разы аххосджын нæ хонын.
Кæй дæн æз раст лæг, хъуысдзæни мæ фæстæ,
Хуыздæр амонд мæ Хуыцауæй нæ домын.

Мæ рухс ном-иу ирон фынгыл ыссарут!
Уæйгæнæг дæр, цъыфкалæг дæр нæ уыдтæн.
О, курын уæ, мæ рæстдзинад æмбарут!
Цырагъау ме 'мтуг адæмæн фæсыгъдтæн.

12

АЕРТÆ СОНЕТЫ

ДУНЕМÆ МЫН БАЙГОМ КОДТОЙ ДУАЕРТТÆ

Батырбеджы чызгæн

Цы дунемæ мын байгом кодтай дуаерттæ,
Дыууæ бæлонау уым цæрæм ныр мах.
Йæ хурджын фæзы самадтам гæнах
Нæ сыгъдæг уарзт, нæ рухс зæрдæты нуаерттæй.

Цы дидинджытæ разайы нæ разы, —
Сæ алкæцы дæр стъалыйау — рæсугъд,
Цыма йæ мидæг уд бацæуы, уд —
Чысыл сабийау махимæ фæхъазы.

Æз уарзты 'лдар дæн уыцы ран, ды — ме 'хсин,
Нæ хорз хæлæрттæ — зæдтæ 'мæ Хуыцау,
Æртæхынц нæм æрвылизæр хуындзау
Æмæ фæлгъауынц уарзондзинад не 'хсæн.

Дæ мидбылхудт, дæ хъарм цæстыты артæй
Æз ахæм дзæнæт сарæзтон мæ цардæй.

УРС БÆХ

Терчы сæрты агæпп ласта фатау
Урс-урсид бæх, сагартæн, хæрзхаст.
Хæхтæм хурау сарæзта йæ каст.
Æмæ хур йæ тугдадзинты батад.

Къæйдуртыл йæ сыгъзæрин цæфхæдтæ
Арвæрттывдау акалынц цæххæр,
Æмæ комы арауы йæ хъæр,
Афардæг и, нал разынд йæ фæд дæр.

Уыцы бæх ма мах карæн лæппутæй
Исчи 'рцахса, уымæн нæй гæнаен...
Уыцы бæх уыд, охх мæ бон, мæнаен

Ме 'взонгдзинад, феузæгъд и мæ удай,
Стыдта мын мæ сонт зæрдæйæ хай
Æмæ ныр фæлидзæг и тæргай.

КУЫ МАЛАЙ, УÆД ÆВИППАЙДЫ, ДÆ КУЫСТЫ

Дыууиссæдз азæй бакуыстон фылдæр,
Фæрæзтон галау уарыны уа, хуры.
Ныр мæм хъæрзгæ мæ фæллад зæрдæ дзуры:
— Ныуадз дæ горæт, дур нæ дæ ды дæр.

Дæ ног фæндаг хæххон хъæууатмæ дар,
Дæ фыды хæдзар уым лæууы дæраентæй.
Зæронды бон ма уыцы рох цæраенты
Хæххон дзæнаеты удæнцой ыссар.

Фысвосы куыст, йе сойгæрдæг кæрдын
Дæ хуызæн лæгæн амонын нæ хъæуы.
Куыстахуыр лæг йæ кусынай куы 'рлæууы,
Уæд тагъддæр цæуы хурбæстæй мæрдтæм.

Уæдæ — мæ фæдыл урс хæхты хъæбыстæм.
Цæрай, малай, гæ уæддæр уым, дæ куысты!

ДЫУУÆ ÆМДЗÆВГÆЙЫ

ЗАРЫД УÆРЦЦ ЙÆХИЦÆН

Уæрцц-былдыхъ!
Уæрцц-былдыхъ!
Мæнæу, мæнæу
Мæн нæу, мæн нæу,
Афтæмæй дзы
Аныгъуылын.
Афтæмæй дзы
Аныхъуырын.
Цардæй хъанау,
Къæртт æппарын,
Зад мæнæуы
Зарын, зарын,
О, фæлæ
Нырризын хатгай,
Хатгай мæн
Æргæвды катый:
Цуанон хуымы
Мæн ыссары,
Топпæй мыл
Ызды нызгъалы,
Ме 'знагæн
Цы зæгъон, уастæн?
Фод йæ амæддаг
Цъæх арсæн!
Цъыкк-цъыррыкк!
Цъыкк-цъыррыкк!

КЪУЫДИПП

Ихæй уазалдæр —
Йæ зæрдæ:
Сбадти хæрæгыл
Фæстæрдæм.
Ставд михæй йын
Йе рагъ хойы,
Цыргъ зæгæлæй
Фарс рæхойы.
Къæдзил дæр ыздухы
Уисау:
Уадз æмæ йын
Тынг фæрисса!
Хæрæг дæр «ызынг»
Фырмаестæй.
Цас фæразой хъуамæ
Фæрстæ?
Гæпп!
Ысхьиудтытæ!
Чъыллипп!
Цъыфы смидæг и
Къуыдипп!

21

ХАЕДАГЪДАУ, ФАЕРНДЖЫН

Доййаты Саханджерийæн ирон культурайы архайджыты 'хсæн ис бæрæг бынат. Уый бирæ бакуыста дунейы æмæ Уæрæсейы адæмты фысджыты уацмыстимæ ирон дзыллæйы базонгæ кæныныл. 1943 азы ирон театрæн раивта Л. Леоновы пьесæ «Ныббырст», 1944 азы та — Н. Балашы пьесæ «Сабыр горæт». Фæстæдæр Саханджери йæ хъус адардта А.Н. Островскийы сфæлдыстадмæ. Йæ пьесæтæй йын ирон æвзагмæ раивта «Æнæ аххосæй аххосджынтæ» (1949 азы), «Арвы нæрын» æмæ «Æхсидгæ зæрдæ» (1950 азы).

А. Гайдары уацау «Скъола», А. Кононовы радзырдтæ «Чапаевы тыххæй», Г. Гулиайы уацау «Уалдзæг Сакены», Б. Житковы радзырдты чыныг «Цытæ-иу æрцыд», В.И. Ленины тыххæй радзырдты æмбырдгонд — ацы уацмыстæ сеппæт дæр ирон чыныгкæсæгæн базонын кодта Доййаты Саханджери. Ноджы хицæн уацаутæ æмæ радзырдтæ раивта Э. Капиевæй, украинаг, гуырдзиаг, мæхъхъæлон æмæ æндæр фысджытæй. Фæсарæйнаг автортæй кæй ратæлмац кодта, уыцы уацмысты æхсæн тæккæ ахсджиагдæр у Рабиндранат Тагоры роман «Донычызг».

1980 азы Цæгат Ирыстоны чыныгуадзæн дыккаг хатт джиппы рауагъта «Индийы аргъæуттæ». Уыдон дæр ирон æвзагмæ Саханджери раивта.

Фыссæг æнусы цыппæрæм хайæ фылдæр фæкуыста чыныгуадзæны, фыццаг тæлмацгæнæгæй æмæ редакторæй, стæй та сæйраг редакторæй. Уыди куыстуарзаг æмæ домаг, кæддæридæр тырныдта нæ чиныджы куытурæ фæбæрзонддæр кæнынмæ.

Саханджери иукъорд уацы ныффыста нæ орфографийы, стæй аивадон уацмысты æмæ тæлмацты æвзаджы тыххæй, ноджы мыхуыры рауадзынмæ бацæттæ кодта революцийы æмæ мидхæсты æнувыд архайæг, этнограф Къарджиаты Бекызæйы чи-

ныг «Ирон æгъдæуттæ». Уыцы ахадгæ куыст мыхуыры рацыди Саханджерийы амарды фæстæ журнал «Мах дуджы» (1988, №№ 1—12). Бекызæйы тыххæй Саханджери ныффыста очерк дæр («Мах дуг», 1970 азы № 1).

Бирæ федта Саханджери йæ царды бонты, бирæ дзырд-дзæугæ лæгтимæ сæмбæлди. 1980 азы йæм æз уыдтæн уазæг-уаты æмæ мын ракодта æртæ цыбыр хабары.

ХЪОДЗАТЫ Æхсар

САХАНДЖЕРИЙЫ МЫСИНÆГТÆЙ

1. КИРОВЫ ТЫХХÆЙ

Уый уыди 1924 азы. Æз ахуыр кодтон Бакуйы политехникон институты. Уыцы аз ССР Цæдисы нымайын байдыдтой æртæ паддзахады: Англис, Франц, Итали. Нæ бæстæйы царджытæн уый цины хъуыддаг уыди. Бакуйæгтæ дæр демонстрацимæ рацыдысты, семæ студенттæ дæр. Мемæ иу курсы ахуыры кодтой хъæдгæройнагтæ Гутнаты Батырбег (ирæттæй Ленины орден фыццаджыдæр уый райста, фæстæдæр ссис Орджоникидзеы хæлар, куыста Мæскуыйы — заводы директорæй) æмæ санибайаг Солтæмытаты Георги — инженер, фæстæдæр электротехникæйы тыххæй ныффыста цалдæр ахуыргæнæн чиныджы.

Демонстраци йæ тæккæ тынгыл куы уыд, уæд æвиппайды уарын райдыдта æмæ нын загътой, культурæйы галуан «Исмаилиемæ» ацæут, зæгъгæ. Зал адæмæй уыд йæ тæккæ дзаг. Бадæн кæмæ не 'рхауд, уыдон та лæугæ кодтой. Мах дæр æртæйæ къулаңцой æрлæууыдыстæм. Сценæйы иу цыбыргомау лæг рацу-бацу кодта. Йæ худ — йæ къухы. Йæ ныхæстæ йын дзырдæй-дзырдмæ нæ бахъуыды кодтон, фæлæ цыбырæй сæ мидис ахæм уыди. Советон Цæдисы фыццаг уæлахизтыл капиталистон бæстæтæ кæд цыфæнды рахъуыр-бахъуыр кæнынц, уæддæр сын махмæ сæ хъус æнæ 'рдаргæ нæй. Ныртæккæ дунейы иу ахæм ахъаззаг хъуыддаг дæр нал ис, æнæ Советон Цæдис равзарæн кæмæн уа.

Ныхасгæнæг уыди Киров. Йæ дзыхарæхстмæ йын адæм æрыхъуыстой. Мах дæр нæ къахфындзыл слæууыдыстæм æмæ йæм, нæ разæй чи лæууыд, уыдоны сарты кастыстæм. Залы бадджытæ цæмæй ма сфæлмæцой, уый тыххæй-иу Киров рæстæгæй-рæстæгмæ исты хъæлдзæг хабар ракодта, æмæ-иу

адам базмæлыдысты. Райхъуыстис-иу худын æмæ хъæлдзæг къухæмдзæгъд.

Иу сахат æмæ æрдæджы бæрц фæлæууыдыстæм, уæддæр нæ нæ къах нæ хаста, кæронмæ йæм байхъуыстам. Кировы уыцы иунæг хатт йеддæмæ нæ федтон, уымæй дæр дардмæ, фæлæ йæ фæлгонц мыггагмæ мæ зæрдæйы баззад, йæ фидар, йæ ныфс-джын хъæлæс ныр дæр ма мæ хъустыл уайы.

2. МАЯКОВСКИЙЫ ТЫХХÆЙ

Ацы хабар дæр Бакуйы уыди, 1925 азы. Студенттæн уæд стипенди иста æрмæст сæ 7 проценты. Къæбæрæн исты амал хъуыд, æмæ кодтам ахуыр дæр æмæ кусгæ дæр. Институтмæ нын алы бон цæугæ нæ уыд. Афæдз иу-цыппар экзамены ратт, уый йеддæмæ бар дæхи. Гутнаты Батырбег, Солтæмытаты Ге-орги æмæ æз куыстам армукъайы бæстыхай фæлгонцгæнджытæй. Цемент, змис æмæ сæтæлхъузджыты ссад-иу сызмæ-стам, сæрмагонд джиппы-иу æй ауагътам, æмæ-иу дзы дом-байы сæртæ рауад. Уый фæстæ уыцы фигурæтæ фидаргонд цыдысты хæдзары къултыл. Бон-иу æртыгай-фæндзгай сомтæ бакуыстам. Кусгæ кодтам 10—14 сахаты. Иуахæмы фæскуыст нæхи ахсадтам æмæ хъæмæ араст ыстæм. Фæндагыл нын чидæр афтæ, мæнæ, дам, кусджыты галуаны Маяковский ныхас кæны. Бахызтыстæм мидæмæ. Сценæйы лæууыди бæрзонд гуырви-дауц лæг сау костюмы. Нæ бацыдмæ ныхасгонд фæцис æмæ гæххæттыл фыст фæрстытæн дзуапп лæвардта. Иу гæххæтт систа стъолæй æмæ бæзджын хъæлæсæй бакаст: «Æмбал Ма-яковский! Æз бирæ хæттыты бакастæн дæ поэмæ «Облако в штанах», фæлæ дзы ницы бамбæрстон. Ныр дын дæхимæ куы байхъуыстон, уæд æй æмбарын байдыдтон».

— Цы дзуапп радтон æз ацы фарстæн?— загъта Маяковс-кий.— Мæнмæ гæсгæ, уый мæн аххос нæу, фæлæ дæхи.

Иннæ фæрстытæ æмæ дзуаппытæй ницыуал хъуыды кæнын, фæлæ-иу Маяковский алы цыргъ æмæ рæстдзæвин ныхасы фæстæ дæр адам тынг ныххудтысты.

3. «ШАМИЛЫ ЛАМАЗ»

Плиты Иссаимæ æмгæрттæ уыдыстæм. 1919 азы Дзæуджыхъæ-уы дыккæгæм реалон скъолайы дæр иумæ ахуыр кодтам (ныры Церетелийы уынджы, фæстæдæр совпартскъола цы агъуысты уыд, уым). 1921 азы æз ахуыр кæнын райдыдтон Политехни-

кон институты (ныртæккæ Хæххон хъæуонхæдзарадон институт). Æххормаг аз уыд. Тынг зын уаварты цардыстæм. Æз æфсæддон оркестры музыкантæй ныллæуыдтæн. Горæты ахуыргæнæндæтты-иу арæх уыди хъазтизæртæ. Цы æфтиаг дзы-иу райстой, уый хардз кодтой æвæгæсæг сывæллæттыл, госпитальты рынчынтыл. Нæ оркестры кусджыты-иу бахуыдтой уыцы хъазтизæрты цæгъдынмæ. Не 'ппæт дæр цыдыстæм æнæзивæг: хъазтизæры фæстæ-иу нæ буфеты æнæ суазæг кæнгæ никуы ныууагътой.

Иу хатт та ахæм стыр хъазтизæр уыди Политехникон институты. Кодтой европæйаг, уырыссаг æмæ кавказаг кæфтытæ. Иуахæмы чегъре фехъусын кодта: «Ныртæккæ фендзыстут, «Шамилы ламаз», зæгъгæ, ахæм кафт». Адæмы астæумæ рæцыди нарæгастæу хæрзконд лæппу. «Саджы фисынтыл амад», æвæццæгæн, ахæмты хуыдтой. Лæппу йæ иу къухы дардта хъазахъхъаг топп, иннæ къух та йæ ныхыл авæрдта, цыма уый аууонæй арвгæрæттыл йæ цæст ахаста, афтæ адæмы сæрты дардмæ акаст. Уыдис ыл кавказаг уæлдзарм худ, цухъхъа, хæдбынтæ. Йæ астæу ын æнгом æрбалвæста æвзистæвзагджын нарæг рон. Топп йæ цуры æрæвæрдта, зæххыл цыдæр кæттаг æрытыдта, йæ зонгуытыл æрлæууыд æмæ, ламазгæнæгау, йæ армытæппæн æруадзы, цыма йæ даргъ зачъетæ æрсæрфы. Стæй йæ гуыр фæстæмæ ауадзы, уæларвтæм скæсы æмæ ныллæг æркувы. Йæ «ламаз» куы ахицæн кодта, уæд цæрдæг фестæди, йæ хъазахъхъаг топп фелвæста æмæ йæ йæ къухы дары, афтæмæй кафын райдыдта. Йæ къухы цыма топп нæ, фæлæ къæцæл уыд, уыйау-иу æй куы зилгæ ныккодта, куы та-иу æй хæрдмæ сæппæрста. Уыцы змæлдтытæй лæппу адæмы цæстытыл уайын кодта æхсарджын хæстон лæджы архайд тохы сахат. Афтæ дæсны, афтæ хæрзарахст æмæ дæсны кафыд, æмæ йыл иууылдæр сæ цæст æрæвæрдтой. Вæййы æмбисонды цæрдæг кафджытæ, сæ гæппытыл цæст кæмæн нæ фæхæцы, цылау чыныззылы. Ацы лæппу кодта ирон уæздан кафт. Куы-иу йæ къахфындзтæ æрсагъта, куы та-иу дæрдтыл рог æрсирдта. Фæлæ алцы дæр кодта бæрцæй. Йе уæнгты аив аYSTæй, йæ зæрдæмæдзæугæ змæлдтытæй йын йæ фарсмæ æрæвæрæн никæмæн уыд, ничи йæ амбылдтаид.

Уый уыди Плиты Иссæ. Фæстæдæр ма йæ уыцы залы уыцы кафт кæнгæ фæдтон цалдæр хатты.

Иссæйыл ма сæмбæлдтæн Джызæлы дæр. Доййатæ сæ мардæн дугъ уагътой, æмæ иу бæхы бар лæвæрд æрцыди сæ мадырвадæлтæн — Карсанатæн. Олгинскæйы Карсанатæ дугъмæ

æрбаластой бæх. Йема æрбацыди барджыты къорд. Дыууæ дзы разындысты мæ зонгатæ: Плиты Иссæ æмæ Карсанаты Коля. Сæ дыууæ дæр — цæхæрцæст сахъ лæппутæ. Карсаны-фырт уый фæстæ ахуырмæ ацыди Мæскуымæ, ссис инженер-булкъон, куыста Ворошиловы номыл æфсæддон академийы кафедрæйы сæргълаууæгæй.

Джызæлы нæ фарсмæ царди Доййаты Сæге. 1923 азы уымæн йæ фырт Хъызыл куырдта Иссæйы хойы. Бафидыдтой. Иссæ уыцы рæстæг кæмдæр балцы уыд æмæ куы ссыд, уæд йæ снахсагмæ уынаг бацыди. Сæгеты дуармæ файтон æрлæууыд. Иссæ дзы рагæпп кодта æмæ, Доййаты Сæге кæм цæры, зæгъгæ, афарста. Не 'рвадæлты лæппу дуар байгом кодта. Уазæг мидæмæ бараст. Сæмбæлдысты Хъызылимæ, фæныхас кодтой. Уазæгæн фынг ацарæзтой. Æд фæндыр фæзындысты лæппутæ, чызджытæ, хъазт стынг и. Сыхаг лæппуты фæстæ Иссæ дæр куы ракафид. Æлвæст, цæрдæг, уындджын лæппуйыл йæ уæнгты змæлд, йæ къахайст, йæ къахфындзты æрсагъд афтæ хорз фидыдтой, æмæ йæм уаты уæвджытæ кæсынæй не 'фсæстысты.

Хъызылы хо Дина, сæ чындз Надя, ныр цыппарыссæдзгай азтæ кæуыл цæуы, уыдон нæ рох кæнынц уыцы æнахуыр уазæджы æрбалæуд, йæ аив гуырыконд, йæ уæздан ныхас. Надя йæ чырынай сисы Иссæ æмæ йæ хойы къамтæ, æрбацæуæгмæ сæ буцæн февдисы. Зынаргъ хæзнатау сæ бахъахъхъæдта. Иссæйæн йæ сæрыл — ныллæггомау халас бухайраг худ, йæ уæлæ — цухъхъа, 'куырат. Астæу — нарæг æлвæст. Йæ фидыцджын къæхтыл — хæдбынтæ.

Хъызылæн Плиты Иссæйы хойы æрхæссын нал бантыстис: иу фæззыгон æхсæв Дзæуджыхъæуæй сæхимæ куыд фæцæйцыд, афтæ йæ амардæуыд.

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

ИРОН ХÆЗНА

Алкæй дæр фæфæнды, цæмæй йæ хъуыддаджы фыццаг цæстаныдзæвдæй æрцахса адæймаджы зæрдæ. Æз дæр мæ хъуыдыйы, стæй гæххæттыл мæ уацæн бирæ райдайæнтæ фæцарæзтон. Уымæн мын хорз фадæттæ лæвæрдта, мæ къухы цы альхуызон фольклорон æрмæг уыдис уый. Фæлæ сæ не спайда кодтон. Арсæн йæхи куы уынай, уæд ын йæ фæд нал хъæуы агурын. Нæ ирон хæзнайыл йæ зæрдæ кæмæн риссы, уый йæ фендзæнис йæхæдæг.

Фæлæ нæм цымæ бирæ ис, йæ зæрдæ сыл кæмæн риссы æмæ сæ чи уыны, ахæмтæ?

Кæддæр иу æмдзæвгæ ныффыстон «Зындон». Афтæ схуыдтон нæ раттæг, нæ уромæг зæххы. Хуыцау кæмæ смæсты вæййы, ома æндæр планетæтыл цæрджытæй æнæуаг митæ чи фæкæны, уыдоны сæ тæригъæдтæ суадзынмæ «зындонмæ» — нæ зæхмæ æртæры:

Мадзура, рохстæй Хуыцауы къахæргæвдæг
чи вæййы — Англисмæ уыдон;
худгæ, рæвдаугæ лæджы цæстыты 'хсæнæй
фындз чи фелвасдзæнис, уыдон — Францмæ;
хи удæй уæлдай дуаг дæр кæмæн нæй —
тугдзых Америкмæ,
Германмæ уыдон...

Иугай сæ фæнымадтон. Фæлæ уыдонæн сæ амонд — сæхи. Æз та мæхи æмæ мæ адæмы æгуыдзæгдзинадыл хъынцъым кодтон. Æмæ куынна хъынцъым кодтаин æмæ хъынцъым кæнон:

Райгуырæн уæзæг хæддзутимæ чи уары,
хи сызгъæринтæ кæйдæр сау æвзалыйыл
уазал зæрдæйæ чи фæивы алхатт,

'нæбын къæртайы йæ ис, йæ бон чи 'фснайы,
искай æмдзæгъдмæ йæ къах-къухтыл чи кафы,
'цæгæлоны зæхх нæл къамбецтæй чи кæны,
йе 'нæбары зæхх та хурмæ кæмæн басыгъд,
чи цæры 'нус-æнус сайæн ныфсытæй,
уыдон та...

уадзæм нæ тæригъæд Иры».

«Мæгуыр лæг æмæ Солæман-паддзахы аргъауы» мæгуыр
лæг йæ афæдзгæйтты мызд цы зонджын хъуыдытыл баивы,
уыдонæй иу у — «æвзæрæй æвзæр макуы зæгъ хорзæй дарддæр».

Ноджы Къостайы зондамынд æрлæууыд мæ зæрдыл:

Нæ хъазтæн сæ хъастæн

Бæргæ ис кæрон,

Фæлæ искай хъазтæн

Æгæр хъыг куы уон.

(«Хъазтæ»)

Æмæ къорд азы размæ ме 'мдзæвгæ джиппыуадзæнæй раха-
стон фæстæмæ.

Фæлæ цымæ раст бакодтон?

Ау, адæм сæ хъæнтæ сæхæдæг куына æргом кæной æмæ
сыл афтæмæй куына исæм нæ къух, уæд нын сæ чи хъуамæ
аиуварс кæна?

Æви зæхх, æцæг, тæригъæдтæуадзæн у?

Уадзын та сæ хъæуы.

Мах, — искай кой нал кæнын, — фæлæ мах, ирæттæ, цы ми
кæнæм?

Куыдлæгдæрæй нæ фыдæлтыл цъыф калæм: стыр паддзахад
нын нæ ныууагътой, зæххыты дзаджджындæртыл нын не
'рхæцыдысты, хæзнатæ нын нæ бафснайдтой... Афтæмæй нын
нæхиуыл нæ бæстæйы иу кæрон исчи арт куы бандзары, уæд
ын иннæ кæроны цæрджытæ, йæ хусысмагиæ смудгæ, йæ артмæ
фæтавæм нæ къухтæ.

Цæвиттонтæ — фагæй фылдæр, фæлæ мæ искай æфхæрын
фæндгæ дæр нæ кæны, стæй мæ разы уыцы хæс не 'вæрын —
уымæн, æмæ нæ алкæмæ дæр хауы. Сæруæлдай хæстонтæ кæй
уыдысты, — ома, нæ фыдæлтæ, — уымæй сæ хастам нæ сæртæ
мигътыл, æмæ уым дæр, мæ зæрдæйæ, фæрæдыдыстæм.

Цæй хæстон æмæ цæй хæрæджы дымæг!

Æрæджы мыхуыры фæрæзтæй иуы кæсын, цыма-иу «с вра-
гами дрались как бараны».

Афтæ у, гъе.

Нæхæдæг нæ сыгъæринтæй æвзалы-хос дæр нæ кæнæм, куыд зонджындæрæй сæ калæм доны. Уыдонмæ нæ кæм æвдæлы, фæлæ нæ фыдæлты æфхæрынан ссарæм рæстæг. Айрох нæ ваййы, йæ фыдæлты топпæй чи æхсы, уый йæ фæстагæттæ сармадзанæй кæй æхсдзысты. Хъуыды кæнгæйæ, счылдысæй не 'рæвналæм нæ фыдæлты хæзнатæ æмбырд кæнынмæ. Иннæ адæмты минæвæрттæ, дам, нын нæ «Нарты кадджытæ» сæхи æвзагмæ тæлмацæй сæ зæронд адæм кæнæ фыййæуттæн бакæсынц — ныр, куыд сæ бахъуыды кодтат, афтæ сæ радзурут, зæгъгæ. Ныффыссынц сæ фыййæутты фæстæ æмæ сæ рауадзынц сæхи адæмы номыл.

Чидæр бирæгъы тæссæй хъæдмæ нæ уæндыди. Дыууадæс томæй рауадзинаг цы «Нарты кадджытæ» уыдыстæм, уыдон кæйдæр тæссæй, — ма сæ адавой, — æрæппæрстам фараstmæ, стæй — авдмæ, стæй — фондзмæ, стæй...

Цæйнафæлтау сæ исчи спайда кæна, фæлтау махæн узал доны къуысы сæфт кæнынц.

Дыууæ кæсагахсæджы æмбисонд ныл цæуы.

Уыдонæй дæр иу сызгъæрин кæсаг æрцахста, æмæ йын кæсаг дзуры, ома, ауадз мæ æмæ, цыдæриддæр æрдомай мæ сæрибардзинадмæ, уый дын фестын кæндзынæн. Æрмæст, дам, дæ ма ферох уæд: дæуæн цы ракæнон, дыууæ ахæмы хъуамæ ракæнон де 'мбалæн.

«Лæг фæхъуыды кодта, фæхъуыды кодта... Катайы бахауди — хуыздæр цы райса сызгъæрин кæсæджы сæрибардзинадмæ. Стæй иу рæстæджы йе 'рхъуыдыйæ йæ зæрдæ ныррухс æмæ ныллæгъстæ кодта кæсагæн: «Мæ иу цæст мын акъах».

Фæлæ мæн æндæр цыдæр фæнды зæгъын.

Æз никуы бахаудтон ахæм ныхасмæ, ахæм хæдзармæ, ахæм куыстуатмæ, ахæм хъæумæ, ахæм коммæ, æмбисæндтæ, уыци-уыцитæ, хъæлдзæг ныхæстæ, зарджытæ, аргъæуттæ, таурæгътæ кæм нæ фехъуыстон, кæнæ кæм нæй фехъусæн.

Сыхбæсты, хъæубæсты кæнæ комбæсты кой нал кæнын, фæлæ æртæ, цыппар адæймаджы цы æмбæлтты къорды кæнæ куыстуаты ис, уыдонæй иу уæддæр дзыхыкъæбæл ма уа, йе 'взаг мæрдтæм ма хуынкъ кæна, уый гæнæн нæй.

Сырдоны, Сæтти æмæ Бæттийы, Æрраби æмæ Зондабийы уадзæм. Хъорнисаг Къоша, чысайнаг Чаисмел, чъребайаг Алекси æмæ æндæрты хъæлдзæг ныхæстæ диссагæн дзуринаг сты. Нæхи æмрæстæгонтæ Цоциты Къæдзæх, Джиоты Резо æмæ æндæрты хъæлдзæг ныхæстæ къуыригæйтты нæ, мæйгæйтты дæр дзырд нæ фæуыдзысты. Дзургæ дæр сæ фæкæнæм. Фæхуæм сыл. Æмæ ууыл фæвæййы. хъуыддаг.

Диссаджы адæм стæм — афтæ нæм кæсы, цыма рæстæг йæ
бынатæй змæлгæ нæ кæны.

Мæ хиуаттæ, мæ зонгæ сылгоймаг-мæдтæн цас фæдзырд-
тон æмæ дзурын: «Дæ сабийы ныхæстæ æмæ дæм хъуыддæгтæй
худæг чи кæсы, уыдон фысс афоныл. Замманай чиныг сæ ра-
цæудзæни. Дæхицæн дæр ном скæндзынæдæ сабийæн дæр».

Мæ хур акæн. Цæйнафæлтау сæ ахæм стыр хъуыддагæн исчи
бон фондз минуты хицæн кæна, фæлтау æнæхъæн сахатгæйттæ
телефонай дзурдзысты, кæнæ искаймæ кæфтæй кæсагмæйы
хабæрттæ кæндзысты. Афтамæй та уыцы чиныгæн тынг стыр
зонадон нысаниуæг дæр уайд. Ирон саби цардмæ фыццаг
къæхдзæфтæ куы кæны, уæд куыд ивы йæ хъуыдыкæнынад, куыд
рæзы, уыдæттæ дзы æрцæуиккой æвдыст.

Æз мæ туг-стæг, стæй уæнгæддæдæртæй æмæ æцæгæлон
адæмæй цасы зыдтон, адæмон сфæлдыстады бирæ хæзнатæ
мæрдтæм йемæ чи ахаста, ахæмтæ. Дардмæ цы цæуон, мæ фыд
Ресо, мæ фыдыфсымæртæ Калман (Алыксандр) æмæ-иу Рутен
аргъæуттæ, æмбисæндтæ, таурæгътæ æмæ диссаджы хабæрттæ
дзурын куы райдыттой, уæд-иу сæм мæрдтæ дæр æрыхъуыста-
иккой.

Кæнæ фынгтыл куыд куывтой!

Бæстонæй сæ фæфыстаин, уымæ мæ никуы равдæлди, цыма
уыдон раз уый ме стыр хæс нæ уыди.

Æнхæлмæ кæсгæйæ саг æнæкъæдзилæй баззад, махæн та
уыцы хæзнатæ æмбырдгонд нæма сты.

Æмæ ноджы цас сафæм!

Сæрмагондæй се 'мбырд кæныныл никуы куыстон. Æмæ ныр
фæсмон кæнын.

Цæранбонты нæм афтæ уыд æмæ у: кæцыдæр хъуыддаг ара-
зын кæмæ хауы, уыцы хъуыддаджы фæрцы къæбæр чи фæхæры,
уый йæ аразын никуы фæфæнды кæнæ та йæ нæ фæзоны,
«фалдæр фæкæн» зæгъын та йæм нæ цæсгом нæ фæхъæцы.
Хъуыддаг чи саразид, уый йæм нæ фæуадзæм. Йе 'ннæ куыс-
тытæ ныууадза, уый та йæ бон нæ ваййы. Уымæн æмæ уæд
стонггуыбынæй зайы. Афтид голлаг хъил нæ лæууы. Æндæр
нæм куыннæ уыд æмæ ис, уыцы хъуыддаг æхсад цæсгомæй чи
бакодтаид æмæ бакæнид, ахæмтæ.

Ссарæм æфсæнттæ дæр: уæртæ йæ чидæр райдыдта, кæронмæ
йæ уый фæуæд.

Уыцы чидæр æнустæ батондзæни, куыд сыл хъуамæ аххæ-
сса?

Æлгъыстытæй цы æрæмбырд кодтон, уыдон 80-æм азты

42

каæрон журнал «Фидиуæгæн» цæттæ кодтон мыхуырмаæ. Раз-
вæлгъау сæ бафарстон: ныммыхуыр сæ кæндзыстут æви нæ?
Уалынмæ кæсын, æмæ журнал «Мах дуджы» куы фæзыныккой,
Тлаттаты Аннаæ цы æлгъыстытæ æрæмбырд кодта, уыдон. Æхсыз-
гон дæр мын уыдис æмæ зын дæр. Иугæр ма чидæр мæ хъуыдыйы
фарс у, уæд раст фæндагыл лæуд стæм. Фæлæ цалынмæ æз дзы-
мандытæ кодтон, уæдмæ чидæр хуыцауысконд мæ разæй фæци.

Поэт æмæ зонадон кусæг Дзуццаты Хадзы-Мурат уæд Гуыр-
дзыстоны Фысджыты цæдисы Хуссар Ирыстоны хайады бæрнон
нымæрдары бынаты куыста, хъуыддаг зыдта уый дæр,
тæфæрфæсгæнæгаумæ уымæн фарста:

— «Мах дуг» федтай?

— Федтон.

— Æмæ ныр куыд?

— Куыд æмæ лæдæрст.

Дзуапп ын радтон адæмон сфæлдыстадæй — дзырдмæ-дзырд-
арынаæй.

Æнæуи та мæ уыцы хъуыддаг ныкъкъуылымпы кодта къорд
азты. Цыма Аннаæ ирон хæзна, ирон туг-стæджы фынаæй чи у,
уыцы хæзна æнæхъæнæй скъахтаид.

О, дæ размæ уыцы фарны куыст чи кодта, нæ хæзнайы
къæрттытæй иу дæр чи ссардта, уый уды фæллоймæ æввонгæй
æвналын аив хъуыддаг нæу. Мæн дæр, цы бакуыстон, уыдонæй
тынг бирæ ахсæдын бахъуыд. Фæлæ уыйхыгъд, цы æлгъыстытæ
æрæмбырд кодтон, уыдонмæ ноджыдæр бафтыд иу.

Цæвиттон, «Мах дуджы» сæйраг редактор поэт Хъодзаты
Æхсар ныммыхуыр кодта, Тлаттаты Аннаæ цы æлгъыстытæ
æрæмбырд кодта, уыдон. Æмæ иу æмбисæхсæв нызæлланг код-
та йæ телефон.

— Æхсар, иу æлгъыст ма дын æрымысыдтæн, — дзырдта йæм
йæ хæлар, ирон адæмон поэт Ходы Камал, — «Тлаттаты Аннаæйы
æлгъыстытæ дыл æрцæуæнт!»

Афтæмæйты хъæздыгдæр кæны адæмы хæзна.

Фылдæр хатт нæ йæ ныффыссын фæхъыгдары не 'нæхъуаджы
сæрыстырдынад дæр. Кæмдæр цыдæр фехъуыстай, зæгъгæ, уæд
дæм ныккæсдзысты алырдыгæй: «Кæсыс, ам дæр æхцайы куыст
кæны».

Нæ фæзанынц, уый, чи сæ фæфыссы, уымæн материалон æгъда-
уæй байраджы хъиамæты хуызæн кæй у. Байраджы хъиамæт
цæмæн, ныртæккæ уый, чидæр галмарæггаг хъуг куыд фыста, уыйау
у — сæ гонорарæй сæ рамышуыргæнæггаг бирæ фылдæр хъæуы.

Уыйхыгъд се 'цæг пайда адæмæн баззайы! Адæймагæн

йæхицæн дæр йæ зоньндзинæдтыл бафты, йæ уд сæ фæхъæздыгдæр вæййы.

Тынг фæдис кодтон, æлгыстытæ нæм арфæтæй фылдæр кæй ис, ууыл. Исчи мын æй куы загътаид, уæд ыл æнцонæй нæ баууæндыдаин. Зæгъын, уый гæнæн куыд ис, фылдæр æлгыитæ кæнæм. Уымæй дæр судзаггаг æлгыстытæ:

1. «Абон-сомæй фæцæр».
2. «Æлхуыйы алыварс — дæ фæндаг».
3. «Бон сурмæ дзыназ, æхсæв — хурмæ».
4. «Дæ зæрдæйы дуар макуы байгом уæд».
5. «Дæттæ æмæ дæм хъæдтæ фæдзурæнт».

Нæ арфæты хуыздæртæм та хауынц:

1. «Бæрзонд дзуарæй фæдзæхст фæу».
2. «Дæ сæрыл мæ 'рхæсс».
3. «Зæрдæрухсæй цæр».
4. «Уастырджи дæ йæ рахиз базыры бын бакæнæд».
5. «Хорарæхæн цæрæд».

Æмбисæндтæм, арфæтæм, æлгыстытæм, уыци-уыцитæм, дзырдмæ-дзырдарынтæм иу диссæджы миниуæг ис: æддаг бакæстæй саджы сытау — æлвæст, цыкурайы фæрдыхау тæмæнтæ калынц, сæ мидис — арф, адæймаг сæ дзæгъæлтæ кæны. Ирон æвзаджы аивтæ нырмæ дæр куыннæ зыдтон, фæлæ адоны куыд рарттивынц, уый æмбисондæн дзуринаг у. Фæлæ уый алы ран æмхуызон нæ зыны.

Цы цæвиттонтæ æрхастон, уыдонæй дыууæ къорды дæр иу æркастæй хуыздæрты 'хсæнæй сæвзæрстон, фæлæ кæм сæ иуты аивадон æмвæзад, кæм — иннæты!

Уыдон нæ истори сты. Уыдон, æнусты дæргъы цы цард фæкодтам, ууыл дзураг сты. Дæхицæй никуыдæм фæлидз-дзынæ. Æрмæст, æппынæдзух архайын хъæуы рухсдæр бæрзондмæ схизыныл. Схизæн та йæм ис, дæ адæм æнустæм хорзæй цы сарæзтой, уый фæрцы.

Нæ адæмæн ахæм асин йæ ИРОН ХÆЗНА у, йе сфæлдыс-тад.

Хицæн рæстæджыты дзы кæй фæфыстам, æрмæст уыдон дæр мæм налхъуыт-налмасы хуызæн кæсынц.

Хæзна хъæуы æмбырд кæнын, цыфæнды чысыл къæртгай куы уа пырхытæ, уæддæр.

ХЪАЗИТЫ Мелитон

ÆМБИСÆНДТÆ

Абадгæ чызг дæр амондмæ бæллы.

Абаддзæнис, æмæ абадæд.

Абази дæр æхца у.

Абырæгæн авд уды ис.

Авдæн авдæн у.

· Авдæн кæм уа, уым марды чырын дæр агур.

Авдæн кæм уа, уым марды чырын дæр ваййы.

Агоры бирæгътæй фыддæр сты.

Адæймагæй чи рацыд, уый хъуамæ адæмы хъæр æмбара.

Адæймаг æрвылбон «цæрæй» дæр цъæхдæндаг кæны.

Адæймаг бонæн хъуыды кæны.

Адæймаг бонæн хъуыды нæ кæны.

Адæймаг дыууæ боны йеддæмæ нæ цæры.

Адæймаг дыууæ боны цæры, æмæ йыл æнхъæлмæ кæсгæйæ ацæуынц.

Адæймаг дзул æмæ мыд хæрынай дæр фæлмæцы.

Адæймагимæ цалынмæ иу пут цæхх бахæрай, уæдмæ йæ нæ базондзынæ.

Адæймаг иугæндзон хъуыддагæй цъæхдæндаг кæны.

Адæймаг кæдæм цæуы, йе 'гъдау дæр — уырдаæм.

Адæймаджы йæхицæй адæм хуыздæр зонынц.

Адæймаджы куы бафæнда, уæд сырдау нынниудзæн, маргъау ныззардзæн.

Адæймаджы йе 'взаг сафгæ дæр кæны æмæ аразгæ дæр.

Адæймаджы йæ гуыбын сафы.

Адæм адæм сты.

Адæмæн æмбисондæн баззад.

Адæмæн басæттæн нæй.

Адæмæн — бирæ, махæн — нæ фаг.

Адæм кæй рæстдзинад зоной, уый намысæн сæфæн нæй.

Адæмыл хур дæр не 'ххæссы.

Адæмы ничи басæтдзæн.

Адæм сæ худтæ кæцырдæм дарой, ды дæр — уыцырдæм.

Адæм — фæдисмæ, гæды — къæбицмæ.

Адæм цал лæдзæджы аразынц, уал куыдзы куы марой, уæд адæмыл дæр æмæ куыйтыл дæр уынгæджы бон æркæндзæн.

Адæм цух куы зайой, уæд дæхи хайджындæр ма кæн.

Адæмы афтæ уарзта æмæ дзы йæхи сæр ферох.

Адæмы знаджы адæм нæ уарзынц.

Адæмы ныхмæ дзурыны бæсты дымгæйы ныхмæ ту кæн.

Адæмыл Хуыцау зондæй растдæр ницы байуæрста: нырма афтæ ничи загъта: «Зондцух дæн».

Адæмы ныхмæ цæуæн нæй.

Адæмы разæй у дын загътон, фæлæ фæстæмæ лидзгæйæ нæ.

Адæмы тæрхонмæ белы дзаг фаджыс куы 'рхæссай, уæд æй куыфы дзаг скæнынц, куыфыдзаг сызгъæринæй та дзыппыдзаг нал аззайы.

Адæмы уарз, фæлæ дæхи былæй ма аппар.

Адæмы Хуыцау æмхуызон ма скæнæд.

Адæмы цæст æй бахордта.

Адæмы цæст уынаг у.

Адæмы цæст хæраг у.

Адзалай мадзал нæй, фæлæ мадзалай адзал æрцæуы.

Ай дын мæ хæлаф, фæлæ дзы дæ с... ма нывæр.

Алеуы къæдзæхтæ баууæрддзæнис.

Алцы ссарæн дæр ис, мадызæнæг ссарæн нæй.

Алчи йæ рынчынаг хуыздæр дохтыр агуры.

Алчи йæхи барæнæй бары.

Алчи йæхи мæсыгæй æхсы.

Алчи йæхи хуызæн агуры.

Алчи йæхи хъысмæтæй цæры.

Алы æрчыйæн йæхи æмбал ис.

Алы гуыдырæн ис йæхи дæггæл ссарæн, алы зæрдæйæн — нæй.

Алы куыдзы къæу-къæумæ цы бæлццон лæууы, уый дард нæ фæцæудзæнис.

Алы хæринагæн йæхи гуыбын ис.

Америкæ сæ хъæддаг галты æвзаджы тыххæй ныццагътой.

Амонд дæр ма амондмæ фæбæллы.

Амонддæттæг Хуыцау у.

Амонджын лæг хурмæ нæ кæсы.

Амонд кургæйæ нæу.

Ам — тъæпп, уым — тъæппæй хæдзар нæ рæзы.

Ам — тъæпп, уым — тъæппæй хæдзар ничи кæны.

Ам — тъæпп, уым — тъæппæй хæдзар сæфтмæ цæуы.

Аных мæ, æмæ дæ аныхон.

Арвы ирдыл æууæнк нæй.

Арвы уарын хъæдæн — зарын.

Арвы Уациллайы хуызæн лæр!

Арсæу зондджын у.

Арс дæр ма фосимæ фæхизы.

Арс йæхи хъуыддæгтæ кодта, цуанон — йæхи.

Арс йæ хъæвдыны фæдыл цæуы.

Арс мыдæй куы бафсæст, уæд афтæ, бындзы къах, дам, дзы уыдис.

Арт æмæ донæн ницы лæууы.

Аууоны кæрдæг — стыргæнаг .

Аууоны кæрдæг хæрдмæ цæуы.

Афоныл мæлæт хæзна у.

Афтæ хæр, æфсин дæ фынгæварынмæ куыд æййафа.

Афтид къуыммæ мыст нæ цæуы.

Афтид къуымы мыст нæ лæууы.

Афтид сæры дымгæ зилы.

Ахæм гал у, æмæ йын йæ разæй хъуг куынæ скъæрай, уæд нæ цæуы.

Ахæм нæлгоймаг нæй, сылгоймаг кæй нæ асайдта.

Ахæм ныхас ма зæгъ, куыдзы гуыбыны дæр чи нæ батайа.

Æ .

Æбузн адаймагæй æвзæрдæр ницы ис.

Æвдæлон лæг æвдæлон митæ фæкæны.

Æвдæлон лæг æвдæлон ныхæстæ фæкæны.

Æвзагæн цы 'нтысы, уый кардæн куы 'нтысид, уæд адæм сæ кæрæдзийы кæрдтыл бафтиккой.

Æвзаг дур халы.

Æвзаг зонын кæй фæнды, уый йе 'взаг хъуына кæнын нæ уадзы.

Æвзаг къуыпп у, дзыхъхъ у нæ фæрсы.

Æвзаг фæскъæбутæй ласы.

Æвзаджы нæ хæрды цæуын хъæуы, нæ — уырдыджы.

Æвзаджы цæф нæ дзæбæх кæны.

Æвзæр æвзæрæй нæ фыстæуы.

Æвзæрæй æвзæр ма зæгъ хорзæй дарддæр.

Æвзæрæн йæ ус мæсыг у.

Æвзæрæн зондамонæг — йæ ус.

Æвзæрæн цы бантыса, уый хорзæн — нæ.

Æвзæрæн цы бантыса, уый хорзæн не 'нтысы.

Æвзæрæн цы рацæуа, уый хорзæн нæ цæуы.

Æвзæр бинонтæй цард тæрсы, хъæрмуд бинонтыл цард хæцы.

Æвзæр гал ауæдз халы.

Æвзæр гал тæссармæ хæцы.

Æвзæр дæр йæ мадæн хъæбулæн райгуыр.

Æвзæр йæ рæдыд Хуыцауы аххос кæны.

Æвзæр йæ рæдыд Хуыцауы аххос кæны, хорз та йæ амондæй
азым йæхимæ хæссы.

Æвзæр йæ усæй æхсарджын у.

Æвзæр йæ усы аууонæй æртхыран кæны.

Æвзæр йæ усы зондыл цæуы.

Æвзæр йæ усы фарсмæ фæбады.

Æвзæр йе 'взæр куы зонид, уæд-иу æвзæр дæр нæ уайд.

Æвзæр кафæгæн йæ хæлаф йе 'фсон.

Æвзæр, кæуыл худыс, æмæ мæхиуыл.

Æвзæрма дæр цыдæртæ вæййы.

Æвзæры бадæн — йæ усы фарсмæ.

Æвзæр лæг хæрæгæй фыддæр у.

Æвзæр лæг хæрæгæй хуым кæны.

Æвзæр ма у æмæ хорз уай.

Æвзæр стыргæнаг у.

Æвзæр усæй куы бафсæст, уæд афтæ— хъуынджын, дам, у.

Æвзæр фæнычы зæйæ мæлы.

Æвзæры хос — æвзæр.

Æгæр «Хуыцау, Хуыцау» кæнынæй Хуыцау дæр фæлмæцы.

Æгъдаугæнæг æгъдау нæ халы.

Æгъдаугæнæг æгъдау халы.

Æддæмæ куы кæсы, уæд— фæрсудзæнимæ.

Æддыргъбæлас акалын лæгмарæгау у.

Æдылуйы йæ мад фыд-зонд фæхоны.

Æдылы мад дæр Хуыцаумæ уый тыххæй нæ куывта.

Æдылуйы фæллæйттыл мардта йæхи, зондджын—
æрхæрдтыл.

Æдылы чындзæхсæвæй нæ цæуы.

Æлдарæй æлдардæр — сывæллон.

Æлдар ма сывæллонæй тарст.

Æлхæнæджы пайдайæ уæйгæнæгыл ницы æфты.

Æлхæнæджы пайда уæйгæнæгæй хауы.

Æмæ, дам, мады гуыбыны хъулаæттæ нæ вæййы.

Æмбисæндтæй растдæр ницы ис.

Æмбисæндтæм фау æдылы хæссы.

Æмбисæндтæм фау хæссæн нæй.

Æмбисæндтæ фыдæлтыккон сты.

Æмбисондæй æмбисонддæртæ бирæ ис.

Æмбисондæн алчи нæ зайы.

Æмбисонд Даредзантæ уыдысты.

Æмбисонд Нартæ æмæ Даредзантæ уыдысты.

Æмбисонд Нартæ æмæ Царциатæ уыдысты.

Æмбисонд Нарты Уырымæг уыд, æмæ уый дæр Сатана фæсайда.

Æмбисонд Хъазиты Гаппо уыд, Бола кæй нæ бырста.

Æмбисонд Хъаныхъуаты Бола уыд.

Æнамонддзинад иунæгæй нæ цæуы.

Æнæарт фæнык нæй.

Æнæахуыр лæг æгомыг фосæй уæлдай нæу.

Æнæбындур мæсыг — æвзидæнгарз.

Æнæзæнæг лæг æмæ усмæ бафсæдынмæ ма 'нхъæлмæ кæс.

Æнæкустæйæ цард нæй.

Æнæмæсыгæй мæсыггæстæ урæдтой.

Æнæмыздæй Цоциты Герисо куыста.

Æнæниз адæймаг йæхи мæгуыр ма хъуамæ схона.

Æнæуазæг хæдзар хæдзарыл нымад нæу.

Æнæуæрст адæмæй хъуамæ дæхи аккаг равзарынæн уай.

Æнæфсин хæдзармæ мыстытæ 'мхиц сты.

Æнæфсин хæдзар — мыстыты симæн.

Æнæфсин хæдзар уазалы смаг кæны.

Æнгуылдзтæ æмийæстæ не сты, фæлæ куы 'рбатымбыл ваййынц, уæд сæмхуызаттæ ваййынц.

Æнгуылдзтæ æмиæстæ не сты, фæлæ куы 'схуыссынц, уæд сæмиæстæ ваййынц.

Æнцон — уазалгонд кас хæрын.

Æппæлынæй лæг нæй.

«Æппæтæй адджындæр цы у?» «Æвзаг». «Æппæтæй мастдæр цы у?» «Æвзаг».

Æрæджиауы чындзыцыд дæр чындзыцыд у.

Æрвгæрон арв куы ныццæва, уæд ды ам дæ сæр ацахс.

Æрдæгæхсæвы онг лæг лæгъзтæ кодта, æрдæгæхсæвай фæстæмæ — ус.

Æрра чындзæхсæвай нæ цæуы.

Æртыскæн дыууæ цæфы кæны.

Æрчъиджынтыл уый не 'рвæссыд, цырыхъджынтæ уый нæ куырдтой.

Æфсæст куыдз стырзæрдæ у.

Æфсинаен йæ фынг — йæ дыууæ æрфыджы астæу.

Æфсин нозтдæфæй фидауы.

Æфсондзæн бæрзæй хъæуы.

Æфсоны сæрыл лæууы.

Æхсæнкъæл æдылы сæтты.

Æхсæны хъуг — æнæдыгъд.

Æхсæны хъуг хуыскъ зайы.

Æхсыд стæгмæ фæстæмæ кæсы.
Æхсынкъæй царм стигъы.
Æхсынкъ ын æнæдыгъд нæ ирвæзы.
Æхсынчъы цæфхад кæны.
Æххормаг бирæгъæй æххормаг лæг тæссагдæр у.
Æххуысмæ Уастырджи дæр дзуры.
Æххуыс Уастырджи дæр агуры.

Б

Бадæг æвæсмон у.
Байрагæй бæхгæнæг, лæппуйæ лæггæнæг Уастырджи у.
Бафæрсын худинаг нæу, худинаг нæ зонын у.
Бæгæнымæ мард дæр нæ фæлæудзæн.
Бæласы калм хæры, зæрдæйы — маст.
Бæласы цæнгтæ бардузын адæймаджы цæнгтæ ракаæнæгау у.
Бæлццон хабархæссæг.
Бæндæнæн йæ даргъ бæззы, ныхасæн — йæ цыбыр.
Бæндæнæн — йæ даргъ, ныхасæн — йæ цыбыр.
Бæрзæй кæм уа, уым æфсондз дæр агур.
Бæрзæй кæм уа, уым æфсондз разындзæнис.
Бæркад хылæй лидзы.
Бæркад хъæрай тæрсы.
Бæстыл карк амизын кодта.
Бæхæй хæрæгмæ ничи хизы.
Бæх барæгмæ гæсгæ у.
Бестаутæ Хуыцаумæ мæсыг комæй амадтой, уым, дам, дур-
джын у.
Бикъæфтыд фæци.
Бирæгъ æфсис нæ зоны.
Бирæгъы фыййау арвыстой.
Бирæгъ куыдзæн: «Дæ къæдзил дæ сагæхты цæмæн дарыс?»
Куыдз дæр ын афтæ: «Æмæ ды де ссыртæ æлвæст цæмæн
дарыс?»
Бирæгъæн дæр уд ис.
Бирæгъ бирæгъы фыд нæ хæры, лæг лæджы фыд хæры.
Бирæгъæн дæр йæ хъæвдын адджын у.
Бирæгъ йæ цуры ницы у.
Бирæгъ дæр бирæгъ, æмæ уый дæр — бирæгъ.
Бирæгъ рагъыл йæ кæнон нæ уадзы.
Бирæгъ рагъыл йæ царм нæ уадзы.
Бирæгъ фосы рындзæй бæрæг кæны.

Бирæдзураг — цъусаразæг.

Бирæйæ — 'взæр.

Бирæйæ фаг хуыздæр у.

Бирæ кусынай лæг куы уайд, уæд хæрæг сагау сыкъатæ судзид.

Бирæмæ чи лæбурдта, уый йæ сæр фесæфта, фагыл чи 'рлæу-уыд, уый хæдзар скодта.

Бирæтæн сæ хуыз афтæ хорз ваййы, фæлæ уæлтæрхæг ваййынц.

Бирæ хорзыл дзурæг нæу. Бонæн фæуынай нæ тæрсы.

Букуылоны дæр ницы хъæуы, Захары дæр ницы хъæуы.

Булæмæргъ авд æвзаджы зыдта, фæлæ йæ цъиусур куы 'рсырда, уæд дзы йæхи æвзаг дæр ферох.

Бызийы фырттæ.

Бындур фидар куы уа, уæд сис амайынаг цы хъæуы.

Бынхор æгад у.

Бынхорæй кад ничи ма скодта.

Г

Галиугæнæг над æййафы.

Гал хосæй амæлæд.

Галы ком хъæмпыхал.

Галы хæрджытимæ куы бабæттаи, уæд кæнæ зæвæт кæнын райдайджæнис, кæнæ дæндагæй хæцын.

Гæбæратæ — Гæбæраты, Цæгæратæ — Цæгæраты.

Гæды æмæ куыдз схæлæрттæ уыдзысты, уыдонæн бафидауæн нæй.

Гæды æмæ зынг не 'мбæхсынц.

Гæды дæр мысты алыварс фæкафы, фæлæ йæ бахæрынц.

Гæдыдзураг гæдыбындар у.

Гæдыйæн дæр кæрон ис

Гæркъæраг дæр ма карчы цъиу куы аскъæфы.

Гæртам йæ бон калы.

Гæртамхорæй де 'фсымæрыл дæр ма баууæнд.

Гом дуæрттæ сæрæй сæтты.

Гуыбынай сæр уæлдæр у.

Гуыбын кæм уа, уым сæрмæ нæ кæсынц.

Гуыбын — куыдз, сæр — хъуырбосылхæцæг.

Гуыбын — лæджы знаг.

Гуыбын лæджы сæрсæфæнмæ тæры.

Гуыбын сæры нæ фæрсы.
Гуыбын сæры цур нæ зыны.
Гуыбын талынг скъæт у, цы дзы ныккæнай, уый æддæмæ нæ зыны.

Гуыбын цæсты коммæ куы кæсы, уæд тъæпп хауы.
Гуыбыны рæстдзинад нæй.
Гуыбыны рæстдзинад ничи агуры.
Гуыбыны цæстæй цардмæ кæсæн нæй.
Гуыбыны фæдыл цæуынæн сæр нæ хъæуы.
Гуыбыны сæры кад не 'ндавы.
Гуыргæ чи кæны, мæлгæ дæр уый кæны.
Гуырдаиагæн йæ бондарæн йе 'хсæвы хуыссæн у.
Гуырдаиаг куыдз йæ къæсæрæй æхсарджын у.
Гыццыл Быценон дæр уыд.

Гъ

«Гъа» — æдылытæн хылы фос.
Гъа-гъа бирæгътыл кæнынц.
«Гъайæ» хъæздыг не суыдзынæ.

Д

Дæ абоны зонд — дæхи, дæ сомбоны зонд — мæн.
Дæ амондæй дæхицæй ма у разы.
Дæ бон хорз, хъæдурдæхдон, æз дæр та ам дæн.
Дæ гуыбын æфсæст уæд, æмæ фæнды дуртæ бахæр.
Дæ гуыбын дуртæй дæр байдзаг кæндзынæ, фæлæ сæ адæй-
маг æфсæдгæ нæ кæны.

Дæ доны ма ту кæн.
Дæ каистимæ куы цæрай, уæд сæ лæггæдтæ ма дом.
Дæ къæбæр ахауд æмæ — дæ хаймæ.
Дæ къæбæрыл ма ту кæн.
Дæ къух мыды куы дарай, уæд æй æнæасдæргæ нæ фæуы-
дзынæ.

Дæ лæджы фарс салдæй куы дарай, уæд æй искæй фарс
йæхимæ ласы.

Дæлæмæ йын зæгъ, æмæ уæлæмæ фæраст уа.
Дæлæмæ йын зæгъ, æмæ йæ уæле агур.
Дæ мады бынæй чи не скæуа, уый дæ мадызæнæг нæу.
Дæ мады кæмæн раттай, уый — дæ фыд.
Дæ ныхæй зæхх куынæ 'рхойай, уæд дæ йæ уæлæ цæуын нæ
бауадздзæн.

Дæ ныхæй зæхх куына 'рхойай, уæд цæуын нæ базондзына.
Дæ ных равдис, æмæ дæ бынат ссар.
Дæ ных равдис, æмæ дæ бынаты æрбад.
Дæрдтыл азил, æмæ æввахс бацагур.
Дæрдтыл фæзылд, æмæ хæстæгмæ нытътæпп кодта.
Дæ сæрæн кад кæнын зон.
Дæ сæр сæрмæ хæсс.
Дæ сæр сæрмæ куына хæссай, уæд искæмæй ма хъаст кæн.
Дæ сæры хицау дын алцæй хицау дæр у.
Дæсныый йæхимæ не 'вдæлы.
Дæсныфæрсæг дæсныый дзыхмæ каст, дæсны— дæсныфæрсæджы арммæ.

Дæ сусæг ныхас дæ сылы къахæн дæр ма зæгъ.
Дæ сусæг ныхас де 'мкъайæн дæр ма зæгъ, дæ удмарæн дзы скæндзæн.

Дæ тыхсты дæ фарсмæ чи нæ уа, уый дæу нæу.
Дæ ус, дæ бæх æмæ дæ хæцæнгарзыл макæмæн баууæнд.
Дæ усыл æууæнд, фæлæ йæм дæ цæст дар.
Дæхæдæг цына дæ, уый искæмæй ма дом.
Дæ хæдзары де знагмæ дæр æнхъæлмæ кæс.
Дæ хæлаф куына схуылыдз уа, уæд кæсаг не 'рцахсдзына.
Дæ хионæн хæс куы радтай, уæд ыл дæ къух ауигъ.
Дæ хионæн хæс ма ратт, æцæгæлонæн— хæцæнгарз.
Дæхицæй алидздына, фæлæ Хуыцауæй та кæдæм лидзынмæ хъавыс.

Дæхинымæры цы дзурыс, уымæн ды дæ тæрхонгæнæг, æргом кæй зæгъыс, уымæн та — адæм.

Дæхи цæстæй цы нæ фенай, уымæн тæрхонгæнæг ма су.

Де знаг — йæ бонæн.

Деметæ хæрæг æлгъитынæн дардтой.

Де 'фсымæр дæхи у, йе знагæй чи кæны æфсымæр, лæг уый у.

Диссагæн баззад.

Диссаг у.

Диссагыл дисгæнæг куына уа, уæд диссаг дæр нæу.

Дойныйæн кæй туг нуазай, уымæ фæдисмæ ма дзур.

Дон ацæуы, дур баззайы.

Дон, дон кæнынæй лæг йæ дойны нæ сæтты.

Дон йæ фæдæй никай фæрсы.

Донласт йæ аууоныл дæр фæхæцы.

Дон уæлæмæ нæ цæуы.

Дон хæхтæ æмæ хъæдтæ дæр нæ уромынц.

Дуар йæ сæрыл чи 'рбахæсса, уымæн йæ лæдзæг йæ сыны

тѣыст у.

Дудайтæ мæйрухсмæ хуртуан кодтой.

Дурæнкъуыст фæци.

Дурæппарæн фæци.

Дызæрдыг къуылымпыйы хос у.

Дымæг сагыл дæр ис, фæлæ йын нæ бындзытæ сурынæн у,
нæ — йæхи æмбæрзынæн.

Дымæг фысы дымæг дæр у, фæлæ дзы Хуыцаумæ кувынц.

Дымгæ боны кæцырдæм фæмиза, уый нæ зоны.

Дымгæйæн хъæдтæ æмæ хæхтæ дæр нæ лæууынц.

Дымгæйы æрхæссæггаг дымгæ ахæссы.

Ды мын кусæг загъ, æндæра хицæуттæ — хæрх.

Дыууадæс æфсымæры иу æхсары аппæй фæцæл кодтой,
фæлæ дзы бафсæстысты.

Дыууæ куыдзæн холлаг нæ ныккæндзæни.

Дыууæ хылгæнæджы дæр аххосджын ваййынц.

Ды цы фæуай, уый фарсæй фæуинаг у.

Дж

Джидзæггагæй адæм джидзæг кæнынц.

Джидзæггагмæ æрцæуæд дæ зæры бон.

Джидзæггаг суæд дæ фæстаг.

Джир дзæргъы рагъыл фынай кæны.

Джир цы дзæргъы рагъыл нæ бафынай уа, уый йе знаг у.

Дз

Дзабойы дзоныгъау цæхгæр ныззылд.

Дзаг, дзагæй къæбиц йедзаг нæ кæны.

Дзауаг, дам, туманы бæсты æнæфыст сыф равзæрста: туман
ахардз уыдзæни, гæххæттыл та хъаст ныффысс, æмæ йыл
афæдзæй-афæдзмæ дæхи ирхæфс.

Дзау сæ мардты æнæаргъуыдæй ныгæдтой, фæлæ дзы
фæстæмæ ничи раздæхт.

Дзæнæт æмæ зындон сæ къæсæртыл æвзаргæйæ не сты.

Дзæнæт кургæйæ нæу.

Дзæргъ зад æмæ хъыбыл нæтыд.

Дзæргъ зайгæ кодта, хъыбыл — нæтгæ.

Дзæргъ зайгæ кодта, хъыбыл — хъæрзгæ.

Дзæргъ зайгæ кодта, хъыбыл — хъыс-хъыс.

Дзодзийы дурæн авд æвæрæны уыдис.
Дзуары лæг куыройы нæ фидауы.
Дзуары лæг куыройы тæригъæд у.
Дзургæ тути дæр кæны.
Дзуры, æмæ сырх дæр нæ кæны.
Дзурынмæ куы фæуа, уæд æй уырысы æфсад дæр нæ басæт-
дзысты.

Дзынгайæн йæ хæстæй йæ зард риссагдæр у.
Дзывылдар афтæ зæгъы: «Зондджын мæ нæ ныццавдзæн,
æдылы мæ не скæндзæн».

Дзыппæй сæрмайы фæндагæй сæрæй дзыппæйы фæндаг
цыбырдæр у.

Дзырд дзырд сайы.

Дзырд дзырдаг кæны.

Дзырд дугъон бæхыл бады.

Дзырд фæндаг нæ фæрсы.

Дзырд къуыпп у, дзыхъхъ у нæ фæрсы.

Дзырдаг фæци.

Дзыхæй фехст топпæй фехстæй тыхджындæр у.

Дзыхджын — бæхджын.

Дзых дзурынæн у.

Е

Елийайау,иуцæфон у.

З

Загъд сабыргай райдайы.

Задыны хæлд фæкодта.

Зараг лæппу æмæ кафаг лæппу хæдзар нæ кæнынц.

Зарæг удлæууæн у, хъарæг— удмарæн.

Зарæджы сæрæн баззад.

Зæйласты хъисфæндыримæ агуырдауы.

Зæрватыччы лæппын дæр йæ мадимæ нæ фæцæры.

Зæрдæйы маст цæссыгæй фемæхсы.

Зæрдæ хурварс куы бады, уæд хæбизджыныл дыууæ армæй
хæстæуы.

Зæрдæ цы домы, уымæй зонды нæ фæрсы.

Зæронд амондджын бавæййы.

Зæрондæй пайда — йæ пенси.

Зæронд æмæ сывæллонæн сæ зæндтæ иу сты.

Зæронд бæхæн йæ царм дæр байраджы аргъ у.
Зæронд бирæгъ уæрыкмæ хъавы.
Зæронд дзоныгъ ма сугæн бæззы, зæронд адæймагæй уыцы
пайда дæр нал ис.

Зæронд тъиртгæнаг у.
Зæры бонмæ амонджын лæг цæры.
Зæхх куы скусы, уæд фыццаг фынай цæрагойтæ райхъал
вæййынц.

Зæхх ничи ма батыдта.

Зæхх — уæлгоммæ, бæстæ — хæмпæл.

Зæххы гæппæл бакусынай хъæздыг ничи кæны.

Зивæггæнаг дардмæ цæуы.

Зивæджы мад амард.

Знагæн йæ ном йæ уæлæ ис.

Знаг дын дæ фæздæгмæ кæсы.

Знаг кæмæн нæй, уымæй лæг нæ рацæудзæн.

Зонд ахуыр æмæ æнæахуырыл нæу.

Зондджынай зондджындæртæ — бирæ.

Зондджын барон у.

Зондджын мæгуыр нæ вæййы.

Зонд дзы куы уайд, уæд мæгуыр дæр нæ уайд.

Зондджын — гæртамдæттæг, æдылы — гæртамисæг.

Зондджын хъæстаг нæ кæны.

Зондджын хъуыст æм фæкодта.

Зондджыны арæхдæр бахъæуы æдылымæ хъусын.

Зонд мæгуыр æмæ хъæздыгыл нæу.

Зондмæ дзæкъулы хæссынаг у.

Зонд нæлгоймаг æмæ сылгоймагыл нæу.

Зонд тыхы ахаста.

Зондцух фынтæ нæ уыны.

Зонды чырын ссардта.

Зылынбаст æргъом — зынхæссæн.

Зылын растыл худт.

Зымæгон бон — скæс æмæ ныккæс.

Зымæг дзы мит не 'нтысы.

Зындон ма æхсидавцух уыд, æмæ дзы уый дæр дзуттаг фæтгыста.

Зындон уæлæуыл ис.

И

Ивгъуыд ацыд, абоны кой ракæн.

Ивгъуыд кæмæн нæй, уымæн сомбон дæр нæй.

Идæдз ус æнцондзырд у.

Икъаты Гицойы дæргъæн лæг нæ уыд.

Икъаты Гицойы дæргъæн у.

Ирон адæм Хуыцауæй стæм æлгъыст, нæ кæрæдзийыл уымæн нæ хæцæм.

Ирон адæм Хуыцауæй сты æлгъыст.

Иронæй æвзæр нæй.

Иронæй магуыргур ирон нæу.

Ирон иронæй не'ппæлы.

Ирон лæгæн ныфс бавæр, æмæ дæм амæлæты бонмæ æнхъæлмæ кæсдзæнис.

Ирон лæг дæ раппæлыны бæсты æлгъитгæ ракæндзæн.

Ирон лæг магуыргур нæ цæуы.

Ирон лæг магуыргур цæуын йæ сæрмæ нæ хæссы.

Ирон нуазæн ничи здахы.

Ирон лæг куы схъæздыг ваййы, уæд кæнæ лæг мары, кæнæ Хуыцаумæ асинтæ æвæры.

Ирон лæг уазæджы йæ хабæрттæй нæ фæрсы.

Ирон лæг уазæджы хабарæй нæ фæрсы, йæ хабæрттæ йæхæдæг раканы.

Ирон лæг искæй мæсыгæй хæцын уарзы.

Ирон фынг академи у.

Ироны знаг — йæ дæлæвзаг марг чи дары, уый.

Иры дзыхъхъы æмбисондæн баззад.

Исæй хъалзæрдæ зынаргъдæр у.

Искæй базыртæй тагъд нæ атæхдзынæ.

Искæй бæхæн — искæй ехс.

Искæй бæхæн — искæй с...

Искæй къухæй рухсаг мардмæ нæ хæццæ кæны.

Искæй къухæй цæхæр хафын æнцон у.

Искæй къух с... къахынæн дæр нæ бæззы.

Искæй мард рæуæг у.

Искæй усы пъа адджын у.

Искæй усы пъа хæдзар халы.

Искæмæн куы фидис кæнай, уæд уал айдæны акæс.

Исчи дæ æртæ хатты куы ралгъита, æмæ йæ ды иу хатт куынæ фелгъитай, уæд афтæ æнхъæлы, дæуыл дзых нæй.

Иуæй-иу ус лæгтæй хуыздæр у.

Иу æлгъин у, дыууæ хæлæг у.

Иу æлгъин у, дыууæ хæлæг у, æртæ — лæвар.

Иу æхст пъолы хъил дæр кæны.

Иу бонæн кæй аразай, уый цæрæнбонтæм баззайы.

Иу бон цы саразай, уый сәдә боны нал сараздына.
Иу боны хәрдәй ләг нард нә кәны.
Иу дагъәй не 'ххәссы әмә йә дыдагъ кәныңц.
Иу кәмәйдәр ницы хъуыст, стәй доны фәмызта, әмә йә
фәдонмиз кодтой.

Иу бәласыл фос суасыдысты әмә бахус.
Иу дын уәд, әмә — адәмыхуызән.
Иу иннамән хәдзар нә аразы.
Иу ләг әмә ус сә кәрәдзийә әфсәрмы кодтой, әмә әнәзәнәг
баззадысты.

Иунәг ләг дуры цъуппыл дәр фәдардзән йәхи.
Иунәгәй мә куыдз фәцәрәд.
Иунәгәй мыст дәр хәры.
Иунәджы цард — додойаг.
Иу рынчын цәйау загъта, ме 'рбадәнты сынкъәй, дам, мын
мә сәрмә раст ныхас ници хәссы.

Иу сәгъыл сыхъатә нә зад әмә йәхи дзыгы хуыдта.
Иу сәппы тыххәй йә хорз дугъоны ници уәй кәны.
Иу ран әрхәст чи нә зоны, бон-изәрмә саби йә сой кәмән
цъиры, әхсәв-бонмә йә ләг әнцад әрхуыст кәмән нә дәтты,
уыцы сылгоймагыл хуыз нә хәцы.

Иу сылгоймагән уазәгуаты цәугәйә йә ләг «дә сәр-иу
дзәбәх бафснай» загъта, әмә йә әхсәвы стыхта къабайы,
батъыста йә сынтәджы бын, йе 'фснаинагтә та әдде
бәгънәгәй ныууагъта.

Иу хистәр уон асәрфта, әмә йын фәхсынмә куы ацамыд-
той, уымәй дәр фен, зәгъгә, уәд афтә: «Дәндаг нәй, дәндаг».
Иу хәрәгән йә сәр фынгмә хастой, уый та фәсдуармә
тылд.

Иу хъәбуләй хъәбул нәй, дыууә хъәбулы — тасы хос,
әртә хъәбулы — царды хос.

Иу хъәуы куыйтәй ницы аппәрстой.
Иу цәу— дзуджы раздзог, дыууә цәуы — дзуг пырхгән-
джытә.

Иуырдам куы асимай, уәд иннәрдәм дәр симын хъәуы.
Ичынайы калм уәләуыл зайы.

Й

Йә галиу къахыл рабадт.
Йә гәды ныхәстәй чи нә сырх кәны, уый әмбалән нә
бәззы.

Йæ гуыбыны тæригъæд фæхаста.

Йæд у, фæлæ цы, уый мæхæдæг дæр нæ зонын.

Йæ дзыхæй йын йæ къæбæр скъæфы.

Йæ зæххы гæппæлæй йæ къухы æфты.

Йæ каистæ кæй уарзынц, уый йæ фысымты хæрдыл æййафы.

Йæ мады æлгъыст чи нæ хæссы, уый уазæг нæ цæуы.

Йæ мады куыдзы ус ничи хоны.

Йæ рахиз къахыл рабадт.

Йæ сæрæй куыдз куы рахауа, уæд дзы зæхмæ ницыуал æрхæццæ уыдзæнис.

Йæ сæр гуыбындзæл нуазы.

Йæ сæрыл ын къæртайы дзаг хор рауадз, æмæ дзы зæхмæ нæмыг не 'рхаудзæн.

Йæ сæрыл ын сой рауадз, æмæ «дон-дон» хъæр кæндзæнис.

Йæ сусæг ныхас искæмæн чи дзуры, уый у йæ уды знаг.

Йæ уазæгæн лæггад кæнын кæй фæндыд, уый карк аргæвста, йæхицæн скад кæнын кæй фæндыд, уый та гал аргæвста.

Йæ урс бæхыл бабадт.

Йæ усы зондыл чи цæуы, уыдон дæр мæрдтыл нымад сты.

Йæ усы зондыл чи цæуы, уымæй æрдхорд макуы скæн.

Йæ усы зондыл чи цæуы, уый лымæнæн нæ бæззы.

Йæ усы фарсмæ чи бады, уый адæмæй иппæрд у.

Йæ усы фарсмæ чи бады, уый бинонтæ дæр нæ уарзынц.

Йæ фæндаггæгтæ бахордта.

Йæ фæсмоны таг нал скъуыйы.

Йæ фæстæ дур дурыл нал ныууагъта.

Йæ фæстæ къодахтæ баста.

Йæ фыдæлты топпæй чи 'хсы, уый йæ фæстагæттæ сармадзанæй æхсдзысты.

Йæ фыды ардзæсты чи базæронд, уыдон хорзы кой дæр ничима ракодта.

Йæ фыды æнæхистæй чи баныгæдта, уый кæйдæр мардæн дугътæ уадзы.

Йæ фырæлгъинай теман судзины ласы.

Йæ фыр рæуæгæй цæхæры смидæг уыдзæн.

Йæ фырсабырæй дзы исты аирвæздзæн. Йæ хистæртæм бæдулы каст кæны, йæ кæстæртæм — уасæджы.

Йæхи чи нæ уарзы, уый искæй дæр нæ бауарздзæн.

Йе 'фсærтыл дур æруад.

Йе 'фсærты тæригъæд фæхаста.

ÆНÆУД НЫХАСЫ ТЫХ НÆЙ

Нæ зонын, фырзонджынай у æви фырхъалæй, нæ фыдæлтæ нын æнусты тарæй цы нæртон æвзаг рыхастой, уый нын, калмы игæрау мастад кæнын цæмæн байдыдта? Цæмæн райдыдтам былысчыл кæнын не 'фсарм, нæ фæрнæйдзаг æгъдæуттыл? Цы фæци нæ сабиты хъомылгæнæн авдæн? Цæмæн хауы нæ фæрнджын дадаты æмæ нанаты кад бонæй-бон ныллæгдæрмæ?

Ацы бæллæх бирæтæ рæстæджы аххос кæнынц. Ау, æмæ та уыцы рæстæг дæр нæ сыхаг адæмышæттыты 'хсæн мах ссардта, цæмæн бабырыд мах роны? Æви, куыд фæзæгъынц, йæ тæнтæ тæнæгдæр кæмæн сты, бирæгъ дæр, дам, уымæ уанды.

Æрæджы, трамвайы цæугæйæ, мæ фарсмæ бадт фæци иу ирон лæг. Йæ къухы уыдис газет «Северная Осетия»... Уалын-джы дыууæ чызджы æрбахызт æмæ нæ уæлхъус æрлæууыды-сты. Сæ цæстæнгас къорд хатты мæ фарсмæ бадæгыл æрхас-той, стæй кæрæдзимæ дзурынц:

— Тæхуды, æмæ ма искæд ирон лæджы къухты газет «Рæстдзи-над» фен...

Æмæ раст загътой. Нæ зæрдæты ирон удварны цæхæрыл æндзарæнтæ къаддæрæй-къаддæр æварæм, æмæ нын йæ фæздæг нæ цæстытæ хъыгдарын байдыдта.

Æз 46-æм скъолайы фарсмæ цæрын, æмæ уæ бауырнæд, уынды цæугæйæ, иунæг скъоладзау дæр хистæрæн фæндаг нæ дæтты. Чи фыддзыхæй дзургæ, чи та тамако пъæртгæнгæ, размæ куырм уырсытау бырсынц. Нæ сæм макæ хъары, нæ уайдзæф. Сæ ахуыргæнджытæй дæр не 'фсармы кæнынц.

Бирæтæ фæзæгъынц, æфсарм æмæ æгъдауы куырдадз, дам, хæдзары ныййарджытæ сты. Нæ, абоны дуджы уый мæнмæ бынтон раст нæ кæсы. Уый-иу æнæхъæн хъæубæсты иунæг

фæлхæрст йеддæмæ куынæ уыд, уыцы куырдадзы хъæсдарæг уæд зæлланг кодта. Ныр та нæ уынгтæ «хæмпæлтæй» байдзаг сты, æмæ стыр уылæнтæ гыццылты сæ фæдыл ласынц. Уыдоны баиргъæвынæн ныр æндæр хъæсдарæг æмæ дзæбуг ссарын хъæуы.

Нæ рухсы бадинаг фыдæлтæ сæ тала бæлæстæ æртасынмæ фидар къухтæй æвнæлдтой. Кæм бахъуыдаид, уым-иу æй арты дæр ацарыдтой, кардæй кæнæ-иу фæрæтæй дæр æхсæстой. Ныры дадатæ 'мæ гыццитæн та сæ хъæбултæ, хæфсы лæппын-тау, хуры тынтæ сты. Хуымæтæджы дарæс æмæ хæринæгтыл нын нал æрвæссынц. Хæдæвзæрд талатау, æнæхсæст, æнæ зылдæй рæзынц æмæ сæ тыллæг — æрдиаг, сæ ис — кæуинаг.

Масыг самайынæн дыууæ, æртæ мæйæ фылдæр нæ хъæуы, лæппуйы слæг кæнынæн та æппынкъаддæр ссæдз азы хъæуы. Æмæ уыцы арфæйаг хъуыддаг нæ фыдæлтæм æппæты уæлдæр къæпхæныл æвæрд куынæ уыдаид, уæд нæм Ос-Бæгъатыртæ æмæ фæйнæгфарс Болатæ дæр нæ уыдаид.

Нæ фыдæлтæм æфсарм æмæ æгъдауы фидаргæнæн мадзал уыди фидис. Уый ахæм тыхджын уыд, ахæм, æмæ дыл иугæр абадт, уæд де 'ккойæ мæрдты бæсты дæр нал рахызтаид. Ноджы йæ азар канд худинаггæнæджы сæрыл нæ бадти, фæлæ бинонтыл, мыггагыл, хъæубæстыл æмæ суанг æнæхъæн комы цæрджытыл дæр. Уымæ гæсгæ ирон лæг мæлæтæй афтæ не стъæлфыди, фидисæй куыд тарст, æмæ йæ уыцы тас цырен кодта хъомыладон куыстмæ. Фидисы тæссæй-иу цы бæллæхтæ 'рцыд, уый тыххæй æрхæсдзынæн дыууæ дæнцæджы.

Ацы хабар нæ хъæуы 1911 азы æрцыди. Джери æмæ Хыдыр (сæ мыггаг сын барæй нæ фыссын) сæ иуæг хъæбул Хадзыбечыры сæ дæллагхъуырты радав-бадав кæнынай не 'фсæстысты. Нæ, зæгъгæ, йын ницæмæй дзырдтой, æхсæвæй-бонæй йын дыги-дыги кодтой, æмæ саби куыд рæзыд, афтæ къулбадæггæй-къулбадæгдæр кодта. Йæ ныййарæг мады цæст куы бацагуырдаид, уæддæр ын æй авæрдтаид. Хæдзары йæ куыд буцæй хъомыл кодтой, йе 'мгæрттæй дæр уынджы афтæ агуырда, æмæ йыл уайтагъддæр тæргайгоппы ном абадти. Лæппутæ дзы сæхи иуварс ласын байдыдтой. «Тæргайгопп буцычъи», «тæргайгопп буцычъи», зæгъгæ, йæ мæстæй мæрдтой, æмæ сæм йе 'взонг зæрдæ къодахы æрхау бонæй-бон хъæбæрдæр кодта. Кæмæн цы фыдбылыз ракæна, ууыл нæ ауæрста. Йæ бон кæуыл цыд, уыдоны дæрæн кодта. Къахта хæдзæрттæ, карчы бын рæвдуан никамæн уагъта.

Джерийыл адæмы уайдзæфтæ ихуарæгау кодтой. Ивылд доны

змæст уылæнтæ æхсæвæй-бонæй хæдзары къултæ хостой. Бæргæ ма архайдта фыд йæ тала бæлас æртасын кæныныл, удæста йæ сойы, арыдта йæ арты, фæлæ, йæ фындзы бын кæмæн фæмила, уыцы хъæбæр бæлас читт нал бакуымдта. Иу изæр та мыггаджы хистæртæ тæрхоны 'рбадтысты æмæ Джерийæн загътой:

— Цалымæ ныл фидиссаджы гакк не сбæдт, уæдмæ уыцы байвæд гуырдаен исты куынæ 'рхъуыды кæнай, уæд-иу «нæ фехъуыстон» ма загъ — ныхъхъоды дыл кæндзыстæм.

Уыцы изæр фыд йæ фыртыл нæ фæхæст. Дыккаг бон æй йæ фарсмæ æрбадын кодта æмæ кæм лæгъзæй, кæм та дæрзæг æвзагæй йемæ бирæ фæныхас кодта. Куыд арæхст, афтæ йын бирæ хабæрттæ, бирæ таурæгътæ фæхаста, хорз æмæ æвзæр, кад æмæ æгадæй чи цы бынат ахсы, фидиссаг æмæ хъодыгондæй мæлæт хуыздæр кæй у, уыдæттæ йын æмбарын кодта.

Зондамонæн ныхæстæ Хадзыбечыраен изæрма дæр нæ ахастой. Фæссихор æй Дзугъи йæ дыууæ хъусæй Джеримæ бахæрхæр кодта, æмæ йе 'рхæндæг хъæлæс райхъуыст:

— Джери, уæд та нæ кæцæй æрхастат, уырдаг фæстæмæ фæхæссут! Цы хæс уæ дарæм, нæ бон уæ куынæуал у!

— Цы та кодтам, Дзугъи, цы?

— Мæнæ ацы дæлимонты фæтдзæгъдæны ма цъынайыл зынг æфтаугæ феййæфтон! Мæ къона мын царæфтыд кодта, хæсгæ мардæй йæ фенон! — æлгъитгæ фæддæдуар Дзугъи.

— Бирæгъæн, дам, æмбисæндтæ хасти, уый та: «Уæлæ сæгъ фæлидзы». Афтæ дзургæ Джери йæ куырæты хæррæгъ феппæрста. Йæ кæрддзæмæй фарсылдарæн цыргъ кард фæцъортт ласы æмæ дзы цæхгæрма йæ мæллæг гуыбыны царм схенцъ кæны. Тъæнгтæ фæздæгкæлгæ куы фæдде сты, уæд сæ галиу къухæй ацахсы, рахизæй дзы армьдзаг рарæдувы, æмæ сæ «æгъгъа уæдæ!», загъгæ, йæ фырты хъазы цæсгомьл ныццæвгæ, æрвдзæф бæласау æрфæлдæхы.

Хъодыгонд Хадзыбечыр хъæубæстæй фæлыгъд æмæ кæмдæр æбæрæгæй йæ фæд фесæфт.

Хуыцау ахæм бæллæхтæй нæ кæстæрты бахизæд.

Дарддæр цы фыдохы хабар рахæнынмæ хъавын, уый та кæддæр фехъуыстон хъæдгæройнаг уæздан хистæр Созæты Хъæвдынай (рухс дзæнæты бадæд).

Нæ хъæуккаг Хасмел, дам, йæ дæндæгтæ зыхъхъырай йæ дыууæ фаззон хъæбулмæ кæй дардта, уыцы аххосаг лæг æмæ усы 'хсæн хæрæмигъы фæлм æрæвæрдта. Сæ кæрæдзимæ, дам-иу, къуыригæйттæ, мæйгæйттæ нал дзырдтой.

— Мæнæ нæ лæг, сывæллæтты карды комыл ма 'фтау, искæд

бон фæсмонгонд фæуыдзынæ,— йæ хъуырыцъар раивазгæ, Хасмелæн лæгъстæ кодта Нуца. Арæх-иу быцæу ныхас хъæлæбамае дæр рахызт, æмæ-иу уæд лæг йæ усы фыдæнæн йæхицæй бæх сарæзта. Дыууæ хъæбулы-иу йе рагъæй дæлæмæ нал хызтысты. Кæрты къуымты-иу сæ рахæсс-бахæссæй нал æмæ нал æнцæд. Ахуыр сæ кодта чъизи 'взагæй дзурыныл, æнæуаг митыл, йæхæдæг та-иу Нуцайы амæстæй марынæн худæгæй бакъæцæл.

Рæстæг хæрдты, уырдыджыты, саргъы бæхыл бадгæ, сæпп кодта æмæ, Хасмелы хæдзары цы хæрæмигъ æрбадт, уый онг æххæссын байдыдта. Дыууæ къулбадæг фаззаны цыракæноны фыдæй цъæх арт уагътой. Уынджы æвдæй цæуын никæйуал уагътой. Кæуыл-иу æвзæр ныхæстæ ныххуырстой, кæуыл та дурадзагъд кодтой. Канд сых нæ, фæлæ сæ сæ ныййарджытæ дæр сæ сæрæн нал уыдысты.

Æнæуаг, æнæчетар лæппуты фыдгой Цымытимæ дæр байхъуысти. Сæ мадыфсымæр Дæхцыхъо хуыцауæхсæв кærкуасæнты сыстад. Йæ сау аласайыл саргъ сæвæрдта æмæ Хъæдгæронмæ йæ хæрæфырттæн зондамонынмæ араст.

Фæссихæртты асæстытæ хуры алыварс, Хæмыцы фысты дзугау, баривæд кодтой. Хасмел хъæуы астæу бонасадаен кодта, Нуца та йæ файнустмæ дæлæсыхы рынчынфæрсæг уыди. Сæ дыууæ фаззаны та цыракæноны фыдæй дурæхсæнтæй кæртæй сæ хæдзары дæлбазыртæм зæрватыччыты ахстæттæ дæрæн кодтой. Царæй дæлæмæ хаудысты бæгънæг лæппынтæ æмæ сæ тæригъæддаг, мæллæг цъипп-цъипмæ сæ куыдз Арсойы цæссыгтæ йæ хъуынджын рустыл уадысты. Уынгæг хъæлæсæй-иу хатгай баниудта.

— Уаих фæуат, уый цы кусут?!— сæ уæлхъус алæугæйæ сын фæзæгъы, сыхæгты æнæрцæф чызг Дзындзалаг.

— Рауай-ма, рауай, нæ урс уæрыкк, нæ мондæгтæ нын суадз,— бахъæлдзæг сты дыууæ æнæчетары æмæ чызджы цæнгтæ ацахстой. Уый ма дыууæ зыд бирæгъы дзæмбытæй цъæхахстгæнгæ йæхи бæргæ атон-атон кодта, фæлæ йын уыдон йæ уæллаггуыр æрфарин кодтой æмæ йæ сæ быны куыд æрфæлдæхтой, афтæ зæххы бынæй февзæрагау Дæхцыхъо уæлбæхæй сæ уæлхъус алæууыди. Чызг феуæгъд æмæ, хæкъуырццæй кæугæ, йæхи тынд уæрццау барæджы дæлбазырмæ балхъывта.

Дæхцыхъойы цæстыты тут абадт. Йæ тызмæг цæсгом фирмæстæй сырх-сырхид афæлдæхт, æмæ йæ дæндæгты къæс-къæс райхъуыст.

— Æрлæуут уæ зонгуытыл æмæ чызгæй хатыр ракурут!

— Хи-хи-хи, ха-ха-ха, уымæн йæхи фæндыди фæлæ... Æццæй

на, Дзындзалаг?— Мæстæймарæн худтгæнгæ фæзæгъынц Хасмелы æдзæсгом фырттæ æмæ та æнафсармæй сæ амæддагмæ фæвнæлдтой.

Дзындзаладжы цъæхахст дамбацайы дыууæ дæнгимæ баиу. Барæг, æхсæнгарзы дзыхæй фæздæг афугæнгæ, кæртæй фæдæдуар, æмæ уынджы йæ тъыбар-тъыбур ссыди. Хъæуы ныхасы тъыфылтæ калгæ смидæг, уæлбæхæй хистæртæн салам ратта, ехсы бырынкъ Хасмелмæ ныццаразгæ, йæ судзгæ маст скалыг.

— Фидиссаг, сыст уæлæмæ!.. Дæ куыдзы хъæвдынты дын амардтон æмæ сæ бафснай!..— йæхæдæг йæ бæх фæзылдта æмæ уадау атахт.

Хасмелæн йæ дыууæ æгад марды хъæубæстæ сæ иумæйаг уæлмæрдмæ нæ бауагътой. Уæртæ, дам, сæ кæронæй кæмдæр фæдæлсыджыт кодтой.

Гъе, афтæ æгад, æнæнымад уыдысты нæ фыдæлтæм ирон æфсарм, ирон æгъдаухалджытæ. Хæхбæсты нæм куыдзæппарæн былтæ дæр, æвæццæгæн, ахæмты тыххæй уыди. Фæлæ цард Терчы донау йæ фырналатæй чердæм фессæнддзæн, уый бæрæг нæй. Хатгай абухгæйæ æндон рохтæ дæр арæмудзы, куы та æрмахуыр уæрыккау ныссабыр вæййы. Æгъдæуттæ дæр рæстæгмæ гæсгæ ивгæ цæуынц.

Кæддæр нæ рагон фыдæлтæм ахæм æгъдау уыди: лæг-иу куы амард, уæд ын-иу йæ бинойнаджы дæр йемæ ныгæдтой. Фæстагмæ сæм уыцы æгъдау æгæр карз кæсын байдыдта, æмæ уæд усы маргæ нал кодтой, фæлæ йын-иу йæ дзыккутæ марды роны бавæрынмæ ралыг кодтой. Ахæм сылгоймаг æрыгон куы уыдаид, уæддæр ын дыккаг мой скæныны бар нал уыди. Уыцы æгъдау ма нæ хæххон иуæй-иу хæххон хъæуты 1960 азты æз дæр æрæййæфтон, фæлæ уый дæр рæстæг аныхъуырдта.

Бон цæуы æмæ фарн хæссы, фæзæгъынц. Фæлæ гыццыл Ирыстоныл денджызы уылæнтæ уæззау къæй æрбафæлдæхтой, æмæ ма йæ кæрæттæй къæппæджы бахауæг мысты цъыс-цъыс кæнæм. Акæсут-ма Дзæуджыхъæу, Мæздæг æмæ не 'ннæ сахарты нæ мадæлон æвзаг, нæ фæрнæйдзаг æгъдæуттæм. Раст сæ цыма æххормаг арс ныффæскъау кодта, уыйау сæ хуыз фæлыгъди. Нæ фæсивæдæй чи йе сæфты «судзинтыл сбæдт», чи «хæйрæджы цæссыджы» ленк кæнынай йе 'фсис нал зоны, чи та йæ цæсгом хуыснаггаджы фæндæгтыл хæры. Цыбыр ныхасæй, нæ æлутоны хуым хъамылы бын аныгъуылд, æмæ нын йæ барувынæн, Джери æмæ Хасмелау, райсомæй æртæх у, си-хорыл æнтæф, изæрæй та уазал, афтæмæй сæрсæфæн былмæ

фæхæцæ кæнæм. Хатгай мæм афтæ фæкæсы, цыма Къоста, йæ удæй фылдæр цы Ирыстоны уарзта, уый мæтæй, уый сагъæстæй йæ къуындæг ингæны дæлгæмттæ кæны. Æдзынæг куы ныхъ-хъусын, уæд йæ фæдисхъæр мæ хъустæ ацахсынц:

— Уæууæй, уæууæй, мæ Ирыстон, цы уыдтæ, уый дæр мын куы нал дæ!

Аланты Ныхас нæ гæбæр низтæй фервæзынæн æвдæдзы хо-сау бæргæ уайд, фæлæ нæдæр йæхи, нæдæр районты æмæ хъæу-ты Ныхасты йæ бон уд бауадзын нæу. Æнæ уымæй та сæ куыст нырæй фæстæмæ дæр уыдзæн æнæ айк хъуыдаттау. Кæд афтæ нæу, уæд ма искацы Ныхасы сæрдар йæ къух сдарæд æмæ зæгъæд, мах иу уæрæседзауы йæ мадæлон æвзагмæ раздæхтам, йе та иу æнæсæттон æгъдаухалæджы æд мыстытæ нæ хъæуæй фæсырдам, зæгъгæ.

Абон мах уæззау царды уавæртæ аздæхтой нæ рухсы бадинаг фыдæлты мадзæлттæй спайда кæнынмæ. Фæлæ ма æркæсæм, уыдонæн сæ ныхас куыд тыхджын æмæ удджын уыди, уымæ.

Дагомы Мадизæн (афтæ хуынди ныхас) иу æнаккаг фыдгæнæгæн карз тæрхон рахаста æмæ, цæмæй йæ мыггаг туджджыны цæстæй макæмæ акæсой, уый тыххæй йæ йе 'рвæдæлтæн куыдзæппарæн былæй асхойын кодтой. Ахæм тых, ахæм кадæй куынæ пайда кæна Аланты Ныхас, йæ уынаффæтæ дамбацайы дæнг æмæ æхсаргарды цыккау куынæ азæлой, куыд паддзахадон оргæнты тыхджын хъузон, уæд йæ уынаффæтæ — бирæгъæн сæгъы мехъ.

Æрымысæм-ма, хъодыгонд чи уыд кæнæ-иу йæ къух йæхимæ чи систа, нæ фыдæлтæ ахæм марды тыххæй хъæргæнæг никæмæ æрвыстой. Нæ йын хæлар кодтой дыууæ кæрдзыны дæр. Хъæуы уæлмæрды йын нæ уыд ныгæныны бар. Уартæ-иу æй кæмдæр кæронæй фæдæлсыджыт кодтой. Цæмæй тагъддæр йæ ном фæрох уа, уый тыххæй йын хуымæтæджы цырт дæр не 'вæрдтой. Ахæм æгады мард бирæты стъæлфын кодта, æмæ алчи йæ рох-тыл хæцын фæрæзта.

Ирыстон абон бахауд рæмпæджы бын хъæрзæг хъæды уавæры. Уый фæдыл сæвæрстам Аланты Ныхас дæр, æмæ йын афон у банчы æппæтадæмон хыгъд байгом кæнынæн. Уыцы фæрæзтæй сцыренгæнæн уайд, чи фæоцани, уыцы «галты» туг базмæлынæн. Чындзыты та фæндзгай-æвдгай хатты авдæнтæ анкъусынмæ. Ахуыры фæндагыл лæуд курдиатджын фæсивæды фæндагтæ айсæрдынмæ æмæ а.д.

Ис ма нæм нырма æнæсахъат, хъæддыхлæууæг тала бæлæстæ. Уыдонæй саразæн уайд нæ мадæлон æвзаг, нæ фарны æгъдаутты

тырысахæссæг чыртæ, мæнæ иуæй-иу дины минавæрттæ трам-
вайты, автобусты, фатерты æмæ суанг æхсæнадон куыстуатты
сæ дин куыд æнувыдæй стауынц, уыдоны уагæвæрдыл.

Рæгъайуаг йе 'мдугонимæ хизы, зæгъгæ, мæнгæн нæ фæзæгъынц.
Ахæм æрыгон «дохтыртæм» хуыздæр байхъусиккой, æвзæр
хъуыддæгтæм чи фемхиц, уыцы кæстæртæ.

Ме 'мхæстонты фыстæджытæм гæсгæ Мæскуыйы областы
хицауад иу районы цæрджытæн бар радта сæ фыдæлты сыгъдæг
уырыссаг æвзаг æмæ æгъдæуттæ бахъахъхъанынæн. Сæ фæсивæд
æндæр районтæй чындз нæ хæссынц, сæ чызджытæ æндæр
рæттæм нæ мой кæнынц. Цымæ куыд уайд, мах дæр ахæм фæлварæн
куы саразиккам, уæд?

АРТÆ ДЗУАРЫ

1999 азы 18 июлы Чеселтгомы, Дæллаг Сыгъдты хъæуы, бынæттон зæронд лæг Коцты Иликъойы фырт Садулæй (райгуырæд 1925 азы) ныффыстон цымыдисаг фольклорон æмæ этнографион информаци. Садул цы бирæ рагон хабæрттæ радзырдта, уыдонæй æз рахицæн кодтон, æппæты цымыдисагдæр мæм дзы цы фæкастис, уый. Мæнæ Садулы ныхæстæ.

«Хуссары жуар фæндагæй¹ 500 метры уæлдæр у. Додоты шыдæр дур(æй) амадтой (сæ хæдзæрттæ)², сырх дур, æмæ, дам, Тамары³ æфсады рæнхъæй слæууын кодтой, æмæ, дам, (уыдон) къухæй-къухмæ лæвæрдтой (уыцы) дур, æмæ йæ афтæмæй сарæзтой (...) Хуссары жуарæн куывтой Къæбыстæ, Багатæ æмæ Бязыртæ. Æмæ æнæхъæн Чеселгом та— «æртæ жуар» æй хуыдтой— Майрæмы жуар, Бурсамджели æмæ Хуссары жуар: «Не 'ртæ зæды хорзæх, дам, нæ уæд!» афтæ йæм куывтой, фæлæ йæм æнæуи нæ шыдысты. Зынгæдæр жуæрттæ уыдысты, æмæиу сæ уый тыххæй рахицæн кодтой (иннæ дзуæрттæй). Бурсамджелийы сын сæ хистæр хуыдтой. Хуссары жуар ма «Хуссары Уастырджы» дæр хонынч. Йæ бон уыд Штыр шыппæрæмы æмæ Джиуæргуыбайы».

Комбæстæ-иу цины фынджы уæлхъус куы бадтысты, уæд-иу хистæртæн сæ дыккаг куывд уыд ахæм: «Кæстæртæ не 'ртæ жуарæй фæжæхст уæ(н)т!»

Ам, ма хъуыдымæ гæсгæ, æппæты цымыдисагдæр информаци баст у æртæ дзуары номимæ. Бæрæг куыд у, афтæмæй Ирыстони ранæй рæтты æмбæлы авд дзуары культ. Уый тыххæй ис бакæсæн литературæйы дæр, фæлæ æртæ дзуары койыл фыццаг хатт сæмбæлдтæн. Кæй зæгъын æй хъæуы, Чеселтгомы æртæ дзуарæн культ нæй, мæнæ иннæ рæтты авд дзуарæн цавæр культ

ис, ахæм: Чеселтгом иннæ дзуæртты æхсæнæй рахицæн кæнынц æртæ «зынгæдæр» дзуары, æмæ сыл фæсивæды бафæдзæхсынц. Фæлæ, уымæ нæ кæсгæйæ, Садул æртæ дзуары тыххæй цы радзырдта, уый у иттæг цымыдисаг æрмæг, уымæн æмæ, рагон индоевропæйаг мифологи чи зоны, уый æнæмæнгæй бафиппайдзæн, зæгъгæ, ам ис индоевропæйаг æртæ сæйраг хуыцауы кой.

Цæвиттон, Ж.Дюмезиль æмæ йе скъолайы миновæрттæ куыд зæгъынц, афтæмæй рагон индоевропæйаг æхсæнад арæст уыд æртæфункцион фæлтæрæй: зонды куыстгæнджытæй (дзуары лæгтæ), тæрхоны лæгтæ, арфæтæгæнджытæ, хингæнджытæ æ.а.д., тыхы куыстгæнджытæй (хæстон адæм æмæ æфсæддон разамонджытæ), æмæ хæдзарадон кусджытæй (зæхкусджытæ, фосдарджытæ æ.а.д.). Ирон адæм дæр индоевропæйагты иу хай сты, æмæ уымæ гæсгæ ацы фæд уынынц нарты каджыты: ам æхсæнадон фæлтæртæ ралæууыдысты мыггæгты хуызы — Алæгата, Æхсæртæггата æмæ Борæта.

Фæлæ нæ темæйæн æппæты цымыдисагдæр хабар уый у, æмæ, Дюмезилы хъуыдымæ гæсгæ, рагон индоевропæйагтæм зæдтæ æмæ дауджыты дуне дæр æнгæс модельмæ гæсгæ арæст кæй уыдис. Зæгъæм, рагон ромæгтæн сæ сæйраг хуыцауттæй Юпитер, Марс æмæ Квирин æххæст кодтой уыцы æртæ функцийæ фæйнаæ иуы, ома Юпитер— фыццаг (зонды) функци, Марс— дыккаг (ома тыхы) функци, æмæ Квирин та — æртыккаг. Рагон индийагтæм— Митрæ (кæнæ Варунæ), Индрæ æмæ дыууæ Насатьяйы, рагон славянæгтæм— Свантовит, Перун æмæ Велес æ.а.д.

Ноджы рабæрæг ис уый дæр: зонды функциимæ баст чи у, уыцы хуыцау райдианы хур æмæ ирд арвы бардуаг уыдис, æмæ йæ иннæ дыууæ хуыцауимæ абаргæйæ сæйрагдæр хуыцауыл нымадтой. Фæстæдæры индоевропæйаг традициты та, уæлдайдæр та, Чырыстон дин чи райста, уыдонмæ, ацы хуыцау сси Хуыцаутты Хуыцау, кæнæ Иунæг (Стыр) Хуыцау.

Дыккаг, ома хæстон функциимæ баст хуыцау та райдианы уыд арвнæрыны æмæ арвæрттывды бардуаг, фæлæ фæстæдæр сси хæстон къорды хъахъхъæнæг. Æртыккаг функцийы хуыцау та райдианы уыд зæхх æмæ доны бардуаг.

Æркæсæм-ма уæдæ, кæддæра куыд баст сты Чеселтгомы æртæ дзуары функцитæ рагон индоевропæйаг æртæ сæйраг хуыцауы функцитимæ. Райдайæм Бурсамдзелийæ.

Уæлдæр куыд федтам, афтæмæй ацы бардуаджы Садул хоны иннæ дыууæйæн «сæ хистæр». Бурсамдзелийы зонынц Хуссар

Ирыстоны иннæ кæмтты дæр, æмæ йæ уым дæр хонынц «зæдты хистæр», «зæдты бæрзонддæр» («Фидиуæг», 1998, №№ 5, ф. 80). Æрмæст ацы миниуæгæй дæр бæрæг у, Бурсамдзели рагон индоевропæйаг фыццаг функцион хуыцауы халдих кæй у, уый. Фæлæ хъуыддаг æрмæст ууыл нæ хицæн кæны.

Бурсамдзелийæн йæ бадæн хонынц Урсдзуары комы, Хуссар Ирыстоны бæрзонддæр хæхтæй иу — Бурсамдзелийы хохы уæлæ. Ацы хох æндæр номæй хонынц «Хурбадæны хох» (Ирон адæмон аргъæуттæ. Т.2. Сталинир, 1960, ф. 38). Ардыгæй бæрæг у, хохы сæрмæ цы бардуаг бады, уый хуры бардуаг кæй у, уый.

Уымæй дарддæр ма Бурсамдзелийæ зæгъынц, зæгъгæ, «азы бар йæ къухы и», ома хур куы хъæуы, уæд хурбонтæ рауадзы, къæвда куы хъæуы, уæд та — къæвда («Фидиуæг», 1998, № 5, ф.80, 81). Ацы миниуæг дæр баст у бардуагæн йæ хурон æрдзимæ. Цæвиттон, нæртон Сослан дæр хурон хъайтар у, æмæ афтæмæй, Бурсамдзелийау, йæ бон уыди боныхъæд фæхуыздæр, науæд февзæрдæр кæнын (Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. М., 1990, ф.82). Дыгургомы та июлы маёйы Сосланæн кодтой куывд æмæ-иу дзы куырдтой хорз боныхъæд, кæнæ къæвда (Миллер В.Ф. Осетинские этюды, II, ф. 285). Уæдæ ацы абарстæй дæр зыны, Бурсамдзели раздæр хуры бардуаг кæй уыдис, уый.

Хур æмæ дзуарылæджы функциты æхсæн индоевропæйæгтæм цы бастзинад уыд, уый дæр йæ фæд ныууагъта Бурсамдзелийы таурæгъты. Уыдонæй иу фыст æрцыд Урсдзуары комы («Фидиуæг», 1996, № 1, ф. 89): Къусратæй иу лæг æрцæйцыди Бурсамдзелийы хохы хъуырæбынты æмæ иу заман хохы сæрмæ фæкасти æмæ æвиппайды бакуырм ис. Лæг йæ цыппæртыл бырынтæ байддыта æмæ, ныртæккæ «Кусартгæнæн фæз» кæй хонынц, уырдæм куы æрхæццæ, уæд фæрухсдзаст ис, æмæ уыцы ран гал аргæвста. Уæдæй фæстæмæ комбæстæ уыцы фæзы аразынц Бурсамдзелийы номыл бæрæгбон. Ацы бæрæгбон дыккаг номæй хонынц «Къусрайы-фырты бон».

Ацы таурæгъæн йæ вариант ныффыстон Коцты Садулай: «Къусра, дам, схызт йæ сæрмæ Бурсамджелийæн, æмæ куы 'рхызти бынмæ, уæд бакуырм и. Кæм бакуырм и, уым сарæзтой Къусрайы номыла жуар — Бурсамджелийæн йæ тæккæ быны. Æмæ йын куывтой æрмæстдæр дыууæ хъæуы — Чилæхсатæ æмæ Тыджытæ⁴. Æмæ йын аргæвстой æрмæст иу сæныкк».

Къусра (кæнæ Къусрайы-фырт), Бурсамдзелимæ бакæсгæйæ цæмæн бакуырм ис, уый зын бамбарæн нæу — хурмæ комкоммæ куы кæсай, уæд цæстытæ акуырм ваййынц. Фæлæ цымæ чи у Къусра, Бурсамдзелийы номыл фыццаг кувæндон чи сарæзта, уыцы лæг?

Уый æнæмæнгæй уыд бардуагæн йæхицæй æрвыст лæг. Кæй бакуырм æмæ ногæй кæй фæрухсдзаст ис, уый та афтæ æмбарын хъæуы, æмæ йын бардуаг йæхæдæг бацамыдта, йæ номыл кувæндон кæм хъæуы аразын, уыцы бынат. Чи зоны, Къусра хурæн йæхи фырт дæр уыди (науæд та хур йæхæдæг зæххон лæджы хуызы бацыд), æмæ абон Бурсамдзелийы бон дыккаг номæй — «Къусрайы-фырты бон», — уымæн хонынц.

Кувæндонæн йæ бынат равзарын, стæй бæрæгбон кæд аразгæ у, уый бацамоныны функци æнæдызæрдэгæй хауы дзуарылæджы функцитæм. Æмæ уæдæ Къусра уыд Бурсамдзелийы кувæндонæн йæ фыццаг дзуарылæг.

Цымыдисаг у йæ номы равзæрд дæр. Ирон æвзаджы æртæуæнгон нæмттæ арæх раивынц дыууæуæнгонтæм: Батырадз—Батрадз, Тотырадз—Тотрадз, Сосæран—Сослан æ.а.д. Ома астæуккаг хъæлæсон арæх рахауы. Ацы хъуыддаг хынцгæйæ, ном «Къусра» бабæттын хъæуы дыгурон мыггагон ном «Къосиратæ»-имæ (Хуссар Ирыстоны дæр æмбæлы мыггагон ном «Къусратæ»). Дыгурон «æ» сонант «р»-йы размæ куы фæлæууы, уæд арæх рахизы «и»-мæ. Зæгъæм: ирон дæрзæг—дыгурон дирзæг æ.а.д. Æмæ уæдæ, цы нæмтты кой кæнын, уыдонæн сæ рагондæр хуыз хъуамæ уыдаид «Къусра (Къусæратæ) //Къосæратæ». Ам «æр» æмæ «а» сты ирон æнæпродуктивон суффикстæ (кæс: «Фидиуæг», 1997, № 6, ф. 122-130). Нæмттæн сæ бындуры ис удæгас ирон дзырд «къус//къос».

Абайты Уасо куыд сбæрæг кодта, афтæмæй къус «чаша» у фыццаг функцийы (ома дзуарылæджы) атрибут. Ирон этногонион таурæгъты дæр баззад индоевропæйаг æртæфункцион дихдзинады фæд (Къусæгонтæ, Цæразонтæ, Сидæмонтæ), æмæ ам фыццаг функцийы минæвар (схониккам ма йæ фыццаг дзуарылæг дæр) хуыйны «Къусæг», æмæ йæ ном арæст у йæ функцийы сæйрагдæр атрибуты номæй (къус) суффикс «æг»-ы руаджы. (Абаев В.И. Избранные труды, 1, ф. 408). Ома историон хуызы нæмттæ «Къус-æг» æмæ «Къус-æр» сты синонимтæ. Абар: «Сос-æр-ан» æмæ «Сос-æг (æлдар)». Архаизацигæнæг тæлмацæй нæмттæ Къусæг æмæ Къусæр амонынц «алæмæттаг къусы хицау», науæд та «алæмæттаг къусæй архайæг».

Куыд уынæм, афтæмæй фыццаг дзуарылæджы нысаниуæг баст уыд къусимæ æмæ уыди Бурсамдзелийæ æрвыст. Ардыгæй хорз зыны, Бурсамдзели йæхæдæг дæр фыццаг функциимæ баст кæй у, уый.

Æркæсæм иннæ дыууæ дзуармæ дæр.

Хуссары дзуар æндæр номæй Уастырджийы дзуар дæр кæй

хонынц, уый ууыл дзуры, æмæ йæ кувæндон Уастырджийы номыл арæзт кæй уыд. «Хуссары» ном æм фæстæдæр бафтыд, уымæн æмæ комы дзуæрттæй уый кувæндон æппæты «хуссайрагдæр» у: йæ бынат ис комы дымæджы æмæ уымæй дæлдæр Чеселтгомæн дзуæрттæ нæй. Уастырджи та дыккаг (ома хæстон) функциимæ баст кæй у, ууыл дызæрдыгтæнæн нæй. Цымыдисаг ма уый дæр у, æмæ йын йæ кувæндон сырх дурæй кæй самадтой: индоевропæйаг идеологийы сырх хуыз баст у дыккаг функциимæ.

Майрæмы дзуарæн йæ функцитæ ирдæй нал зынынц. Индоевропæйаг адæмтæн сæ рагон пантеоны сæйраг хуыцау нымæд уыд зæххы бардуагæн йæ мойыл. Иуай-иу мифологон традициты уæларвон фыд æмæ мад-зæхх афтæ бангом сты, æмæ сæ функцитæ ивддзæгтæ кодтой. Ирæттæм дæр, æвæццæгæн, афтæ уыди хъуыддаг, æмæ уый аххосæй Чеселтгомы июлы æмбисы Бурсамдзелийы номыл куывд кодтой Майрæмыдзуары кувæндоны. Чеселтгомы-иу къæвдаджын рæстæг куы скодта, науæд та-иу æнæнтау хур куы сыгъта, уæд-иу дзуарылæг Майрæмыдзуары кувæндонæй «ныв» рахаста (æвæццæгæн, чырыстон дзуæртты нывтæй иу), æмæ-иу æнæхъæн хъæутæй цоппайгæнгæ ацыдысты. Цы хъæуы-иу балæууыдысты, уым-иу сын куывд скодтой æмæ-иу афтæ скуывтой: «Азы бар дæ къухы и, Майрæмыжуар, æмæ нын æнæмашт аз ауаж!» (Садулы ныхæстæй).

Куыд уынаæм, афтæмæй Майрæмыдзуар Бурсамдзелийы функцитæ йæхи бакодта. Фæлæ йæ рагон функцитæ дæр йæ къухæй бынтон нæ ахаудысты. Садул куыд зæгъы, афтæмæй ацы дзуармæ куывтой, цæмæй æнæус лæппутæн (æнæцыд чызджытæн) къай радтаид, æнæзæнæг бинонтæн та — сывæллон. Сывæллон кæмæн уыд, уыдон та сæ байзæддаджы ацы дзуарыл фæдзæхстой. Къай æмæ сывæллонæй (цотæй) амонд та комкоммæ цæуы индоевропæйаг æртыккаг функцийæ.

Фиппаинæгтæ

¹ Дзырд цæуы, Цхинвалæй Чеселтгоммæ цы фæндаг ис, ууыл.

² Къæлæтты цы дзырдтæ сты, уыдон уацы автор йæхæдæг бавæрдта.

³ Дзырд цæуы гуырздиаг успаддзах Тамарыл.

⁴ Ам Садул бынтон раст нæу, уымæн æмæ Къусрайы-фырты бон Урсдзуары комы мыггæгтæ дæр бæрæг кодтой.

ИРОН НАЦИОН ИДЕЙÆЙЫ ТЫХХÆЙ

Фæстаг азты Уæрæсейы æмæ дунейы мидæг æрцыди алыхуызон цаутæ. Советон Цæдис кæй фехæлд, уымæ гæсгæ бирæ адæмтæ тынгдæр дзурын байдыттой сæ хæдбардзинадыл, сарæх сты национ химбарынад æмæ национ идейæйы тыххæй ныхæстæ. Æмæ уым диссагæй ницы и. Хицæн адæймæгтæн куыд у, афтæ æнæхъæн нацитæн дæр а дунейыл тæккæ ахсджиæгдæр сты нывыл æмæ æдас цард, сæрибар, хæдбындур æгъдæуттæ, æвзаг.

Абоны бæллæхтæн сæ фылдæр ивгъуыд замантæй кæй цæуынц, уый мын гуырысхойаг нæу. Кæддæрты СЦКП-йы программæйы фыст уыди, национ фарста, дам, махмæ æнтыстджынæй лыггонд æрцыд. Афтæмæй та хабæрттæ бынтон иннæрдæм рауадысты. Тыхы фæрцы арæст цæдисæн фидар уæвæн нæй. Уымæ гæсгæ ССРЦ («сæрибар республикты æнæхæлгæ Цæдис» æй бæргæ хуыдтой) хæлын куы байдыдта, уæд «цæдисæмбæлттæ» æзфæраздæронæй лидзын байдыттой фæйнæрдæмыты.

Советон Цæдис, чи зоны, æмæ афтæ тагъд нæ фехæлдаид, конфедерацийы фæндагыл куы ацыдаиккам, уæд. Цæдисæй ахицæн кæй фæнды, уый ауадз, бæстæйы политикайы цаудæй, сафинагæй цы ис, уыдæттæ аппарат, бæззонæй дзы цы ис, уыдонмæ та ма ноджы хуыздæр истытæ бафтау — уæд, æвæццæгæн, ныры æдзæллаг уавæрмæ не 'рхаудаиккам.

Уæрæсейы абоны хицауады митæм кæсгæйæ дæр та лæг æнкъард хъуыдытыл бафты: адæмты кæрæдзиуыл ардауы, дихтæ сæ кæны хионтыл æмæ æддæрагонтыл, «славянтæ» æмæ «кавказæг адæмыхаттыл». Афтæмæй нын суверенитеттæ æмæ алыхуызон бартæ-йедтæй цас зæрдæтæ фæвæрдтой! Хъуыды-ма кæнут Б.Ельцины ныхæстæ: «Берите столько суверенитета, сколько

проглотите»? Хъуыддагæй та Жириновскийы идейæйыл хæст сты: национ республикæтæ фехалæм æмæ губернитæ саразæм. Фыццаг кæхдзæф уал акодтой: ног паспортты нысангонд нæу, чи кæцы нацийæ у, уый. Æвæццæгæн, не 'ппæтæй дæр æнæсæрбæрæг къала салдæттæ скæнинаг сты. Уæдæ Федеративон Бадзырдæн дæр йæ нысан уый у, æндæр циу: мидæмæ, цæдисмæ, бацауæн ис, фæлæ дзы фæстæмæ нал раирвæздзынæ! Æниу дзы туг дæр ма ныккæла, уымæн уæвæн нæй. Æвдисæн: Цæцæны хæст. Цæцæнæн дуне хæцæнгарз ныууагътой, милуантæ акалдтой (уæвгæ сæ фылдæр хай сæхи дзыппытæм цыди), стæй, конституцион æгъдау æвæрæм, Уæрæсейы территори къахыр кæнын нæ уадзæм, зæгъгæ, дыууæ хæсты ракъахтой æмæ бæстæйы адæмæй дæсгай минтæ фæцæгъдын кодтой.

Фидарæй мæ уырны: нæ хицауад æцæгæй дæр Уæрæсейы иудзинад æмæ фарныл куы тыхстаиккой, уæд цæцæн æмæ иннæ адæмтимæ ахастытæ арæзтаиккой конфедеративон уагыл.

Федеративон Бадзырд фæстæдæр фидаргонд æрцыд, УФ-йы территори къахыртæ кæнынæн бар чи нæ дæтты, ахæм закъонæй, фыст дзы ис: Уæрæсейы Федерацийы территорийæн дихтæгæнæн нæй, нæй йæм ныхилæн, стæй Уæрæсейы искæцы субъектæн ахицæн уæвыны бар дæр нæй. Уырысæн хицæн республикæ кæй нæ сарæзтой, зæгъæм, тæтæрæн, башкиртæн, якуттæн куыд ис, афтæ, уый дæр ууыл дзурæг у, æмæ империи зондахастæй кæй нæма фæрвæзтыстæм. Ном «Уæрæсейы Федераци— Уæрæсе»-йы æмбæхст ис ахæм хъуыды: нæ бæстæ у унитарон паддзахад. Уæрæсейы Федераци тыхарæзт кæй у, уый аххосæй йын фехæлынæй тынг тæссаг у. Фæлæ кæмæн цы пайда у йæ фехæлд? Мæнмæ гæсгæ, ахæм хабар æвзæрырдæм фæзынид æгас дунейыл дæр æмæ Уæрæсейы цæрæг адæмтыл дæр. Гъемæ цалынмæ нæ байрæджы, уæдмæ удуæлдайæ бакусын хъæуы, цæмæй ма фехæла, ууыл. Уый тыххæй та Центр хъуамæ йæ къух сиса империион политикайыл, Уæрæсе иннæ адæмты ирвæзынгæнæг у, зæгъгæ, уыцы хъуыдыйыл. Иугонд Нациы Организаци дæр дзы куыд архайа, афтæмæй хъуамæ рауагъдæуа Деклараци, Уæрæсейы адæмтæн политикон сæрибар чи радта, ахæм. Федеративон Бадзырд та рæдыдыл банымаинаг у. Конфедеративон уагыл барвæндæй арæзт Цæдис — æрмæстдæр ахæм цардæвæрды бындурыл суыдзысты Уæрæсейы адæмтæ æмсæр-æмбар. Нæ разамонджытæ раздæрау се стыр миссийыл хæст куы уой, уæд та, иу хатт ма йæ зæгъын, Федераци дæр иуахæмы ССР Цæдисы хал ахæрдзæни.

Хуыцау бахизæд, фæлæ ахæм хъуыддагмæ хъуамæ цæттæ

ой Уарæсейы адæмтæ, уидонимæ ирон адæм дæр. Нæ сæйраг хæс у нæ иудзинад бахъахъхъæнын, иудадзыг кæрæдзи æмбарын, æмзонд æмæ æмдыхæй архайын.

Адæм цæмæй сæхи æрæмбарой, уый тыххæй дæргъæтин историон рæстæг хъæуы. Махæн уыцы химбарынад раууаты уавæрмæ æрцыди. Сæрибар кæй не стæм, уый фыдæй, зæгъæн ис, мидбынаты цоппай кæнæм, кæрæдзи хъæр не 'мбарæм. Дыууæ фондзыссæдз азæй нын фылдæр нæ сæры тъыстой, цагъартæ стут, зæгъгæ, уыцы æнæсæрфат хъуыды. Стыр уырысы паддзахады цæрджытæ стæм, Уарæсейæ нын ахицæн уæвæн нæй, æнæ уырыссаг æвзаг нæ фæндæгтæ алырдыгæй дæр æхгæд сты... Хъæуа-нæхъæуайæ иудадзыг афтæ кæй дзырдтам, уый аххосæй нæхи нал æмбарæм. Нæхи национ уидæгтæ, нæхи 'взаг, нæхи культурæ, нæхи хъæздзыг истори нын кæй ис, уыдæттæ нæ фæрох сты, цæвиттон, «уарæседзаутæй» агæпп ластам. Нæхимæ хорзæй цы уыд, уыдæттæ аппæрстам, уырысмæ æвзæрæй цы уыд, уыдоныл та ичъи ныйистæм.

Ныр иугæр ахæм къуырцæвæнмæ бахаудтам, уæд ма нын цы мадзал, цы фæрæз, цы хос ис? Мæнмæ гæсгæ, ацы уавæрæй фæрвæздзыстæм:

кæд æмæ алы ирон дæр арф ныссагъæс кæна йæ нацийы хъысмæтыл æмæ хи уды къоппайæ нацийы сæр уæлдæр æрæвæра;

кæд æмæ нæ алчи дæр йæхи мидæг амара, нæ туджы, нæ буары маргау чи ахъардта, уыцы тас;

кæд æмæ нæ алкæй зæрдæ дæр срухс уа сæрибары хурæй æмæ, æнæ сæрбосæй цæрæн кæй ис, уый бамбара;

кæд æмæ алчи дæр йæ сæрæй аппара, Ирыстон йæхи фæдарынхъом нæу, зæгъгæ, уыцы æнæсæрфат хъуыды æмæ хъуыдагæй æфтуан кæна йæ адæмы фарнмæ;

кæд æмæ алчи дæр сахуыр уа йæ нацийы уд æмæ цæсгомæн аргъ кæнын; нацийы уд æмæ нацийы цæсгом та сты ирон æвзаг, аивад, культурæ...

Адæм сæхи куы 'мбарой, сæхицæн аргъ кæнын куы зоной, уæд иннæ нациты 'хсæн къæмдзæстыг нæ уыдзысты. Уыдæттæ алы рæстæджы дæр нымайгæ сты, фæлæ сæм уæлдай æргом та ныртæккæ, иумæйаг кризисы, мæнг демократийы, мæнг федерализмы æмæ империион политикайы заман аздахын хъæуы.

Нæ ныры уавæрæн бынтон раст аргъ скæндзынæн æви нæ, уый нæ зонын, фæлæ нæ национ химбарынадæй афтæ зæгъын уый лæууы дæлбары, цагъайраджы зондахасты æмвæзадыл. Æцæг национ химбарынад цæмæй фæзына, уый тыххæй хъæуы

хуызæн, размæцыд æхсæнад, цивилизацийы хъæр чи 'мбара, ахæм. Мах та цæргæбонты нæ «интеллектуалон потенциалæй» æппæлæм, «рæзæм, рæзæм», фæкодтам, афтæмæй дæлæмæдзыдæй баззадыстæм. Ахсæны хойрагыл кус, буары цæрæнхостæ амал кæнынмæ де 'ргом радт, адæм адæм цæмæй сты, уыцы хъуыддæгтæ та (уды, зонды хойраг, æппæтнацион фарстытæ) рохуаты ныууадз æмæ иудадзыг искæй артмæ æндзарæнтæ æппар — уый у хуымæтæджы цагъары психологи.

Ирон адæмы зондылæгтыл абон уæлдай ахсджиагдæр хæс и: хъуамæ иттæг зæрдиагæй бакусой национ химбарынад раудæгас кæныныл, национ идейæйы мидис, апп раиртасыныл æмæ йæ адæммæ фæхæццæ кæныныл. Нæ философтæ, политологтæ, историктæ, этнографтæ, юристтæ ацы хъуыддæгтæм се 'ргом раздахынц æрмæст рæстæгæй-рæстæгмæ.

«Стыр Ныхас» (ныр та «Аланты Ныхас») æмæ иннæ организацитæ сæ куыст скодтой ирон адæмон бæрæгбæттæ æмæ кувæндæттæ. Афтæмæй та дин ирон адæмы 'хсæн ахæм стыр бынат нæ ахсы. Ирон адæмы цард рагæй фæстæмæ дæр æнцад «æртæ китыл». Уыдон сты «фарн», «æгъдау», «æхсар» — сæ мидисмæ гæсгæ кæрæдзимæ æввахс чи лæууы, ахæм хорзæхтæудыхостæ. Ацы удыхостæй йæхи æнæхай чи фæкæны, уымæн ирон схонæн нал ваййы. Уымæ гæсгæ ацы стыр хорзæхтæ (ома ирон цардыуаг) адæмы 'хсæн пропагандæ кæнын стыр ахъаз фæуид национ идейæйы уд бауадзынæн. Мæнмæ гæсгæ национ идейæйæн йæ сæйрагдæр нысан у адæмы бахъахъхъæнын, сæ уды хъомыс сын райрæзын кæнын. Уый у æрдзы законæу æмæ йæ 'ххæст кæнын махмæ хауы.

Национ идейæ алы адæммæ дæр ваййы. Фæлæ йыл уæлдай æнуыддæрæй фæхæцынц, нымæцæй чысыл чи у, уыцы адæмтæ. Махæн, ирон адæмæн, ахæм идейæ уæлдай ахсджиагдæр у, уымæн æмæ нын тынг тæссаг у ассимиляцийæ (ацы дзырд зæгъынæй хъуамæ ма тæрсæм, хъуамæ фесæфынæй, мыггагыскъуыд фæуынæй тæрсæм). Иуæй-иу сыдывд оптимисттæй арæх фехъусæн ваййы: сæфæм, зæгъгæ, хъæр кæнæм бирæ азты дæргъы, афтæмæй та нын сæфынæй тас нæу. Ахæм стырзæрдæ, æнæмæт адæм нæ нацийæн зианы хос йеддæмæ ницы сты. Нæхи цæстæй йæ уынæм: азæй-азмæ къаддæргæнгæ цæуынц, иронау дзурын чи зоны, уыдон (кæсын-фыссын чи зоны, ахæмты кой нал кæнын — уыдон хæрз чысыл сты), уæддæр уыцы хъæбæрдзыхæй ныццæхгæрмæ ваййæм, нæ фесæфдзыстæм, зæгъгæ. Хъуамæ фæдисы дзæнгæрджытæ хоиккам, иннæ адæмты 'хсæн атайынæй нын тынг тæссаг кæй у, уый тыххæй. Æвæстиат æмæ

цæхгæр мадзæлттæ хъæуы стыр национ бæллæх не 'руадзыны тыххæй. Уыцы мадзæлттæ бирæ сты, се 'ппæт нæ нымайдзынæн. Фæлæ дзы сæйрагдæртæ сты:

1. Сфидар кæнын хъæуы ирон æвзаг бахъахъхъæныны тыххæй РЦИ-Аланийы паддзахадон закъон. Уым хъуамæ фыццаджы-фыццаг нысангонд уой, 10—15 азмæ сабыргай ирон скъолатæ саразын (фыццагæм къласæй фарæстæмты онг æппæт предметтæ дæр иронау кæм ахуыр кæной, ахæмтæ). Ирон æвзаг паддзахадон хуыйны, æмæ хъуамæ аккаг бынат æрцахса скъолайы агъоммæйы кусæндæтты дæр. Закъоны бындурыл хъуамæ цæттæгонд цæуой педагогон кадртæ, хъуамæ скъолатæ ахуыргæнæн чингуытæ æмæ методикон æрмæгæй хъуаг ма æййа-фой, хъуыддаджы гæххæттытæ дæр хъуамæ дыууæ æвзагыл арæст цæуой. Æвзагимæ æгъдау, фыдæлты фарн, стæй нæхæдæг æмæ суанг нæ ном дæр кæй сæфы, уый бамбарын афон нын бæргæ у. Сæрæй æххæст чи у, уæлдæр скъолаты чи бакасти, цивилизацийы хъæр кæмæ хæццæ кæны, ахæм адæймаг йæ мадæлон æвзаг ма зона, уымæн уæвæн куыд и?

2. Рохгæнгæ не сты Хуссар Ирыстоны хабæрттæ, Гуырдзыйы æрбалæбурд, Иры зынгхуыст лæппуты нæмттæ, æнæах-хосæй кæй амардæуыди, бафхæрдæуыди, цæнкуылтæй чи баззади, уыцы сабырцæрæг адæмы хъизæмæрттæ. Æмæ та ныр Хуссар Ир фæстæмæ Гуырдзыстонæн радт — уый æнæныб-баргæ рæдыд уайд. Дыууæ Иры баиу кæнынæн цыдæриддæр къуылымпыйы хос ис — сæ ныхмæ хъæуы фидарæй тох кæнын. Ирыстон иу уыд æмæ хъуамæ иу уа. Йæ баиуы хъуыддаг ын «хуыздæр замантæм» æргъæвæн нæй, уымæн æмæ уыцы «хуыз-дæр замантæ» никуы ралæудзысты. Иудадзыг хойын хъæуы æппæтдунеон организациты дуæрттæ — кæд нæ бамбариккой, кæд нын баххуыс кæниккой.

Куыстады бæлвырд мадзалы бындурыл чи баиу вæййы, иу æвзаг, иу территори, иу экономикон цард, иу психикон мидыс-конд, иу культурæ, иу цардыуаг цы адæмæн ис, уый нымад у нацийыл.

Ам ма, чи зоны, бафтауын хъуыд: «иу паддзахад кæмæн ис». Уымæн æмæ паддзахад цы нацийæн нæй, уый иуахæмы æнæмæнг æрлæууы сæфты къахыл. Æвиппайды нæ, фæлæ са-быргай, цалдæр фæлтæры фæстæ. Мæнæ æгъатыр низ адæй-маджы бирæ азты дæргъы хъизæмарæй куыд фæмары, афтæ у ассимиляцийы хабар дæр. Низимæ тох та афоныл райдайын хъæуы, науæд куы скарз уа, уæд ын дæ бон ницыуал бауыздæн.

Абон нæ бæстæ хуыйны республикæ, ис ын конституци,

парламент, хицауад, президент, тырыса, герб, гимн. Гье фæлæнын паддзахад ис, зæгъгæ, афтæ зæгъын нæ бон нæу. Хорз уайд, ног æхсæнадон организаци нæм куы фæзынид, зæгъæм, Ирыстони хæдбардзинады парти. Ирон адæмы æцæг истори ныффыссыныл дæр бакусын хъæуы. Уыдæттæ фæахъаз уаиккой, скифты-аланты байзæддæгтæн сæхи национ хæдбар паддзахад саразынмæ бацæттæ кæнынæн. Фæлæ уал хъуамæ рагагъоммæ бафæрсæм республикæйы алы цæрæджы дæр. Уый тыххæй та хъæуы референдум. Æвиппайды нæ — цасдæр рæстæджы фæстæ. Ацы хъуыддаджы хъуамæ экстремизмæн, тыхмитæн сæ кой дæр ма уа, алцы дæр сабыргай, нывыл, биноныгæй, уæззау зондæй кæнгæ у. Талф-тулф митæй ницы рауайдзæни. Цы партийы тыххæй загътон, уый арæст куы 'рцæуа, æппæт документацй, уымæ нæ адæмы истори дæр, куы срæвдз уа, уæд рахизæн ис ИНО æмæ æндæр æппæтдунеон организацитимæ ныхас кæнынмæ.

Чи зоны, бирæтæ зæгъой, ацы хъуыддагæй ницы рауайдзæни, зæгъгæ. Уыдонæн мæ сæ зæрдыл æрлæууын кæнын фæнды, адæмы барты тыххæй æппæтдунеон пакты цы фыст ис, уый: «Алкæцы адæмæн дæр бар ис, йæ цард, йæхи куыд фæнды, афтæ аразынæн. Уыцы бармæ гæсгæ уыдон сæхи фæндæй сбæрæг кæнынц сæ политикон статус, сæ экономикон, социалон æмæ культурон рæст...»

Ирыстон ацы фадатæй куы спайда кæна æмæ сæрибар райсыныл зæрдиагæй куы бакуса, уæд ын, æвæццæгæн, Иугонд Нациты Организаци æмæ иннæ æппæтдунеон кусæндæтты цы рæстзæрдæ æмæ уæздан адæм бады, уыдон йæ фæндоныл сразы уыдзысты.

Ай-гъай, зын, тынг зын уыдзæн ацы хъуыддагтæ саразын, бирæ рæстæг, бирæ хъару æмæ сын фæрæзтæ бахъæудзæни, фæлæ æмзондæй, удуæлдайæ куы бавналæм, уæд нæ къухы бафтдзысты.

Рæстæг домь, цæмæй нæ хъысмæтыл арф ныссагъæс кæнæм, æвæстиатæй бавналæм нæ национ идейæ царды рауадзынмæ хæдбар ирон паддзахад саразынмæ.

Рæстæг домь, цæмæй алы ирон дæр йæхи æрæмбара, сæр сæрмæ хæссын райдайа, йæ зæрдæмæ арф айса национ идейæ, тырысайау æй сиса.

Рæстæг домь, цæмæй нæм фæзына Джавахарлал Неруый, Нельсон Манделæйы, Ясир Арафаты хуызæн лæгтæ, йæ нацийы сæр йæхи сæрæй уæлдæр чи æвæры, ахæмтæ. Нæ зæрдæ дарæм, Ирыстони ныры разамонджытæ уыдоны хуызæн уæвынмæ кæй тырндзысты, ууыл.

Алы адæймагæн дæр царды йæхи фæндаг ис, фæлæ хъуамæ махæй алкæй дæр йæ фæндтæ иумæйаг стыр фæндагмæ хоной — нæ ныййарæг мад — Ирыстоны фарнмæ.

Р е д а к т о р æ й. Алыхуызон хъуыдытæ мæм сæвзарын кодта Тлатты Æмзоры уац. Æхсызгон мын у, нæ адæмы æдзæллаг уавæрыл йæ зæрдæ афтæ тынг кæй риссы, уый. Фæнды йæ: исты мадзалæй куы фервæзиккам, нæхи куы æрæмбариккам, æцæг суверенон паддзахад куы суаиккам æмæ сæфты фæндагæй куы раздæхиккам. Уый у æрдзон тырнындзинад, æнæниз, хæд-зонд, рæстуд адæймаджы æнæазым бæллиц. Адæмтæ хъуамæ стыртæ æмæ гыццылтыл дихтæ ма кæной, иутæ иннæтæн цобегæнæг ма уой, фæлæ сæ хъуамæ алчи дæр йæхи уагыл араза йæ цард. Иттæг раст дзырдта рухсы бадинаг академик Андрей Сахаров: «Я предлагаю конфедерацию. Всем республикам — союзным и автономным, автономным областям, национальным округам надо предоставить равные права с сохранением нынешних территориальных границ. Все они должны получить максимальную степень независимости. Их суверенитет должен быть минимально ограничен вопросами совместной обороны и внешней политики, транспорта, связи... может быть, еще чего-то. Главный пункт во всем остальном они полностью независимы и на такой основе вступают в отношения союзного договора». («Огонек», № 31, 1989).

А.Д.Сахаров ацы ныхæстæ куы загъта, уæд ма ССРЦ удмидæг уыди, нæма фехæлд. Иугæр фæйнæрдæм тæгæлтæ куы фæхауд, уæд хъуыди бæргæ конфедерацийы кой бакæнын, цæвиттон, йæ цæфыл аразгæ уыди хъуыддаг. Фæлæ абон, Æмзорæн йæхи загъдау, æндæр рæстæг у: империон амбицитæ кæй хонынц, уыдон тыхджындæр цы фесты, æндæр сын сихсийыны хъомыс нæй. Уæдæ а нæ ирон адæмы менталитет дæр бонвыддæрмæ кæй цæуы, уымæ гæсгæ референдумтæ-йедтæй исты рауайа — мæгъа...

Уæвгæ цынæ вæййы...

Цыдæриддæр у, уæддæр курæг дæн нæ интеллигенцийæ, нæ журналкæсджытæй: зæгъут уæ хъуыдытæ, уæ фæндæттæ Тлатты Æмзоры уацы тыххæй. Ирыстоны рисæй чи риссы, уыдон сæ зæрдæйы тыппыртæ уæддæр суадздысты...

ХЪОДЗАТЫ Æхсар

МУЗЫКАЙЫ УАЦАРЫ

Фарон Цагат Ирыстоны-Аланийы композиторты Цæдисыл сæххæст 60 азы. Уый фæдыл музыкалон æхсæнад равдыста концерттæ. Афæдзы æрдæджы бæрц республикайы концертæвдисæн бынæттæй азæлыд ирон композиторты музыка: рагæй дæр зындгонд æмæ адæмæн уарзон уацмыстæ. Цагътой профессионалтæ, сфæлдыстадон фæсивæд, скъоладзаутæ.

Арæзт æрцыдысты Æлборты Феликс, Ефимцова Ларисæ, Къæбойты Николай, Хъаныхъуаты Ларисæ, Кокайты Барис, Махъоты Ацæмæз, Хосроты Тотырбеджы авторон изæртæ. Цалдæр музыкалон изæры уыдис ирон композитортæ Алыккаты Ахболаты, Гæбæраты Ильяйы, Галаты Барисы, Гаглойты Зауыры, Карницкая Нинайы, Кокойты Татæрхъаны æмæ Асланы, Колесников Ефимы, Къуыллыты Леониды, Поляниченко Александры, Тотиты Андрейы, Хаханты Дудары, Цорионты Резваны мысынæн.

Нæ хистæр композитортæн кад кæнгæйæ, абоны курдиатджынты сгуыхтытæй разы уæвгæйæ, рохгæнгæ не сты, арф æмæ цыргъ хъуыдытæй, ирд æмæ рæстдзæвин дзырдæй ирон музыка парахат кæныныл, музыкалон фольклор иртасыныл, йæ бахъахъхъæныныл чи архайдта, нæ дуджы композиторты сфæлдыстадмæ критикон цæстæй чи каст, уыцы педагогтæ æмæ лектортæ. Нæ бæстæйы музыкалон центртæй дæрддзæф рæтты арæх рауайы афтæ: музыкант, иу хъуылдаджы архайгæйæ, йæхи зæрдæргъæвдæй равдисы æндæр хуызы дæр. Цард дзы саразы «полиглот».

Раст ахæм бирæвæрсыг курдиаты хицау уыди Цхуырбаты Григорийы чызг Ксения дæр (1928—1996), зындгонд музыкаиртасæг-фольклорист, критик, педагог, Мæскуыйы культурæйы

Цхуырбаты Ксенья.

институты доцент, аивад-зонынады кандидат, Уарæсейы Федерацийы аивæдты сгуыхт архайæг. Цхуырбаты Ксения лæууы, ирон музыкалон фольклор биноныгæй чи иртæста, уыдоны разæй.

Ксения кабинетон ахуыргонд нæ уыди. Уый адæмон сфæлдыстад зыдта иттæг хорз, йæ зæрдæйы уыд арф æвæрд, æмæ бирæ хъарутæ радта адæмон мелодитæ æмбырд кæнынæн, биноныгæй сæ иртæста. 1961-1980 азты Ксения цыди фольклорон экспедициты, Ирыстоны сахартæ æмæ хъæуты фыста рагон мелодитæ.

Музыкантæн уыцы куысты тыххæй Бекъойты Розæ (ныр Тæбæхсæуты Балойы номыл Цæгат Ирыстоны паддзахадон академион театры режиссер, раздæр та Цæгат Ирыстоны адæмон сфæлдыстады республикон хæдзары директор) афтæ зæгъы: «1970 азы июль... Сæрд уыди йæ тæккæ тæмæны. Адæмон сфæлдыстады хæдзары къæсæрыл сæрыстырæй æрбахызти бæрзонд-хæрзаив сылгоймаг, зына-нæзына урс дардтой йæ дадалитæ. Салам радта æмæ йæхи бацамыдта — Цхуырбаты Ксения. Куыд рабæрæг, афтæмæй уый иу æмæ дыууæ азы нæ куыста адæмон сфæлдыстадыл. Ныр дæр сæрды мæйты ссыди Мæскуы-йæ, цæмæй Дыгуры æмæ Æрæфы районы хъæуты ссара, рагон зарджытæ æмæ мелодитæ ма чи хъуыды кæны, ахæм адæм. Гъемæ йæ уый тыххæй хъуыди машина. Æхсызгон нын уыд, йæ куыстмæ зæрдиагæй, разæнгардæй кæй бавнæлдта, уый æмæ неппæт дæр систæм йе 'мцæдисонтæ. Иу къуырийы æмгъуыдмæ йын радтам автоклуб. Стæй уæдæй фæстæмæ та йæхæдæг зылд хъæуи-хъæу, кæм искæй машинайæ, кæм та фистæгæй... Августы кæрон та, Мæскуымæ ацæуыны агъоммæ, ногæй æрбацыд Адæмон сфæлдыстады хæдзармæ. Йæ хурсыгъд цæсгом ныр-рухс, афтæмæй нын фæдзырдта, алы диссаг адæмимæ йын цы фембæлдтытæ уыд, уыдоны тыххæй, стæй, цы æрмæг æрæмбырд кодта æмæ зæрдиагæй кæуыл кусдзæни, уый тыххæй, фæдзæхста нын, нæ удварны бærкаджын исбонæй иу мисхал дæр куыд нæ фесæфа, ууыл нæ кæй хъæуы бирæ кусын.

Йæ царды фæстаг азты музыкаиртасæг мыхуырмæ цæттæ кодта æмбырдгонд «Ирыстоны зарджытæ. Ирон адæмон музыкайы хæзнатæ». Хъуамæ йæм хаст æрцыдаиккой, цы 70 зарæджы ныффыста, уыдон нотæтимæ, уацтæ «Лекъаг адæмон зарджыты мелодикон бындуртæ», «Музыкалон фольклор абаргæ хуызы ахуыр кæныны теоретикон бындуртæ (Цæгат Кавказы адæмты фольклоры бындурыл)».

Цхуырбаты Ксеняйы куыстыты ис иртасæджы арф хъуыдытæ, хайджын сты публицистикайы миниуджытæй дæр, бын-

Цхуырбаты Ксения, Бателаты Татьяна, Габараты Илья.

æттон æмæ центрон чиныгуадзæнтæ («Музыка», «Советский композитор», «Наука», «Советская энциклопедия») æхсызгонæй уагътой Ксеняйы куыстытæ.

Йæ очеркты «Цæгат Ирыстоны профессион музыкалон аивад» (1960), «Гæбæраты Илья» («Уæрæсейы федерацийы композиторæ», зæгъгæ, уыцы чиныджы, «2-аг рауагъд, 1980»), «Цæгат Ирыстоны АССР» («ССР Цæдисы адæмты музыкæйы историйы» 4—6 томты) музыкæиртасæг биноныгæй афæлгæсид, æнусы æрдæджы дæргъы ирон композиторæ цы уацмыстæ ныффыстой, уыдоныл. Иртасæг сбæрæг кодта, профессион музыкалон аивады сæйраг тенденцитæ æмæ йæ рæзты фæндæгтæ, радзырдта тæккæ хуыздæр уацмысты тыххæй, лæмбынæг æркаст алы жанрты уацмыстæм — романсæй симфонийы æмæ оперæйы онг, алы уацмысæн дæр скодта объективон аргъ.

Бирæ азты дæргъы Ксения зæрдæргъæвдæй архайдта Ирыстоны æхсæнадон-музыкалон царды, йæ хъус дардта сфæлдыстадон æмбырдтæм, республикæйы композиторты пленумтæм. Композиторты 'хсæн ын стыр аргъ уыди, нымадтой йын йæ ныхас, кад ын кодтой принципиалон æмæ цæстуарзон кæй уыд, уый тыххæй.

80-æм азты композиторты пленумтæ æмæ фестивалтæм ныффыста цалдæр аннотацийы, æмæ уымæй дæр сбæрæг, ног музыкалон уацмыстæ дæр хорз кæй зоны, уый. Зæгъæм, йæ фæстагдæр аннотацитæй иуы Ксения йæ цæст æрæвæрдта Плиты Жаннæйы уацмыстыл, уæлдайдæр та, 1989 азы композиторты Цæдисы пленумы кæй ацагътой, уыцы Фортепианон сонатæйыл.

Зонадон куыстæй уæлдай ма Ксения кодта педагогон куыст дæр. 1964 азæй фæстæмæ уыди музыкалон-теоретикон дисциплинæйы ахуыргæнæг Мæскуыйы культурæйы институты, Ипполитов-Ивановы номыл музыкалон училищейы. Йе сфæлдыстадон фæндаджы тæккæ райдайæны Ксения куыста Орджоникидзейы музыкалон-педагогон училищейы. Йæ ахуыргæнинæгтæй уыдысты зарæггæнæг Дзæгъиаты Риммæ, музыкалон-педагогон училищейы ахуыргæнæг Карсанаты Зарæ, телеуынаы режиссер Гæззаты Зоя, куклаты театры режиссер Заойты Аллæ. Уыдон æй нымадтой æмæ нымайынц сæ уарзон педагогыл, йæ зонындзинæдтæ студенттæн æнæвгъауæй чилæвæрдта, ахæмыл.

Кæронбæттæны ма мæ æрхæссын фæнды Абайты Васойы ныхæстæ: «Искуы алайнаг адæмы цытджын сылгоймæгтыл чиныг фыст куы æрцæуа, уæд æмбисонды принцессæ Сатеник

æмæ сылгоймаг-паддзах Зæринайы фарсмæ уыцы чиныджы кадджын бынаты æвæрд æрцæудзæни не 'мдугон Цхуырбаты Григорийы чызг Ксения дæр».

ЦХУЫРБАТЫ КСЕНЯЙЫ СÆЙРАГ КУЫСТЫТÆ:

1. Музыкальная культура осетин. Орджоникидзе, 1957.
2. Музыкальная культура Северо-Осетинской АССР. В книге: Музыкальная культура автономных республик РСФСР. М., Музгиз, 1957.
3. Некоторые особенности осетинской народной музыки. Орджоникидзе, 1959.
4. Творчество композиторов Осетии. Орджоникидзе, 1960.
5. Ритмический склад осетинских героических песен // Известия ЮОНИИ, вып. II, 1962.
6. Об осетинских героических песнях. Орджоникидзе, 1965.
7. О напевах осетинских нартовских сказаний // Сказания о нартах—эпос народов Кавказа. М., «Наука», 1969.
8. О напевах нартовского эпоса // Музыка народов Азии и Африки. М., 1973.
9. Осетинские народные танцы и танцевальная музыка // Из истории русской и советской музыки. Вып. III, М., 1978.
10. Северо-Осетинская АССР, // История музыки народов СССР. Т.т. 4,5,6. М., 1973, 1974, 1996.
11. Илья ГАБАРАЕВ // Композиторы Российской Федерации. Вып. II.— М., 1982.

АЛЫ ХАБÆРТТÆ

ÆБУАЛГЪЫ ХАБАР

Советон Цæдисы культурайы министр Екатерина Фурцева хъаст кодта Святослав Рихтерæн

— Ростроповичы дачайы уыцы бæллæхы лæг Солженицын цæмæн цæры? Æбуалгъы хабар!

— Æцæг, æцæг! — сразы Рихтер. — Сæхицæн дæр дзы фезмæлæн куы най. Фæлтау Солженицын мæнмæ цæрæд...

ХОРЗÆЙ ЙЫН ЦЫ МÆ БОН У?

Иуахæмы та Советон Цæдисмæ Арманд Хаммер æрбацыд. Цыты караулы рæнхъы иу бæзархыг курсантмæ джихæй кæсгæйæ афæстиат. Изæрæй кинорепортаж Сталин фæдта. Фæрсы:

— Уыцы уæйыгæндтæ лæппу чи у?

Уайтæккæ йæ сбæлвырд кодтой:

— Курсант Владимир Солоухин!

— Хорзæй йын цы мæ бон у скæнын?

Инæларæй, маршæлæй кæрæдзи сæрты хаугæ атындзыдтой йæ агуарæг. Ныр уый хуыррыттæй хуыссы къазармайы.

— Солоухин, уæлæмæ! — хъæр кæнынц инæларæй, маршæлæй. — Цы бæллиц ис дæ зæрдæйы арфы?

— Мæнæ цыдæр æмдзæвгæтæ фыссын æмæ сæ, тæхуды, искæд-бон мыхуыргондæй фен...

Дыууæ къуырийы фæстæ рацыд йæ чиныг — «Дождь в степи».

ИТТÆГ ÆНÆНИЗ

Мстислав Ростропович гастрольты Швецимæ цыд, æмæ йын йæ усы йемæ нæ уагътой. Иу чиновник ын зонд æманы:

— Ёнафæразгæ дæн, зæгъгæ, ныффысс æмæ, зæгъ, цæстфæдаринаг кæй дæн, уый адыл мын ме 'фсины мемæ ауадзут.

Ростропович дæр ныффыста: «Иттæг æнæниз кæй дæн, уымæ гæсгæ уæ курын, цæмæй мын мæ бинойнаджы дæр мемæ ауадзат. Уый та у Галинæ Вишневская».

Ахæм аргумент суанг советон чиновниктæм дæр бахъардта.

УÆХÆДÆГ МА ЙЫЛ АХЪУЫДЫ КÆНУТ

Андрей Битов æрыгонæй пысырайæ уæлдай нæ уыд, ноджы ма нозтдзæфæй йе'мгæрæтты ма ауайай æвыдæй. Ёмæ дын иуахæмы Андрей Вознесенскийы уачъи куы ныддауид.

Ёмбæлтты тæрхонмæ йæ бавдыстой. Йæ хабар сæ хæрзтæй нæ уыд. Фæстаг дзырды бар ын радтой.

— Байхъусут уал мæм лæмбынæг, æмæ уæд рæстмæ тæрхон скæнат. Ёцæг уал мæм раздæр байхъусут æмæ базонут, хъуыдаг æцæгдзинадæй куыд рауад, уый. Ёз уын æй радзурдзынæн æргомæй, æмæ мæ уæд сымах дæр бамбардзыстут. Куы мæ бамбарат, уæд та мæ фарсхæцæг фæуыдзыстут. Уымæн æмæ æз æппындæр ницы азымджын дæн, мисхалы бæрц дæр. Ёмæ уый ныртæккæ уе'ппæт дæр фендзыстут. Сæйрадждыдæр мæм байхъусут, æмæ йæ уæд базондзыстут, цы 'рцыд, уый куыд æрцыд..

— Гъы, гъы, уæддæр æцæджы хъуыддагæй куыд рауад хабар? Хъусæм дæм...

— Хъуыддаг, цæвиттон, уый мидæг ис, æмæ дын мæнæ æз ныр Парижы. Бацыдтæн дын «Континенталы» редакцимæ. Ёмæ, куыд æнхæлут, фыццагдæр дзы кæуыл сæмбæлдтæн, уый, сымахмæ гæсгæ, чи уыд? Вознесенский! Кæсын, æмæ дын мæнæ лæууы. Ныр ма йыл уæхæдæг бæстон ахъуыды кæнут,— Битовы хъæлæс ныннæрыд.— Куыд ын хъуамæ нæ ныуудæстани иу йæ уачъийæн?!

150 ПРОЦЕНТЫ

Вагрич Бахчаняны бафарстæуыд:

— Сомихаг дæ, æццæй?

— Сомихаг дæн.

— Сæдæ проценты æххæстæй?

— Сæдæ фæндзай.

— Уый та куыд?

— Суанг мæ фыдыгус дæр ма сомихаг уыд!

Учредители: СП РСО-А и коллектив редакции

Подписано к печати 01.08.00. Формат издания 60х84 1/16. Бум. тип. №1. Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,3. Учетно-изд. л. 8,73. Заказ № 188.

Адрес редакции: 362040, г. Владикавказ, пр. Мира, 25.

Телефоны: 33-69-66; 33-31-58; 33-69-62; 33-31-24.

Журнал отпечатан на издательско-типографском предприятии им. В.А. Гассиева
Комитета РСО-Алания по печати и информации, 362011, г.Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

Журналы цы æрмæг рацауа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дугæй» ист кæй у, уый.
